

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

OSMANLI YÖNETİMİNDE IRAK VE. SURIYE

TARİHİ COĞRAFYASI XIX YÜZYILDA İDARİ YAPISI

PROF. DR. REMZİ KILIÇ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

**OSMANLI YÖNETİMİNDE IRAK VE SURİYE
TARİHİ COĞRAFYASI XIX. YÜZYILDA İDARİ YAPISI**

Prof. Dr. Remzi Kılıç

Baskı – Sertifika No:

Pasifik Ofset

12027

Sertifika No:

12669

ISBN:

978-605-5729-07-3

Mart 2011

İDEAL KÜLTÜR YAYINCILIK

REKLAM VE ORGANİZASYON SAN. TİC. LTD. ŞTİ.

Alemdar Mah. Çatalçeşme Sok. No:50/4 Cağaloğlu

Fatih – İSTANBUL

Tel: (212) 528 85 41 Faks: (212) 528 85 47

www.idealkultur.com • bilgi@idealkultur.com

Bu kitabın her hakkı saklıdır. Tamamen veya herhangi bir bölümü, yayınevinin yazılı izni alınmadan basılamaz, kopyası çıkarılamaz, fotokopisi alınamaz veya kopya anlamı taşıyabilecek hiçbir işlem yapılamaz.

OSMANLI YÖNETİMİNDE IRAK VE SURİYE

Tarihi Coğrafyası XIX. Yüzyılda İdari Yapısı

Prof. Dr. Remzi Kılıç

İstanbul 2011

PROF. DR. REMZİ KILIÇ

01.05.1964'te Kayseri'ye bağlı Sarız ilçesi Karayurt köyünde doğdu. 1974'te Karayurt Köyü İlkokulu'nu, 1977'de Kayseri merkezde Kadı Burhannettin Ortaokulu'nu, 1981'de Kayseri İnşaat Teknik Lisesi'ni yatılı okuyarak başarıyla mezun oldu. Ekim 1981'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde başladığı yüksek öğrenimini Temmuz 1986'da Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde tamamladı.

Ekim 1986'da Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Gaziantep-İslâhiye'de öğretmen olarak göreve başladı. Eylül 1987'de Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yüksek Lisans Programı'na girdi. Mart 1990'da "**Irak ve Suriye'nin Tarihi Coğrafyası (XIX. Yüzyıl Sonu)**" adlı yüksek lisans tezi ile "Bilim Uzmanı" oldu. Eylül 1990'da Erciyes Üniversitesi'nde Doktora Programı'na başlayıp, Ekim 1994'de "**Kanuni Sultan Süleyman Devri Osmanlı-Iran Münasebetleri (1520-1566)**" adlı doktora tezi ile "Bilim Doktoru" oldu.

1986-1993 yılları arasında Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı çeşitli liselerde öğretmenlik ve yöneticilik görevlerinde bulundu. Eylül 1993'te İnönü Üniversitesi'nde araştırma görevlisi oldu. Ekim 1994'de doktorasını tamamladıktan sonra İnönü Üniversitesi'nde yardımcı doçentliğe atandı. 1994-1996 yıllarında iki yıl kadar dekan yardımcılığı, 1994-1997 yılları arasında üç yıl kadar bölüm başkanlığı yaptı. Mart 1996'da **Doçentlik Merkezi Yabancı Dil Sınavı**'nı geçti.

Haziran 1997'de Niğde Üniversitesi'nde yine Yrd. Doç. Dr. kadrosunda göreve başladı. Yrd. Doç. Dr. unvanı ile 1998-2003 yılları arasında Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Anabilim Dalı'nda, Yeniçağ ve Yakınçağ Tarihi öğretim üyesi olarak çalışmıştır. 2002 yılında İstanbul Üniversitesi'nde girdiği doçentlik sınavında başarılı bulunarak, **Yeniçağ ve Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Doçentlik Unvanı**'nı almıştır.

Nisan 2004'de Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Anabilim Dalı kadrosuna Doç. Dr. olarak atanmıştır. **Yeniçağ ve Yakınçağ Tarihi** ile ilgili Bilig, Bilge, Türk Yurdu, Tübar, Türk Kültürü gibi çeşitli bilimsel dergilerde yayımlanmış makaleleri ve yayımlanmış eserleri vardır. Aralık 2007'de Profesör kadrosuna atanmıştır. Prof. Dr. Remzi KILIÇ halen Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Başkanı olarak, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Anabilim Dalı'nda öğretim üyeliği görevini yürütmektedir. Almanca, Arapça ve İngilizce bilen Remzi KILIÇ, evli ve üç çocuk babasıdır.

“Saygıdeğer Hocam
Prof. Dr. MUSTAFA KESKİN Beyefendiye...”

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	13
ÖNSÖZ	15
GİRİŞ	19
A. YARARLANILAN BAŞLICA ESERLER:	21
1. Mu'cemu'l-Büldân	21
2. Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd	21
3. Lügat-ı Târihiye ve Coğrafiyye.....	22
4. Kâmûsu'l-A'lâm	22
5. Memâlik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati	23
6. Coğrafyâ-i Umrânî	23
7. Coğrafya-i Umumi	24
8. Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-i Osmânî	24
9. Coğrafya Sözlüğü	24
10. Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimâtı	25
11. Suriye Vilayetinin İdarî ve Sosyal Yapısı (1840-1908)	25
12. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimâtı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı	25
B. ARAŞTIRMAMIZLA İLGİLİ BAZI TERİMLER	27
1. Tarihi Coğrafya	27
2. Eyalet.....	28
3. Vilayet	29
4. Sancak (Liva)	29
5. Kaza.....	31
6. Nâhiye	31
7. Beylerbeyi: Eyalet veya Beylerbeyilik	31
8. Vali.....	32
9. Sancakbeyi	32

10. Mutasarrıf	33
11. Kaymakam (Kâim makâm)	33
12. Nâhiye Müdürü	34
13. Muhtar	34
14. Şam Eyaleti	35
15. Halep Eyaleti	35
16. Trablusşam Eyaleti	35
17. Rakka Eyaleti	35
18. Bağdat Eyaleti	35
19. Şehr-i Zûr Eyaleti	35
20. Musul Eyaleti	35
21. Basra Eyaleti	36

BİRİNCİ BÖLÜM

IRAK VE SURİYE'NİN GENEL DURUMU	37
A) IRAK BÖLGESİ	42
a) Adları, Sahası, Sınırları	42
b) Irak'ın Tarihi Coğrafyası	45
B) BAĞDAT VİLAYETİ	48
a) Bağdat Adı ve Bağdat Şehri Tarihi Coğrafyası	48
b) Bağdat Vilâyeti	53
c) Bağdat Vilâyeti'nin İdarî Yapısı	55
Irak'taki Eyalet (Vilayet), Sancak, Kaza ve Nâhiyeler	56
d) Bağdat Vilâyeti'nde Bulunan Sancak.	
Kaza ve Nâhiyelerin Adları ve Tarihi Coğrafyaları	61
1. Bağdat Sancağı	61
Mendeli	62
Kâzimiyye	62
Düleyn	62
Benârikû	62
Kûtü'l- Amâra	62
Bedre	63
Hânıkin	63
Horasan	63
2. Hale Sancağı	63
Semâve	64
Divâniye	64
Şâmiye	64
3. Kerbelâ Sancağı	64
Necef	65

Hindiye	66
4. Necid Sancağı	66
5. Sâmirâ (Samarra) Sancağı	66
6. Bâbil	67
7. Kûfe	67
C) BASRA VİLAYETİ	68
a) Basra Adı ve Basra Şehri, Tarihi Coğrafyası	68
b) Basra Vilayeti	71
c) Basra Vilayeti'nin İdarî Yapısı	72
Basra Vilayeti'ne Bağlı Sancak, Kaza ve Nâhiyeler	73
d) Basra Vilayeti'nde Bulunan Sancak, Kaza ve Nâhiyelerin Adları, Tarihi Coğrafyaları	74
1. Basra	74
Kurna	74
2. Müntefik	74
Nasıriyye	74
Bataha	74
Sevkü'ş-Şuyûh	74
Hamâr	75
Şatra	75
3. Amâra Sancağı	75
Zübeyr	75
Şatra	75
Şatra tü'l-Amâra	76
4. Necid	76
Katif	76
Basra Körfezi	76
D) MUSUL VİLAYETİ	77
a) Musul Adı ve Musul Şehri, Tarihi Coğrafyası	77
b) Musul Vilayeti	80
c) Musul Vilayeti'nin İdarî Yapısı	82
XIX. Yüzyıl'da Musul Vilayeti'ne Bağlı Sancak ve Kazalar	82
d) Musul Vilayeti'nde Bulunan Sancak, Kaza ve Nâhiyelerin Adları ve Tarihi Coğrafyası	86
1. Musul Sancağı	86
Zaho	87
Dohuk	87
Akra	87
Surcî	88
Zibâr	88

2. Sincâr Sancağı	88
3. Süleymaniye Sancağı	89
Gülenber	89
Bâziyân	89
4. Kerkük Sancağı	89
Salahiye	91
Râvendûz	91
Köysancak	91
Ranya	92
Erbîl	92
E) ZÛR SANCAĞI (Mutasarrıflığı)	92
a) Zûr Sancağı'nın Tarihi Coğrafyası ve İdarî Yapısı	92
b) Zûr Sancağı'nın Bazı Kazaları	94
Deyr-i Zûr.....	94
Medâyin	94
Re'sû'l-Ayn	95
Basîre	95

İKİNCİ BÖLÜM

A) SURIYE BÖLGESİ	97
a) Suriye'nin Adları, Sahası ve Sınırları	97
b) Suriye'nin Tarihi Coğrafyası.....	98
B) SURIYE VİLAYETİ	101
a) Şam Şehri ve Şam Adı, Şam'ın Tarihi Coğrafyası	101
b) Suriye Vilayeti ve Tarihi Coğrafyası	104
c) Suriye Vilayeti'nin İdarî Yapısı.....	107
d) Suriye Vilayeti'nde Bulunan Sancak, Kaza ve Nâhiyelerin Adları ve Tarihi Coğrafyaları	110
1. Şam Sancağı	110
Baalbek.....	111
Hasbayâ	112
Cebel-i Kalmûn	112
Vadiü'l-Acem	112
Raşayâ	112
Nebk	113
2. Hama Sancağı	113
Humus	115
Mesaf	115
Hamidiyye	116
Selimiye	116

3. Havran Sancağı	116
Aclûn	118
Cebel-i Dürûz	118
Kuneytır	118
Busru'l-Harîr	118
4. Kerek (Maan) Sancağı	119
C) HALEP VİLAYETİ	120
a) Halep Adı, Halep Şehri ve Tarihi Coğrafyası	120
b) Halep Vilayeti	123
c) Halep Vilayeti'nin İdari Yapısı	126
d) Halep Vilayeti'nde Bulunan Yerlerin Adları ve Tarihi	
Coğrafyaları	128
Halep Sancağı'na Bağlı Olan Yerler	128
Rakka	128
Bâb-ı Cubûl	129
Meskene	129
İdlib	129
Menbiç	130
Cebel	130
Cisr-i Sugur	130
Hârim	130
Mirâtü 'n-Nûmân	130
Câber Kalesi	130
D) BEYRUT VİLAYETİ	131
a) Beyrut Adı ve Şehri, Tarihi Coğrafyası	131
b) Beyrut Vilayeti	133
c) Beyrut Vilayeti'nin İdari Yapısı	133
d) Beyrut Vilayeti'nde Bulunan Sancaklar ve Tarihi	
Coğrafyaları	136
1. Beyrut Sancağı	136
Saydâ	136
Sûr	137
2. Akkâ Sancağı	137
Hayfa	138
Nasıra	139
Taberiyye	139
3. Belkâ	140
4. Lazkiye Sancağı	140
Cebele	141
Merkab	141

5. Trablusşam Sancağı	141
Tartûs	142
Akar	142
Sâfîtâ	142
E) CEBEL-İ LÜBNAN MUTASARRİFLİĞİ	143
a) Tarihi Coğrafyası	143
b) Cebel-i Lübnan'ın İdarî Yapısı ve Bağlı Bulunan Yerler	145
Cebel-i Lübnan (Dağı)	146
Cebel-i Şarkî	147
Cebel-i Şeyh	147
Deyru'l-Kamer	147
Zahle	147
Cezîn	147
Beskentâ	147
Beşere	147
F) KUDÜS MÜSTAKİL MUTASARRİFLİĞİ	147
a) Kudüs Adı ve Kudüs Şehri Tarihi Coğrafyası	147
b) Kudüs Mutasarrıflığı ve İdarî Yapısı, Bölgenin Coğrafi Yapısı	151
c) Kudüs Mutasarrıflığı'nda Bulunan Kazalar	152
1. Kudüs Merkez Kazası	152
Beyt-i Lahm	152
2. Halilü'r-Rahman	152
Ürdün	153
3. Gazze Kazası	153
Gazze	153
4. Yafa	154
d) Filistin Bölgesi	154
Batı Şeria	155
SONUÇ	159
BİBLİYOGRAFYA	163
HARİTALAR	171
İNDEKS	185

KISALTMALAR

a.g.b.	: Adı geçen bildiri
a.g.d.	: Adı geçen dergi
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.md.	: Adı geçen madde
Ank.	: Ankara
a.s.	: Aleyhi's-selâm
A.Ü.İ.F.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
A.Ü.S.B.E.	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
B.O.A.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.İ.A.	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
E.Ü.İ.F.	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
E.Ü.S.B.E.	: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
h.	: Hicrî
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi
İst.	: İstanbul
km.	: Kilometre
Ktb.	: Kütüphane

M.E.B.	: Milli Eğitim Basımevi
m.	: Metre
M.Ö.	: Milattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
r.a.	: Radiyallahu anh
s.	: Sayfa
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
Terc.	: Tercüme eden
T.K.A.E.	: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
t.y.	: Tarihi yok
vb.	: Ve benzeri
vs.	: Ve saire
Yay.	: Yayınlayan

ÖNSÖZ

Türkler, İlkçağdan itibaren yüzyıllar boyu, Türkistan sahasından başka; Asya kıtası başta olmak üzere, Avrupa ve Afrika topraklarına kadar giderek, buralarda hâkimiyetlerini ortaya koyan devletler kurmuşlardır. Türkler, insanlık tarihinde en çok devlet kuran milletlerin başında gelmektedir. Türkler tarafından kurulan, Büyük Hunlar, Batı Hunlar, Göktürkler, Hazarlar, Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Türkiye Selçukluları, Eyyubîler, Memluklar, Timurlar, Altınorda Hanlığı ve Osmanlı Devleti gibi devletler, pek çok ülkeyi yönetimi altına almış ve yüzyıllarca değişik toplumları idare etmişlerdir.

Ön Asya toprakları ya da Ortadoğu, Mısır'da Tolunoğulları'ndan (867-905) başlayarak Büyük Selçuklular (1038-1157) ile devam edip gelen süreç içerisinde bin yılı aşkın bir zamandır Türk devletlerinin yönetiminde kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılışı (1922) ile bu toprakların çoğu, Türkiye Cumhuriyeti devleti hudutlarının dışında kalmış olmasına rağmen, Türk tarihi ve kültürü açısından araştırılması son derece önemlidir.

Araştırmamıza konu olan XIX. yüzyılda Irak ve Suriye topraklarının “tarihî coğrafya” ve idarî yapı açısından ince-

lenmesi hususunun, Ortadoğu'nun coğrafi bütünlüğü ve dünyada XIX. yüzyıldaki gelişmeler dikkate alınırca, bölge ülkeleri açısından ve dünya milletleri bakımından, toplumsal barış için ne kadar elzem bir konu olduğu ortaya çıkar. 1991 yılında 1. Körfez Savaşı, 2003 yılında ise 2. Körfez Savaşı ile Irak toprakları işgal edilmiştir. Bu hadiseler de bölgenin iyi tanınmasının gereğini bir kez daha öne çıkarmaktadır.

XVI. yüzyıldan başlayarak, XIX. yüzyılda Osmanlı yönetimi altında bulunan Ortadoğu topraklarının büyük bir kısmı; bugün Türkiye, Suriye, Irak, Suudi Arabistan, Ürdün, Lübnan, Filistin, İsrail, Umman, Katar, Kuveyt, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Güney Yemen ve Kuzey Yemen gibi ülkelerin sınırları içerisinde yer almaktadır.

Bu çalışmamızda, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti devleti hudutları dışında kalan, Irak ve Suriye topraklarının idarî yapısı ile bu yerlerin tarihî coğrafyaları incelenmiştir. Bugün Irak ve Suriye topraklarında bulunan yerleşim yerlerinin, şehir ve beldelerin, tarihî seyir içerisindeki durumları çalışmamızda ağırlıklı olarak ele alınmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti yönetiminde XIX. yüzyıl içerisinde Irak ve Suriye'deki şehirlerin idarî yapısı belirtilmiştir.

Irak ve Suriye topraklarının büyük bir kısmı, Avrupalıların "Küçük Asya" dedikleri Anadolu topraklarının içinde sayılmaktadır. Anadolu, Ön Asya veya Ortadoğu toprakları, yüzyıllardır tarihî coğrafya ve idarî açıdan birlikte mütealâ edilmiş, bir bütünlük arz etmiştir. Tarihî Mezopotamya toprakları ve Doğu Akdeniz'deki Suriye toprakları, Anadolu gibi insanlık tarihinin en eski medeniyet merkezlerindendir.

Eserimizde Osmanlı yönetiminde Irak ve Suriye topraklarının XIX. yüzyıldaki idarî yapısı belirli kesitlerle verilmiştir. Her bir vilayet veya sancağı verirken meselenin daha iyi anlaşılabilmesi için ekler bölümünde haritalar da konulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmamız ile Türkiye Cumhuriyeti'nin

güney komşularını, tarihî geçmişi ve coğrafi yapısı bakımından tanımayaya gayret edilmiştir.

Çalışmamız giriş, iki ana bölüm, sonuç ve haritalardan meydana gelmektedir. Giriş'te, yararlanılan başlıca kaynaklar ile idarî terimler üzerinde durulmuştur. Birinci Bölüm'de; Osmanlı yönetiminde Irak ve Irak'taki Bağdat, Basra, Musul vilayetleri ve Zûr sancağı; İkinci Bölüm'de ise, Suriye ve Suriye'deki Suriye (Şam), Halep ve Beyrut vilayetleri ile Cebel-i Lübnan ve Kudüs müstakil mutasarrıflıkları değerlendirilmiştir. Osmanlı yönetiminde XIX. yüzyıl itibariyle buralarda bulunan her bir vilayet, sancak, kaza, nâhiye ve belgeler ve buralara bağlı bulunan yerler tarihî geçmişleri ile verilmiştir.

Bu konuyu araştırmaya teşvik eden, her türlü öngörü ve birikimini benimle paylaşan, kıymetli hocam Prof. Dr. Mustafa Keskin beyefendi olmuştur. Bizi ilmî araştırmalar için her zaman cesaretlendiren, yardım ve desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen saygı değer hocam Prof. Dr. Mustafa Keskin'e en içten teşekkürlerimi arz ederim. Burada Prof. Dr. Ahmet Uğur ve Prof. Dr. Mustafa Öztürk'e yapmış olduğu katkı ve göstermiş olduğu yakın ilgilerinden dolayı teşekkür ederim. Eserin tashihini yapan Dr. Mustafa Kalkan'a, haritaları hazırlayan Şule Erdilmen'e, ayrıca kitabın yazım ve basımında emeği geçen herkese teşekkürü bir borç bilirim.

Prof. Dr. Remzi KILIÇ

Niğde, 08.03.2011

GİRİŞ

Araştırma konumuz, Ortadoğu’da önemli bir yer tutan Irak ve Suriye’nin tarihî coğrafyası hakkındadır. Osmanlı Devleti yönetiminde Irak ve Suriye topraklarının, XIX. yüzyılın ikinci yarısında mevcut olan idarî yapısı, değişiklikler de göz önüne alınarak, tarihî coğrafya açısından ortaya konulmaya çalışılmıştır. XVI. ve XVIII. yüzyıllardaki idari yapı da zaman zaman verilmiştir.

Ortadoğu topraklarına doğru, Türkistan sahasından IX. ve X. yüzyıllardan itibaren başlayan, ciddi bir Türk muhaceratı ve hâkimiyeti görmektedir. Türk asıllı hanedanlardan, Mısır’da Tolunoğulları (867-905), İhşitoğulları (935-969) ile başlayan süreç, Büyük Selçuklular (1038-1157), Türkiye Selçukluları (1077-1308), Suriye Selçukluları (1077-1105), Irak Selçukluları (1118-1194), Kirman Selçukluları gibi, Türk devletleri ile devam etmiştir. İldenizler, Atabegler, bunlardan başka pek çok Türk asıllı vali ve komutanlar, asker ve yüksek düzeyde memurlar, Ortadoğu bölgesinde, Emevîler (661-750) ve Abbasîler (750-1258) idaresinde de görevler yapmışlardır.

Osmanlı Devleti, Ortadoğu’da Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) zamanında, Memluklar (1249-1518) ile “Hac yollarının güvenliği” ve “Bürke” adı verilen su kuyularının tamiri için mücadele etmiştir. Sultan II. Bâyezid (1481-1512)

devri ve Yavuz Sultan Selim (1512-1520) devrinde Suriye, Hicaz ve Mısır topraklarına siyasî hâkimiyet için çeşitli savaşlar yapılmıştır. Nihayet XVI. yüzyılın başlarından itibaren Ortadoğu'da 405 yıl sürecek olan (1517-1922) Osmanlı Devleti yönetimi başlamıştır.

Osmanlı Devleti, Anadolu topraklarında olduğu gibi, Irak ve Suriye topraklarında da, Türkmenlerin ve diğer Müslüman ahalinin her türlü imar, eğitim, sağlık, adil yönetim, bayındır ve mamur beldeler inşaa etme, ulaşım ve gelişimi için yoğun çabalar sarf etmiştir. Dört yüz yıldan fazla hoşgörü ve hizmet anlayışı ile toplulukları idare eden Osmanlılar barış ve huzur ile Ortadoğu'yu yönetmişlerdir.

Osmanlı Türkleri tarafından, İslam medeniyeti, yüzyıllar boyunca en güzel şekilde temsil edilmiş ve insanlık âlemine olumlu katkılar sunulmuştur. Türk, Arap, Fars, Yahudi vs. ayrımı asla yapılmamış, herkes barış içerisinde inançlarını ve kültürlerini rahatça sürdürebilmiştir. Osmanlılar, Ortadoğu'da barışı devamlı kılmış; Filistin, Suriye, Hicaz, Irak, Yemen ve Mısır topraklarında hüküm sürerken, oraları imar etmişler, eşsiz kıymette tarihî eserler vücuda getirmişlerdir. Kaleler, camiler, mescitler, surlar, yollar, medreseler, su kanalları, türbeler, tekkeler, hastaneler vb. birçok tarihî yapıyı inşaa etmişlerdir. Türk yapısı bu eserlerin birçoğu hâlâ ayaktaadır.

Burada, yararlandığımız ana kaynakları ve idarî kavramları, yönetim ile ilgili bazı terimleri vermek yerinde olacaktır. Anlaşılması kolay olsun diye sadece milâdî tarihleri vermeyi uygun gördük. Araştırma eserimizin giriş kısmında önce yararlandığımız kaynaklar ve yazarları hakkında, kısaca bilgi vermek yerinde olur.

Şehir ve beldeleri incelerken; adının ne olduğu, nereden geldiği, değişik isimleri, idarî yapı içerisindeki yeri, coğrafi yapısı, önemi, tarihî devirler içerisindeki durumu, tarihçesi, kimler tarafından hangi yüzyıllarda nasıl yönetildiği, ünlü

şahsiyetleri, sosyo-ekonomik yapısı, ticarî durumu vs. gibi bilgiler etraflıca verilmektedir.

A. YARARLANILAN BAŞLICA ESERLER:

1. Mu'cemu'l-Büldân: Bu eser, Ebû Abdullah Yâkut b. Abdullah el-Hamavî er-Rumî el-Bağdâdî (ö.1228), tarafından Arapça olarak beş cilt halinde yazılmıştır. Bu kitapta birçok beldeler, şehirler, tarihî ve coğrafi yönden önem arz eden yerler, birer birer serdedilmiş ve her bir belde-şehir beş bölüm olmak üzere incelenmiştir. Beldeler, Arapça harflere göre alfabetik sıraya konulmuştur. Müellif, eserini önce 28 kataba ayırmış ve her bir kitabı da 28 bâb'a ayırmıştır.

Faydalandığımız bu önemli eser; Berlin, Paris, Petersburg nüshaları ile karşılaştırılarak, I. Cilt 540, II. Cilt 549, III. Cilt 470, IV. Cilt 501, V. Cilt 461 sayfa olarak hazırlanmıştır. Eser, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi kütüphanesinde 276. (I-V) numarada kayıtlı, Beyrut baskısı olup, I. ve II. ciltler, 1968, III. , IV. ve V. ciltler 1957 tarihlidir. Pek çok araştırmaya kaynak teşkil eden bu eser, çalışmamıza da büyük ölçüde ışık tutmaktadır.

2. Âsârû'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd: Kazvin'de doğmuş, sonra Dimaşk'a gitmiş, Bağdat'ta Abbasîlerin son halifesi olan, Mu'tasım zamanında yaşamış, tarih ve coğrafya ilmine sahip Kazvînî (1203-1283) tarafından Arapça olarak yazılmış bir eserdir. Coğrafya ilmi ve kâinatın tasvir edildiği kaynak eser, şehirleri, beldeleri, köyleri dahi içine alan geniş bir malûmata sahiptir.

Bu eserde beldeler; hem insanlık tarihi bakımından, konusu, meşhurluğu, yapısı, bölgesi itibariyle, hem de önemli şahsiyetleri, ilim adamları, şöhret salmış kimseleri ile nakledilmektedir. Tarihî coğrafya malûmatı azdır. 667 sayfa ve tek cilt halinde olan eser, 1969 tarihinde Beyrut'ta Sadır Kitabevi tarafından yayınlanmıştır. Bu eser, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, numara 275'te kayıtlıdır.

3. Lügat-ı Târîhiyye ve Coğrâfiyye: Bu eser 1881-1882 yıllarında, yedi cilt halinde Ahmet Rifat Efendi tarafından, İstanbul'da, Türkçe olarak yazılmıştır. Kaynak; meşhur ve garip kalmış olayların nasıl olduklarını teker teker açıklamaktadır. Şahısları, kavimleri ve beldelerin hallerini, tarihlerini, tarihî olaylarını, müelliflerini, önemli seçilmiş tarihî eserlerini, tarih içindeki yerlerini, mevkii ve önemli yapıları ve zamanlarını anlatan bir kitaptır. Âdem (a.s.)'den kendi dönemine kadar cereyan eden bütün tarihî olayları, Osmanlı alfabesinin tertibi üzere sıra ile vermektedir.

I. Cilt 350, II. Cilt 314, III. Cilt 370, IV. Cilt 266, V. Cilt 288, VI. Cilt 288, VII. Cilt 262 sayfadan oluşmaktadır. I, II, III. ciltler 1881'de, IV, V, VI, VII. ciltler 1882'de Mahmutbey Matbaası'nda İstanbul'da bastırılmıştır. Eser, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi'nde 606 numara-da kayıtlı bulunmaktadır.

4. Kâmûsu'l-A'lâm: Şemseddin Sâmî tarafından, Türkçe olarak, altı cilt halinde, alfabetik sıra ile yazılmış toplam 4830 sayfalık oldukça hacimli bir eserdir.

Tarih ve coğrafya lügatını ve doğru tabirler ile bütün özel isimleri içine alan bir kaynaktır. Tarihe ait; bütün kavimler, ümmetler, nebîler, coğrafyaya ait; Yerküre'nin bölümleri, kıtaları, ülkeler, memleket ve devletler, beldelerin tarihî halleri... vs. hepsi etraflıca ele alınmıştır.

Şemseddin Sâmî eseri hakkında; II. Abdulhamid Han'ın teşviki ile I. cildini tamamlamayı başardığını, eserinin tarih ve coğrafya ilimlerinin bir "Mahzen-i Kebîr"i hükmünde olduğunu, eserinin mükemmel olması için her çeşit yola başvurduğunu ve her türlü fedakârlığın yapıldığını söylemektedir.

I. ve II. ciltler, 1889'da, III. Cilt 1891, IV. Cilt 1894, V. Cilt 1896, VI. Cilt ise 1898'de İstanbul'da Mihran Matbaası'nda basılmıştır.

Eserin ilk beş cildinin her biri 800'er sayfa, VI. ve son cilt ise 830 sayfadır. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi 594 numarada bir nüshası kayıtlı bulunmaktadır.

5. Memâlik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati: Ali Cevâd tarafından İstanbul'da dört cilt olarak ve Türkçe yazılmıştır. Tamamı 1212 sayfa olup, 4. cildin sonunda Osmanlı sultanlarının resimleri vardır. Eser; Osmanlı memleketlerinin idarî taksimâtını, meşhur beldelerini, nâhiye, kasaba ve en küçük deresine varıncaya kadar bütün mevki ve noktalarını, alfabetik olarak açıklamaktadır.

Bu eserde, bütün Osmanlı ülkelerinin tarihî ve coğrafi yerleri teker teker tanıtılmıştır. Bazı yerler etraflıca verilirken, bazı yerleşim yerleri de kısaca geçilmiştir. Kitabın I. ve II. ciltleri 1895'te, III. cilt 1896'da, IV. cilt 1899'da İstanbul'da Mahmutbey Matbaası'nda basılmıştır. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi 424 numarada bir nüshası kayıtlı bulunmaktadır.

6. Coğrafyâ-i Umrânî: 1894'te Mehmet Hikmet Bey tarafından Türkçe olarak İstanbul'da yazılmıştır.

Eser iki kısımdan ibaret olup; 1. Kısım'da; Osmanlı Devleti'nin sınırları, sahası, nüfusu, mevkii, ziraatı, ticareti, toprak yapısı, sanayii, ormanları vs. geniş olarak birer birer anlatılmaktadır. 2. Kısım'da ise; Avrupa devletlerinin vaziyetleri, Kuzey Amerika hükümetleri, sömürge yerleri, ziraatları, ticaretleri, diğer Avrupa devletlerinin durumları kısaca zikredilmektedir. Böylece farklı ülkelere de yer verilmiştir.

Kitap, 366 sayfadan oluşmaktadır. Osmanlı Devleti toprakları içerisinde Musul, Bağdat gibi, önemli vilayetleri ve kazalarını da ele almaktadır.

Tek cilt olan eser, 1894 yılında Nişan Berberiyân Matbaası'nda İstanbul'da basılmış olup, Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi'nde 910-2726 numarada bir nüshası kayıtlı bulunmaktadır.

7. Coğrafya-i Umumî: Abdurrahman Şeref bey tarafından 1895 yılında İstanbul’da Türkçe yazılmış bir eserdir.

Eserin önsözünde; “On yedi sene müdürlüğünü yaptığım Mülkiye Mektebi’nin Umumî Coğrafya derslerine âcizane girdim. Verdiğim derslerin (konuların) sırasıyla toplanıp düzenlenmesinden iş bu naçiz eser ortaya çıktı ve 1883’den itibaren 1. ve 2. ciltleri sırasıyla basıldı” dediğine bakılırsa, eserin ders kitabı olarak okutulduğu anlaşılmaktadır.

Eserin 1. cildinde; Coğrafya-i Riyazî ile Asya, Afrika, Amerika ve Okyanusya kıtaları anlatılmaktadır. 2. ciltte; yalnız Avrupa kıtası geniş olarak tarif ve beyan olmaktadır. Ali Tevfik beyin “Memalik-i Osmaniyye Coğrafyası” adlı eseri ise 3. cilt olarak kabul edilmiştir.

Eserde; coğrafya ilmine ait tanımlara ve açıklamalara yer verilmektedir. 1. cilt 400 sayfa, İstanbul’da Karabet Matbaası’nda basılmıştır. Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi’nde 910-2647 numarada bir nüshası kayıtlı bulunmaktadır.

8. Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-i Osmânî: Safvet Bey tarafından, 1913 yılında İstanbul’da Türkçe olarak kaleme alınmıştır. Eser, İstanbul’da Matbaa-yı Amire’de (Âmire ifadesi, o şeyin devlete ait olduğunu gösterir. Yoksa matbaanın ismi değildir) 229 sayfa olarak basılmıştır.

Eserde; Yerküre, yönler, pusula, harita bilgisi, gece ve gündüz, dört mevsim, iklim vs. gibi konuların yanı sıra, Osmanlı vilayetlerinin coğrafi durumları hakkında açıklamalar da yapılmaktadır. Mısır, Trablusşam, Cezayir gibi yerler ve Avrupa hükümetlerinden Bulgaristan, Sırbistan, Romanya ve Asya’da İran, Kafkasya coğrafyası hakkında bilgiler verilmektedir.

Eserde pek çok renkli harita, şekil ve resimler mevcut olup, Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi’nde 10557 numarada bir nüshası kayıtlı bulunmaktadır.

9. Coğrafya Sözlüğü: Sami Öngör tarafından yazılmış tek cilt, 943 sayfalık bir eserdir. Alfabetik sıraya göre bütün

dünya coğrafyasındaki önemli yerleri, dağ, deniz, belde ve şehir adlarını açıklamaktadır. Kitap, İstanbul'da 1959 yılında Maarif Basımevi tarafından yayınlanmıştır.

10. Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdarî Taksimâtı: Bu eser, Tuncer Baykara tarafından 1988 yılında yazılmış olup, Ankara'da Sevinç Matbaası'nda basılmış ve Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır.

Eser, önsöz ve giriş hariç altı bölümden ibarettir. Sonuç, bibliyografya, ekler ve dizinden oluşmaktadır. İki kapak arası 272 sayfadır. Yazar, giriş bölümünde, idarî bölünme ve adlar üzerinde durmaktadır. Bölümlerde ise; coğrafi idarî adlar, Anadolu'nun fethi ve Türkiye Selçuklularını dört ana bölümde incelemektedir. Osmanlı Devleti'nde beylerbeyilik ve sancaklar, XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı ülkesi, 1839 Tanzimat devri sonrası yeni adlar, Türkiye'nin XIV. yüzyıl ortalarındaki kaza ve nâhiyeleri gibi konular ele alınmıştır.

11. Suriye Vilayetinin İdarî ve Sosyal Yapısı (1840-1908): Sebahattin Samur tarafından 1989'da yazılmış, henüz yayımlanmamış doktora tezidir. Eser, 9+262=271 sayfa olup, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından hazırlanmıştır.

Araştırma çalışması, üç ana bölümden oluşmaktadır. Giriş'te 15 sayfa kadar Suriye'nin tarihî coğrafyası hakkında bilgi verilmektedir. Eser'de Suriye hakkında; Osmanlı yönetiminde kaldığı 1840-1908 yılları arası için geniş malûmat bulunmaktadır. İdarî taksimât, Şam Eyaleti... daha sonra Şam Vilayeti'nin sosyal yapısı... Eğitim öğretim faaliyetleri gibi, konular verilmektedir.

12. XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimâtı-Eyalet ve Sancak Tevcihatı: Bu kitap Orhan Kılıç tarafından yazılmış ve 1997 yılında Elazığ'da yayınlanmıştır. Eser giriş, üç bölüm, sonuç, bibliyografya ve di-

zinden oluşmaktadır. Eserin birinci bölümünde Osmanlı eyalet ve sancaklarının idarî taksimat üniteleri, yöneticileri, idarî ve malî bakımdan eyalet ve sancak yönetimi hakkında bilgiler verilmiştir. İkinci bölümde Osmanlı Devleti'nin 1700-1740 yılları arasındaki idarî taksimatı, otuz dört eyalet şeklinde verilmiştir. Üçüncü bölümde de eyalet ve sancak tevcihatı, kaptanlık, voyvodalık ve meliklikler dâhil teker teker verilmiştir. Eserde çoğu orijinal belge ve kaynaklar kullanılmıştır.

Araştırmamız sırasında yararlandığımız diğer ana kaynaklara gelince; bunlar arasında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan **“İslâm Ansiklopedisi”** tarihî coğrafya açısından Irak ve Suriye'yi incelerken bize oldukça kaynaklık yapmıştır. On üç ciltten oluşan bu eserin bütün ciltlerinde Irak ve Suriye ile ilgili maddeleri, bu coğrafyadaki şehirleri ve beldeleri inceleyerek faydalanmış bulunuyoruz. Irak ve Suriye'de bulunan şehir, kaza ve beldeleri birer birer tetkik etleyerek diğer eserlerdeki bilgileri de karşılaştırarak yararlandık.

Mehmet Zeki Pakalın'ın **“Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü”**, idarî yerleri, deyimleri tanımlama ve terimleri açıklama açısından başvurduğumuz diğer bir önemli kaynaktır. 1946 yılı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul basısının I. ve III. ciltleri araştırmamızda çok yararlı olmuştur.

Ayrıca, Metin Kunt tarafından kaleme alınan ve 1978 yılında İstanbul'da yayınlanan, **“Sancaktan Eyalete”** adlı eser bize idarî terimler ve deyimler açısından faydalı olmuştur. Bu eserlerin dışında, bazı Türkçe, Arapça kitaplar ve makaleler, kitabımızın meydana gelmesinde bize ışık tutmuştur.

Burada daha fazla kaynak taramak mümkün olabilirdi. Ancak, çalışma konumuzun sınırlı oluşu yanında, faydalandığımız eserlerin ilmi ve hacimli olması, çoğunun temel kaynak sayılması ve araştırmanın amacı göz önüne alındığında bununla yetinmeyi uygun görmüş bulunuyoruz.

Araştırmamızla ilgili tarih ve coğrafya deyim ve terimlerini, bazı kavramları girişte açıklamak yararlı olacaktır. Söz gelimi “Tarihî Coğrafya” ne demektir?

Tarih; zaman, coğrafya; mekân demektir. Tarih ve coğrafya, kendileriyle uğraşanların en ziyade meşgul olmaya mecbur oldukları ilimlerdir. Bu iki ilimin birleştiği bir şubeleri vardır ki, o da “Tarihî Coğrafya”dır¹.

B. ARAŞTIRMAMIZLA İLGİLİ BAZI TERİMLER:

1. Tarihî Coğrafya: Yerküre’nin çeşitli kısımlarının isimleriyle, temel oldukları meşhur ve önemli hâdiselerden bahseden² bir ilimdir.

Coğrafya ilminin birçok kısımları olup, konularına göre bir isim alırlar. Mesela; yerin şekli, biçimi, cismi, gökle olan münasebetinden bahsederse, ona “Matematikî Coğrafya”³ denir. Eğer, yerin dağ, nehir, deniz ve boğazlarından, hava durumundan, toprak yapısından, kısaca tabiat durumundan bahsederse ona “Tabiî Coğrafya”⁴ denir.

Eğer, bir memleketin vilayet ve şehirlerinden ve insan eli ile yapılmış diğer eserlerinden bahsederse, ona “Siyasî Coğrafya” ve çeşitli zamanlarda bir memlekette ortaya çıkan önemli olaylardan ve değişikliklerden bahsederse, ona “Tarihî Coğrafya”⁵ denir.

¹ Şemseddin Sâmî, **Kâmûsu’l-Âlâm**, Mihan Matbaası, İstanbul, 1889, C. I, s. 5.

² Ahmet Rifat, **Lügat-ı Tarihiye ve Coğrafiye**, Mahmutbey Matbaası, İstanbul, 1881, C. III, s. 38.

³ Abdurrahman Şeref, **Coğrafya-i Umûmî**, Karâbet Matbaası, İstanbul, 1895, s. 4.

⁴ Şeref, **a.g.e.**, aynı yer.

⁵ Şeref, **a.g.e.**, s. 5.

Bu araştırmada, bizim ilgi alanımız, Irak ve Suriye topraklarının, siyasi coğrafya ile tarihî coğrafyanın tarifi içindeki kısımlarıdır. Tarihî coğrafya ile ilgili bazı önemli kavramları da burada vermek yerinde olacaktır.

2. Eyalet: Osmanlı Devleti'nin idarî taksimat bakımından en büyük ünitesi eyaletlerdir. Osmanlı ülkesi, beylerbeyilik, eyalet veya vilayet olarak adlandırılan büyük idarî ünitelere ayrılmış ve bu üniteler ise, sancak veya livâlara bölünmüştür⁶. Osmanlı Devleti'nde, vilayet usulünün 1864 yılında kabulünden önce vilayet yerine kullanılırdı. Eyaletler önceleri beylerbeyiler, daha sonra hem beylerbeyiler hem de vezirler idaresinde bulunuyordu. Beylerbeyiler ve vezirler, valilerden çok daha selahiyetli -yetkili- idiler. Eyalet valileri mülkî memurlar da değillerdi⁷. Eyalet valilerine Emiru'l-Ümerâ da denilirdi. Eyaletler sancaklardan meydana gelirdi.

Eyalet, kelime olarak “iyala” yani hükmetmek, idare etmek anlamına gelmektedir. Selçuklular devrinden itibaren kullanılmıştır⁸. Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyılda “eyalet”, özel durumu olan sancakları ifade için kullanılıyordu. Aslında terim olarak, Osmanlılarda “vilayet” ile “eyalet” arasında XVII. yüzyıldan sonra pek fark görülüyordu. Eyaletin başında olan yönetici vali diye anılıyordu⁹.

Eyaletler, saha ve genişlik itibariyle genellikle vilayetlerden daha büyük idarî yerlerdi. Osmanlı ülkelerinde bazen on-

⁶ Orhan Kılıç, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Tasimatı- Eyalet ve Sancak Tevcihatı**, Ceren Matbaacılık, Elazığ, 1997, s. 6.

⁷ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1946, C. I, s. 577.

⁸ Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1988, s. 30.

⁹ Baykara, **a.g.e.**, aynı yer.

on beş şehir, sancak olarak bir eyalete bağlı olabiliyordu. Eyaletlerin kendilerine mahsus bütçeleri, askerî birlikleri, idarî maslahatları ve özel durumları bulunabilirdi.

3. Vilayet: Kelime olarak “birşey üzerinde hâkimiyet” demek olan “vilaya”nın mastarıdır. Türkiye Selçukluları (1077-1308) devrinde “vilayet” genelde, şehir dışındaki alanları, taşrayı içine almaktadır. “Vilayet” yöre, memleket anlamına da gelmekteydi¹⁰. Vilayetler; Osmanlı memleketlerinin en büyük parçasıdır. Vilayetler, valiler tarafından idare olunurdu¹¹.

Osmanlı Devleti’nde, XVI. yüzyıldan itibaren, valilerin hükmettikleri mıntika, vilayet diye anılmaya başlanmıştır. XIX. yüzyılda ise, 1864 yılında çıkarılan “Vilayet Nizamnâmesi”nden sonra vilayet kavramı yoğun olarak kullanılmaya başlanmıştır. Cumhuriyet’ten sonra vilayet diye, Osmanlı sancağı düzeyindeki yerler¹², yani bugünkü iller ifade edilmektedir.

1864 tarihli “Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi” adıyla bilinen nizamnâmeye göre Osmanlı ülkeleri, vilayet denilen dairelere, vilayetler de sancaklara sahip olacaklardı¹³. Söz konusu nizamnâme, vilayetin mülkî, malî, siyâsî ve zabıta işlerini valinin yetki ve sorumluluğuna vermektedir¹⁴.

4. Sancak (Liva): Bir idarî mıntika demek olup, asla bir iskân yeri değildir. Ancak adını, oradaki en önemli iskân yerinden alan sancaklar da vardır. Sancak, Türk tarihinde, Tür-

¹⁰ Baykara, a.g.e., s. 31.

¹¹ Safvet Bey, *Coğrafya-i Osmanî*, Amire Matbaası, İstanbul, 1913, s. 100.

¹² Baykara, a.g.e., s. 31.

¹³ Sebahattin Samur, *Suriye Vilayetinin İdari ve Sosyal Yapısı (1840-1908)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1989, s. 38.

¹⁴ Samur, a.g.e., aynı yer.

kiye Selçukluları'nda olduğu gibi, Osmanlı idarî teşkilatının da temelidir¹⁵. Sancaklar, Osmanlı idarî sisteminin yanı sıra malî ve askerî sistemin de temel birimi durumundaydılar. Tahrir defterlerinde sancak birimi esas alınmış, yayınlanan kanunnâmeler de yine her sancak için ayrı ayrı düzenlenmiştir¹⁶. XVII. yüzyılda sancaklar teşkilat olarak kalmakla beraber XIX. yüzyılda hemen bütün sancakların başlarında mutasarrıflar olunca, sancak yerine “Mutasarrıflık” kullanılır olmuştur¹⁷. Sancaklar, vilayetlere bağlıdır. Vilayetler ise, sancaklara ayrıldığı gibi, sancaklar da kazalara ayrılmıştır¹⁸.

Sancağın Osmanlı merkez idare düzenince en önemli alt idarî birim olduğu, devletin ülkeyi idare etmek için yaptığı yazışmaların, tahrir defterlerinin sancaklar için ayrı ayrı düzenlemiş olmasından açık bir şekilde anlaşılmaktadır¹⁹. Osmanlı kaynaklarında sancak tabirinin yanı sıra aynı birim için liva tabiri de kullanılmaktadır. Sancağın idarî yönden en yüksek amiri, sancakbeyi veya mîr-livâdır²⁰.

Osmanlı yönetiminde olan yerlerde, “sancak” yerine “li-va” ifadesi de yer almaktadır. Osmanlı saltanatının sonuna kadar memleketin idarî bölümlenmesi; aşağıdan yukarıya doğru; karye (köy), nâhiye, kaza, sancak ve vilayet²¹ şeklinde idi.

¹⁵ Baykara, **a.g.e.**, s. 32.

¹⁶ O. Kılıç, **a.g.e.**, s. 9.

¹⁷ Baykara, **a.g.e.**, aynı yer.

¹⁸ Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 100.

¹⁹ İ. Metin Kunt, **Sancaktan Eyalete**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1978, s. 17-18.

²⁰ O. Kılıç, **a.g.e.**, s.10.

²¹ Pakalın, **a.g.e.**, C. III, s. 188.

5. Kaza: Bugünkü ilçenin karşılığıdır. Mülkî taksimatta kaymakam idaresinde bulunan yer hakkında kullanılan bir tabirdir²². Sancağın bir alt birimi gibi telakki edilebilecek olan kaza, Türkiye Selçukluları devrinde görülmediği gibi, kuruluş devri Osmanlı döneminde de yoktur.

Kaza; kadının kadılık yaptığı mıntika anlamındadır. Kadılar mıntikalarındaki en önemli iskân yerinde oturduklarından, orası kadılık merkezi, kaza merkezi itibar edilmiştir. Kaza da zamanla o iskân yerinin adıyla anılır olmuştur²³. Kazalar XVI. ve özellikle XVII. yüzyılda iyice belirmiş ve ülke çapında gerçekleşmiştir²⁴. Sancağın bir alt birimi olan kaza, Osmanlılar'da, Vilayet Nizamnâmesi'ne göre, kaymakamların sorumluluğu altına verilmiştir²⁵.

6. Nâhiye: İdarî taksimat derecelerinin en küçüğü nâhiye mıntikası olup, birkaç köyü ihtiva ederdi. Cumhuriyet dönemindeki “Bucak”tır²⁶. Nâhiyenin başındaki idare amirine nâhiye müdürü denirdi. Nâhiye; yöre, çevre, memleket anlamına gelir. Türkiye Selçukluları devrinde yoktur. Nâhiye XVII. yüzyıldan sonra kazanın alt birimi olarak Osmanlılar'da yaygınlaşmıştır²⁷. 1871 tarihli nizamnameye göre bir yerleşim biriminin “Nâhiye” olabilmesi için en az 500 erkek nüfusa sahip olması gerekirdi²⁸.

7. Beylerbeyi: Eyalet veya beylerbeyilik denilen ve sancaklardan müteşekkil idarî üniteleri yöneten görevliler bey-

²² Pakalın, **a.g.e.**, C. II, s. 228.

²³ Baykara, **a.g.e.**, s. 32-33.

²⁴ Baykara, **a.g.e.**, s. 33.

²⁵ Samur, **a.g.e.**, s. 49.

²⁶ Pakalın, **a.g.e.**, C. II, s. 642.

²⁷ Baykara, **a.g.e.**, s. 34.

²⁸ Samur, **a.g.e.**, s. 53.

lerbeyi veya vali olarak adlandırılıyordu²⁹. 14. yüzyıl boyunca beylerbeyi, Osmanlı Devleti'nde taşra kuvvetlerinin kumandanı ve çeşitli sancaklara dağılmış beylerin topluca amiri durumundaydı³⁰. Beylerbeyi görev bölgesi için kullanılan terim, “Beylerbeylik” ve genel olarak idarî bölge manasına “vilayet” iken, XVI. yüzyıl sonlarında “eyalet” terimi kullanılmaya başlanmıştır³¹. Eyalet valilerine beylerbeyi denildiği gibi, Emiru'l-Ümerâ da denilmiştir.

8. Vali: Teşkil-i Vilayet Nizamnâmesi'nin 6. maddesi, vilayetin; mülkî, malî, siyasî ve zabıta işlerini, hukukî ahkâmın icrâsını, sultan tarafından tayin olunan bir valinin yetki ve sorumluluğuna veriyordu³². Aynı şekilde vali, devlet tarafından emredilen her şeyi yerine getirmeye ve yetkisi dâhilinde kalmak şartı ile vilayet içinde gerekli gördüğü düzenlemeyi yapmaya memurdu³³. Malî konularda ise, valiye “defterdâr” denilen bir malî yetkili yardımcı oluyordu.

9. Sancakbeyi: Sancakları idare ederdi, bunlara ümera da deniliyordu. Valiler derecesinde yetkili idiler³⁴. Sancakbeyleri sancağın en yüksek idarecisi olarak, reaya ve ehl-i örf üzerindeki bu otoritesinin yanında özel görevler için sancaklarına gelen diğer devlet memurlarına yardımcı olmak ve bunların görevlerinde kolaylığı sağlamakla da yükümlüdürler³⁵. Sancakbeyi; eyalet teşkilatının olduğu zamanlarda beş-on kazalık yerin mutasarrıfına verilen addır³⁶.

²⁹ O. Kılıç, *a.g.e.*, s. 17.

³⁰ Kunt, *a.g.e.*, s. 26.

³¹ Kunt, *a.g.e.*, s. 28.

³² Samur, *a.g.e.*, s. 39.

³³ Samur, *a.g.e.*, s. 39.

³⁴ Pakalın, *a.g.e.*, C. I, s. 557.

³⁵ Kunt, *a.g.e.*, s. 25.

³⁶ Pakalın, *a.g.e.*, C. III, s. 119.

10. Mutasarrıf: Sancak idarecisidir. Yani sancakta en üst yöneticidir. XVII. yüzyıldan itibaren, “sancakbeyi” tabiri kaybolup, yerini “mutasarrıf” tabiri almaya başlamıştır. XVI-II. yüzyılda sancak yöneticileri için çoğu kere mutasarrıf denilmekteydi. Mutasarrıftan kasıt tasarruf eden, yani yöneten demektir. XVIII. yüzyıl başlarından itibaren sancaklar artık vezir rütbeli olan veya olmayan paşalara da verilmeye başlanmıştır. Hatta mutasarrıf tabiri eyaletleri yöneten valiler için de kullanılmıştır³⁷. XIX. yüzyılda bütün sancakların başlarında mutasarrıflar olunca, sancak yerine “mutasarrıflık” denir olmuştur³⁸. Mutasarrıf, sancak adı verilen idarî teşekkülün başında bulunan memur hakkında unvan olarak kullanılan bir tabirdir³⁹. Teşkil-i Vilayet Nizamnâmesi ile sancak yöneticisine “mutasarrıf” adı verildi. Mutasarrıf, vali gibi kendisine bağlı sancakta, sancağın mülkî, malî, hukukî ve asayiş işlerinden sorumluydu. Bu göreve sultanın iradesiyle atanırdı⁴⁰.

11. Kaymakam (Kâimmakâm): Eski idare teşkilatında kazanın idare amirine verilen addır⁴¹. Kazaları kâimmakâmlar idare eder⁴². 1864 Nizamnâmesi’nin 64. maddesine göre kaymakamlar; kazada mülkî, malî ve hukukî işleri yürütmekle sorumlu olup, mutasarrıfa bağlıydılar. Kaymakam, nâhiye müdürlerini seçer ve mutasarrıfın tensibine arz ederdi⁴³. Kaymakamlar, kazalar ve nâhiyelerde geniş yetkilere sahiptiler.

³⁷ O. Kılıç, *a.g.e.*, s. 23-24.

³⁸ Baykara, *a.g.e.*, s. 32.

³⁹ Pakalın, *a.g.e.*, C. II, s. 586.

⁴⁰ Samur, *a.g.e.*, s. 48.

⁴¹ Pakalın, *a.g.e.*, C. II, s. 219.

⁴² Safvet Bey, *a.g.e.*, s. 100.

⁴³ Samur, *a.g.e.*, s. 49.

12. Nâhiye Müdürü: Nâhiyenin başındaki idare amirine “Nâhiye Müdürü” denirdi. Kaymakamın alt derecesindedir.⁴⁴ Nâhiyeleri, Nâhiye müdürleri idare eder⁴⁵, hükmü vardı.

Nâhiye idaresinin statüsünü etraflı bir biçimde düzenleyen ve bir idarî birim haline getiren, 1871 tarihli nizamnâmedir. Buna göre; her nâhiyenin müdürü ve bir nâhiye meclisi vardır. Nâhiye müdürü tayinini vilayet makamı yapar, Dâhiliye Nezareti (İçişleri Bakanı) tasdik eder. Müdür, nâhiye halkından seçilir. Nâhiye köyün üst idaresi değildir⁴⁶.

13. Muhtar: Köy ve kasabaların idaresi imam ve muhtarlar ile ihtiyar heyetlerine bağlıdır⁴⁷. Köy ve mahalleleri XIX. yüzyılın yarısına kadar imamlar yönetirdi. 1864 Nizamnâmesi ile muhtarlar; devletin nizam ve tebligatını duyurmak, vergi tahsilinde görevlilere yardımcı olmak, nüfus kayıtlarını tutmak vs. işlerle yükümlüdür⁴⁸, hükmü getirilmiştir.

Bu açıklayıcı bilgilerden sonra, araştırmamızın ana temelini teşkil eden, Irak ve Suriye toprakları üzerinde Osmanlı Devleti zamanındaki idarî taksimâtın esasına bakmak gerekir. Osmanlı yönetiminde bulunan eyaletler ve sancaklar, bazı kaynaklarda zaman zaman, birer birer gösterilmektedir.

Eserimize konu olan Suriye ve Irak ülkelerindeki idarî yapısı, yüzyıllar içerisinde çeşitli değişikliklere de uğramıştır. XVII. yüzyıldan itibaren bazı veriler görmekteyiz. Özellikle XIX. yüzyıldaki idarî yapı konumuzu teşkil edecektir.

⁴⁴ Pakalın, a.g.e., C. II, s. 642.

⁴⁵ Safvet Bey, a.g.e., s. 100.

⁴⁶ Samur, a.g.e., s. 53.

⁴⁷ Safvet Bey, a.g.e., s. 100.

⁴⁸ Samur, a.g.e., s. 54.

Genel olarak: Şam (Suriye) eyaleti 9 sancak, Trablusşam eyaleti 5 sancak, Halep eyaleti 7 sancak, Rakka eyaleti 7 sancak, Bağdat eyaleti 13 sancak, Musul eyaleti 6 sancak, Şehr-i Zûr eyaleti 20 sancaktan oluşmaktaydı⁴⁹.

Osmanlı Devleti'nin IV. Murad zamanındaki, idarî bölümlenmesine göre; 1632-1641 yılları arasında, Suriye ve Irak bölgeleri üzerindeki idarî yapıda yer alan eyalet ve bunlara bağlı sancaklar ve yerler aşağıdaki şekildedir.

14. Şam Eyaleti: Kudüs, Gazze, Safed ve Saydâ, Beyrut, Nablus, Cebel-i Aclûn, Leccûn, Tadmîr (Tadmür) Livaları, Şam Maliye Defterdarlığı, Kerek-i Şavbek Livası, Şam Tımarha Defterdarlığı, Şam Tımarha Kethüdalığı⁵⁰.

15. Halep Eyaleti: Maarra, Balis, Uzeyir, Selimiyye Livaları, Halep Maliye Defterdarlığı.

16. Trablusşam Eyaleti: Hama, Humus, Cebele Livaları, Trablusşam Maliye Defterdarlığı⁵¹.

17. Rakka Eyaleti: Birecik, Deyr-i Rahbâ, Habur, Cammese, Benî Rabia, Suruçluk Livaları⁵².

18. Bağdat Eyaleti: Kasr-ı Şirin, İmâdiyye, Zengene, Semavât, Baclân, Tikrit, Bedre, Ane, Dübül, Arhâ, Kızıl Ribat, Harîr Livaları, Bağdat Maliye Defterdarlığı⁵³.

19. Şehr-i Zûr Eyaleti: Cudî, Kızılcaale, Şehrân, Şehrî-bâzâr, Erbîl, Deyr-i Rahbâ, Cammese Livaları⁵⁴.

20. Musul Eyaleti: Bacvanlu, Eski Musul, Keşaf, Tikrit, Harût, Zaho Livaları ve Musul Hazine Defterdarlığı.

⁴⁹ Pakalın, **a.g.e.**, C. III, s. 119.

⁵⁰ Kunt, **a.g.e.**, s. 189.

⁵¹ Kunt, **a.g.e.**, aynı yer.

⁵² Kunt, **a.g.e.**, s. 190.

⁵³ Kunt, **a.g.e.**, s. 195.

⁵⁴ Kunt, **a.g.e.**, s. 196-197.

21. Basra Eyaleti: Remle, Tâbi-i Cezair-i Cedide, Hafar Livaları ve bir de Lahsa Eyaleti⁵⁵ vardı.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında (1700-1740) Irak ve Suriye topraklarında bulunan Osmanlı Devleti'ne bağlı eyaletler ise genel olarak: Halep, Şam, Safed, Saydâ ve Beyrut, Rakka, Tarblus-ı Şam, Bağdat, Şehr-i Zor, Musul, Basra ve Ah-sa'dır⁵⁶.

⁵⁵ Kunt, a.g.e., s. 196.

⁵⁶ O. Kılıç, a.g.e., s. 42- 43.

BİRİNCİ BÖLÜM

IRAK VE SURİYE’NİN GENEL DURUMU:

Irak ve Suriye toprakları şüphesiz Anadolu toprakları ile iç içedir. İlkçağlardan itibaren günümüze kadar gelen dönemler içerisinde bu topraklarda kurulan devletler, sürekli bir mücadele ve karşılıklı ticârî ve kültürel temas içerisinde olmuşlardır. Kimi zaman barış içerisinde yaşamışlar, kimi zaman ise aralarında savaşlar dahi olmuştur. Hititler, Mısır Uygarlığı, Romalılar, Persler, Sasânîler, Emevîler, Abbasîler, Selçuklular, Bizans Devleti, Safevîler, Memluklar ve Osmanlılar, gibi büyük devletler, Ortadoğu’da yaşamışlardır.

Anadolu hem geçmişte hem de bugün Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarının arasında bir köprü niteliğindedir. Türkiye’nin dünya üzerindeki yerinin kıtalar arası bağlayıcılığı, topoğrafik özelliği nedeniyle daha çok doğu-batı yönünde önem kazanmıştır. Eskiden olduğu gibi, Asya-Ortadoğu-Avrupa ülkelerini bir birine bağlayan yollar, bugün de önemini korumaktadır. Dünyanın en eski tarım alanlarından olan Mezopotamya, Ege ovaları, Orta Anadolu’da akarsu boyları höyüklerle doludur. Anadolu, tarım ve madencilik

tekniklerinin çok eski olduğu köklü kültür bölgeleri arasındadır⁵⁷.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti hâkimiyetinde bulunan Ortadoğu toprakları içerisindeki Irak ve Suriye toprakları üzerinde altı vilayet, üç müstakil mutasarrıflık tespit edebiliyoruz.

Daha önceleri XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar, Osmanlı idarî yapısı eyaletlere ve sancaklara bölünmüştü. 1864'ten itibaren vilayet usulü getirilmiştir. Bu vilayet ve mutasarrıflıklar hakkında bazı genel bilgileri tablolarda görmek mümkündür.

Araştırma konumuza esas olan, Irak ve Suriye topraklarında bulunan vilayet ve müstakil sancakların, Osmanlı Devleti yönetiminde 1895 yılındaki idarî taksimatı şu şekildedir⁵⁸:

Vilayet	Sancak	Kaza	Nâhiye	Toplam Nüfusu
Halep	3	22	24	994.604
Bağdat	3	12	14	850.000
Basra	4	23	15	200.000
Beyrut	4	23	15	400.000
Suriye (Şam)	3	17	8	604.170
Musul	3	17	29	300.280

⁵⁷ Veysel Kuşçu, Ayşe Çağlıyan, “Ortadoğu Açısından Türkiye'nin Jeopolitik Önemi”, **Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi**, C. I, S. 2, Temmuz 2003, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ, 2003, s. 134-135.

⁵⁸ Ali Cevâd, **Memâlik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati**, Mahmutbey Matbaası, İstanbul, 1895, C. I, s. 11-12.

Sancak (Liva)	Kaza	Nâhiye	Toplam Nüfusu
Kuds-i Şerif	4	3	333.129
Deyr-i Zûr	4	15	100.000
Cebel-i Lübnan	8	43	225.000

Burada XIX. yüzyıl Osmanlı yönetimindeki Ortadoğu topraklarının bir kısmında mevcut olan vilayet ve sancakların adları, kaza ve nâhiye sayıları, hatta nüfus durumları gözükmektedir.

Yine Osmanlı Devleti yönetiminde bulunan Irak ve Suriye toprakları ve havalisindeki bazı vilayet ve şehir merkezlerinin nüfus durumları ile ilgili 1898 yılı itibariyle Kâmusu'l-A'lâm'dan şu verileri tespit etmiş bulunuyoruz⁵⁹:

Vilayet	Toplam Nüfusu
Musul	300.300
Bağdat	850.000
Basra	200.000
Suriye	350.000
Halep	995.800

Şehir (Merkez)	Nüfusu
Şam (Dımaşk)	150.000
Bağdat	140.000
Halep	127.000
Beyrut	120.000
Kerbelâ	65.000
Musul	61.000
Kudüs	41.000
Humus	35.000
Kerkük	30.000

⁵⁹ Sami. a.g.e.. C. VI, s. 4420.

Mutasarrıflık	Toplam Nüfusu
Kudüs	323.000
Zûr	100.000
Cebel-i Lübnan	399.500

Bu bilgiler, XIX. yüzyıl sonu itibariyle Ortadoğu'daki bazı şehirler ve yaşayan insan sayısı hakkında bir fikir verebilmektedir.

Bir başka belgede ise, kısmen farklı olan bazı bilgilere ulaşabiliyoruz.

Örneğin Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye (64. defa)'ye göre 1908'deki idarî bölümlenmede, 20. yüzyıl başları Irak ve Suriye topraklarındaki durum şöyledir⁶⁰:

Vilayet	Sancak	Kaza Sayısı	Nâhiye Sayısı	Köy Sayısı
1. Basra	Basra	3	8	121
	Müntefik	3	16	6
	Necid	2	4	68
	Amâra	1	6	14
2. Bağdat	Bağdat	11	17	
	Divâniye	3	13	
	Kerbela	3	4	
3. Musul	Musul	5	9	1147
	Kerkük	5	13	1163
	Süleymaniye	4	6	1084
4. Halep	Halep	13	32	2022
	Urfa	4	12	1319
	Maraş	4	28	459

⁶⁰ Baykara, a.g.e., s. 136-137.

5. Suriye (Şam)	Şam-ı Şerif	9	10	400
	Kerek	3	6	35
	Hama	3	12	317
	Havran	6	7	381
6. Beyrut	Beyrut	3	8	353
	Akkâ	3	4	256
	Trablus	3	6	672
	Lazkiye	3	17	1440
	Nablus	2	7	238

Tuncer Baykara'nın eserinde belirtilen bu tablodaki verilerde, vilayet ve sancakların yanı sıra kaza, nâhiye ve köylerin sayılarını da bulabilmekteyiz.

Müstakil sancakların durumu ise;

Sancak	Kaza Sayısı	Nâhiye Sayısı	Köy Sayısı
Kuds-i Şerif	5	12	407
Deyr-i Zûr	3	4	139
Cebel-i Lübnan	8	41	930

olarak verilmiştir⁶¹.

Araştırma konumuza esas olan bu genel bilgilerden sonra, Cezire (Mezopotamya) veya Irak-ı Arap bölgesindeki Bağdat, Basra, Musul vilayetleri ile Zûr mutasarrıflığını ve Suriye bölgesinde bulunan Halep, Beyrut, Suriye (Şam) vilayetleri ile Cebel-i Lübnan ve Kuds-i Şerif müstakil mutasarrıflıklarını ayrı ayrı ele alıp tarihî coğrafya ve idarî yapısı bakımından inceleyebiliriz.

⁶¹ Baykara, a.g.e., s. 139.

A) IRAK BÖLGESİ:

a) Adları, Sahası, Sınırları: Irak, Ön Asya'nın büyük bir parçası olup; El-Cezire, İran, Arabistan ve Berrü's-Şam çölle-ri ve Fars Denizi denilen Basra Körfezi arasında yayılmış bir saha olup, Fırat ve Dicle nehirleri bu bölgeye hayat verir⁶².

Ceziretü'l-Ekûra; Fırat ile Dicle nehirleri arasında; Diyarbakır ve Diyâr-ı Mudar'ı⁶³ içine alan bir yerdir. Dicle ile Fırat nehirleri arasındaki bu yere El-Cezire de denir⁶⁴.

Ortadoğu'da; Fırat ve Dicle nehirlerinin aşağı mecrâları boyunca uzanan memlekettir⁶⁵. Dar manası ile Irak; Basra Körfezi'nin kuzey hudutlarından, güneydoğu ve kuzeybatı yönüne doğru uzanan çukur bir sahadır. 700 km uzunluğu 200 km genişliği vardır⁶⁶.

El-Cezire: Fırat ile Dicle nehirlerinin arası, âdetâ bir ada (Cezire) olduğundan İslâm coğrafyacıları böyle ifade etmişlerdir. Aynı bölge antik dönemlerde Mezopotamya diye ifade ediliyordu⁶⁷. El-Cezire, üç ana bölümden oluşmaktadır:

1. Kuzeyde: Diyâr-Bekir = Âmid,
2. Doğuda: Diyâr-Rabia = Nusaybin,
3. Batıda: Diyâr-Mudar = Harran'dır⁶⁸.

Fırat ve Dicle nehirlerinin arasında kalan bölgenin üst

⁶² Cevâd. **a.g.e.**, C. II, s. 538-539.

⁶³ Diyâr-ı Mudar, Merkezi Suriye'deki Rakka şehri olmak üzere etrafındaki bölgeye denir.

⁶⁴ Yâkut El-Hamavî, **Mu'cemu'l-Büldân**, Beyrut Kitabevi, Beyrut, 1968, C. II, s. 134.

⁶⁵ Besim Darkot, "Irak", **İslâm Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950, C. 5/2, s. 667.

⁶⁶ Darkot, **a.g.md.**, C.5/2, s. 667.

⁶⁷ Baykara, **a.g.e.**, s. 28.

⁶⁸ Baykara, **a.g.e.**, aynı yer.

kısmına (kuzeybatısına) Cezire, alt kısmına (güneydoğusu-na) Irak-ı Arap denilirdi.

Başka bir tanımla, El-Cezire: Diyarbakır, Mudar ve Rabia beldelerini kaplayan yerdir. Dicle ile Fırat suları arasındır⁶⁹. Tarihî Mezopotamya topraklarının kuzey kısmıdır.

Cezire, Asya'da Fırat ile Dicle nehirleri arasında bir bölgenin adıdır. Ancak bu bölgenin sınırları tarihî süreç içerisinde sürekli değişiklik göstermiştir. Buraya eski Yunanlılar Mezopotamya, Araplar ise el-Cezire derler. Cezire'nin sınırları, kuzeyden Keban kasabasının önünden geçen Fırat Nehri'nden başlar ve güneye doğru, Samsat, Rumkale, Birecik, Rakka, Rahbe ve Hille beldelerinden geçerek güneyde bulunan Divaniyye'ye yaklaşarak doğuya yönelir. Burası Cezire'nin Fırat hududunu teşkil eder. Bundan sonra doğuya dönerek, Dicle hudut kabul edilerek İmare, Bendar, Tikrit, Hadise, Musul, Cezire-i İbn-i Ömer ve Hasankeyf taraflarını içine alarak Batman (Tepe Horbus) şehrine ulaşıktan sonra kuzeye yönelir. Oradan Meyyâfârikîn (Silvan), Tercil (Hazzo), Atak (Lice) ve Hani kasabalarından geçerek, Palu önünden Murat Nehri'ne ulaşır. Bu sınırlar Cezire'nin en geniş sınırlarıdır.

İslam fetihleri sırasında ise Diyarbakır'dan başlayarak, Tikrit'e kadar uzanan kısma Cezire adı verilmiş, ondan ötesi de Irak-ı Arap dairesine ilhak edilmiştir⁷⁰. Cezire bölgesi, kıtalar arası geçiş noktalarının da merkezi durumundadır. İran'dan Suriye ve Mısır'a, Basra ve Bağdat'tan Anadolu'ya giden ticaret yolları Cezire bölgesinden geçmektedir. Bu iktisâdî konumundan dolayı Cezire bölgesi, askerî ve siyâsî ba-

⁶⁹ Zekeriyya El-Kazvîni, **Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd**, Sâdır Kitabevi, Beyrut, 1969, s. 351.

⁷⁰ Abdulgani Bulduk, **El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi**, (Yay. Haz. Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik), Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ, 2004, s. (Giriş s. XIX).

kımdan da hareketli bir bölge olmuştur. Vaktiyle El-Cezire doğuda Pers, batıda Roma ve güney-batıda Mısır gibi tarihin en büyük devletleri arasında devamlı olarak bir mücadele sahasını oluşturmuştur⁷¹.

Irak-ı Arap (El-Cezire): Fırat ile Dicle arasında bulunan geniş bir arazi ki, eskiden Bâbilünya'da denirdi. Bâbilün Selûs ve Ketezefûn şehirleri vaktiyle oradaydı. Bugün bunlara bedel olarak Bağdat şehri vardır⁷².

Ayrıca, Irak-ı Arap: Aşağı Mezopotamya'da Bağdat'ın güneyinde, Bağdat ve Basra'yı içine alan bölgeye denir⁷³.

Dicle ile Fırat nehrinin birleştiği yerden aşağı kısmına da Şattü'l-Arap denir. Burası 10 km uzunluğunda olup, Basra'ya kadar büyük gemiler, Bağdat'a kadar küçük gemiler sevir ve sefer ederlerdi⁷⁴.

El-Cezire yahut Irak Arabı diyebileceğimiz saha; Osmanlı Asyası'nın güneydoğusunda geniş ovaları ve sahraları olan bir yerdir. Fransızların Mezopotamya dedikleri El-Cezire kıtası, büyük bir yer olup, Şam Çölü ile birlikte büyük bir ova oluşturmaktadır. Dicle ve Fırat nehirlerinin birleşerek meydana getirdiği Şattü'l-Arap, Kurna kasabasından Basra Körfezi'ne kadar uzanmaktadır⁷⁵.

Irak devletinin bugün hudutları içerisindeki toprakları, 452.500 km² yüzölçümünde olup, kuzeydoğuda dağlık arazi ve El-Cezire yaylalarının bir kısmı ile batıda Suriye Çölü'nün ortalarına kadar uzanmaktadır⁷⁶.

⁷¹ Bulduk, **a.g.e.**, aynı yer.

⁷² Rifat, **a.g.e.**, C. V, s. 33.

⁷³ Sami Öngör, **Cografya Sözlüğü**, Maarif Basımevi, İstanbul, 1959, s. 363.

⁷⁴ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 484; Rifat, **a.g.e.**, C. III, s. 235.

⁷⁵ Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 63-64.

⁷⁶ Darkot, **a.g.md.**, C. 5/2, s. 669.

Irak devleti; kuzeyde Türkiye, doğuda İran, güneyde Basra Körfezi, Kuveyt ve Suudi Arabistan, batıda Ürdün ve Suriye devletleri ile komşudur. Irak ülkesi, tarihî Mezopotamya ve etrafındaki bölgeleri kaplar. En hayati bölgesi ise, Dicle ve Fırat vadileridir⁷⁷.

b) Irak'ın Tarihî Coğrafyası: Irak toprakları, insanlığın ilk medeniyet ve yükseliş yeri olarak ifade edilmektedir. Irak'taki eski yapılar, İslâm öncesi devirde haraba yüz tutmuştu. Eskiden bu topraklarda şâsaalı zamanların eseri olan Bâbiller, Ninovalar vardı. Özellikle Moğol ve Timurîlerin istilâları Irak'taki eserleri, binaları süpürüp götürmüştür⁷⁸. Irak toprakları bugün, Arap Yarımadası'nın kuzeydoğusunda, kuzeyden Türkiye, doğudan İran, güneydoğudan Basra Körfezi ve Kuveyt, güneyden Suudi Arabistan ve batıdan Ürdün ve Suriye ile sınırlıdır.

Ahmet Rifat'ın bildirdiğine göre; Nuh'un evlatları, Bâbil Kalesi yapılıncaya kadar bu sahrada yaşadılar, çoğaldılar sonra da etrafa buradan yayıldılar⁷⁹. Büyük İskender (M.Ö. 334) zamanından beri Basra Körfezi ile Güneydoğu Toroslar arasında uzanan Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölgeye Mezopotamya denir ki, “nehirler arasındaki ülke” demektir. Asıl Mezopotamya; Bağdat civarında iki nehrin yaklaştığı sahanın kuzeyinde kalan kısımdır. Araplar “El-Cezire” adını verirler. Bağdat'ın güneyindeki kısma da “Irak-ı Arap” denirdi⁸⁰.

Irak-ı Arap denilen bu bölge, eski medeniyetlerin doğuş yeri olmakla meşhurdur. Asurlular ve Bâbilîlerin ve sonra da Abbasîlerin yükselme zamanlarında gayet mamur ve geliş-

⁷⁷ Öngör, **a.g.e.**, s. 363.

⁷⁸ Cevad, **a.g.e.**, C. II, s. 539.

⁷⁹ Rifat, **a.g.e.**, C. IV, s. 69.

⁸⁰ Öngör, **a.g.e.**, s. 568.

miş idi. Bugün dahi bulunduğu yer bakımından çok önemlidir. Anadolu, İran ve Hindistan arasında transit ticaret yolu kavşağıdır⁸¹. Irak yeryüzü şekli bakımından, Türkiye ve İran sınırlarını oluşturan dağlık bölge, bu dağlık bölgenin güneyindeki çöller ve batı sahasındaki çöl bölgesi, üçüncü olarak da Fırat ve Dicle'nin oluşturduğu ovalar, yani Mezopotamya topraklarından meydana gelmektedir.

Bazı kaynaklarda Cezire; Şam toprakları ile Irak ve Anadolu toprakları arasında bulunan geniş bir bölgeye denmiştir. Cezire 38° ile 33° 20' kuzey paraleli ve 35°-30' ile 42° doğu meridyenleri arasında Diyarbakır'dan Bağdat'a kadar olan büyük bir yerdir⁸². Cezire; eski zamanlarda ve İslâm'ın ilk devirlerinde pek mâmur bulunmuş olduğundan, etrafında pek çok şehir, kasaba ve kaleler vs. medeniyet eserleri ve viraneleri bulunmaktaydı⁸³.

Cezire sahası; Cûdi Dağı'nın altında bulunmakla insanların beşiği hükmünde olup, eskiden beri Sâmi kavimlerinin Tevrat'ta "Arem" adıyla anılan bir kavmin meskeni bulunmuştur. Cezire bölgesi, tarihin kaydedebildiği zamanlarda; Asurluların, sonra Mısır Firavunları'nın, İranlıların, Büyük İskender'in, Silifkiya'nın, Sasânîlerin ellerinde bulunmuştur. Milâttan sonra II. yüzyılın ortasından itibaren İslâm'ın doğuşuna (VII. yüzyıl başları) kadar geçen sürede, İranlılar ile Romalılar, sonra Sasânîler ile Doğu Romalılar arasında Cezire sahası savaş meydanı olmuş, bunlar arasında el değiştirmiş durmuştur⁸⁴.

Hız. Ömer (r.a.) halife iken; 637-638 yıllarında İyaz b. Ganim komutasında bölgeye gelen sahabeler tarafından, Cezire

⁸¹ Şeref, a.g.e., s. 192.

⁸² Sami, a.g.e., C. III, s. 1802-1803.

⁸³ Sami, a.g.e., C. III, s. 1804.

⁸⁴ Sami, a.g.e., C. III, s. 1805.

toprakları İslâm memleketlerine katılmıştır. Daha sonra birçok Arap topluluğu bu bölgeye yerleştirildi. İslam uygarlığı içerisinde, Emevîler ve sonra Abbasîler zamanında Cezire'nin imarına önem verilmiş olup, zamanla bir hayli mamur şehir ve kasabalar tesis edilmiştir⁸⁵.

IX. yüzyıldan itibaren bölgede Abbasî hilafetinin hizmetinde başlayan Türk hâkimiyeti, kısa bir süre sonra Abbasî hilafetine de bölgeye de hâkim olmaya başlamış ve kesintisiz olarak 1200 yıldır günümüze kadar devam etmiştir. Türk hâkimiyeti El-Cezire bölgesi ile sınırlı kalmamış, bütün Suriye, Filistin ve Mısır'a kadar uzanmıştır. Bugüne kadar Türklerden başka hiçbir siyasî otorite bölgeyi tamamen hâkimiyeti altına alamamıştır. Ancak Türklerin hâkimiyeti sadece bir hanedan veya bir birlik olarak tezahür etmemiş olup, çağın gerek ve gerçeklerine uygun olarak değişik Türk hanedanları tarafından bu hakimiyet sağlanmıştır.

Mısır'da Tolunoğulları 867'de, sonra Mısır ve Suriye'de İhşidoğulları 934'te, ardından Büyük Selçuklular ve Atabeğlerin kurdukları devletler bölgeye hâkim oldular. Bunlar, Musul Atabeğleri, Suriye Selçukluları, Şam Atabeğleri, Filistin Selçukluları gibi devletlerdir. 12. yüzyılda Selahaddin Eyyubî'nin Eyyubîler Devleti; Cezire, Suriye ve Mısır'a kadar olan bölgeye hâkim olmuştur. Eyyubîler'den sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile İran'da kurulan Türk devletleri, Celâyirîler, Harzemşahlar, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Safevîler zaman zaman ya bölgenin tamamına veya belli vilayetlerine hâkim olmuşlardır⁸⁶.

Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın 1217'den itibaren ortaya çıkmasıyla, diğer İslâm memleketleriyle beraber Cezire de Moğollar tarafından (1256-1258) tahrip edilmişti. Bu bölgede ondan geriye kalan yapıları da Timur Han (1370-1405)

⁸⁵ Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

⁸⁶ Bulduk, **a.g.e.**, s. (giriş XXI).

mahvetmiş, o vakitten beri Cezire'nin çoğu şehir ve kasabaları virane kalmıştı. Ancak, Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim 1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonra, 1515-1516 yıllarında Diyarbakır ve Mardin'i Osmanlı ülkelerine katmıştır⁸⁷. Cezire ve Irak toprakları Osmanlıların eline geçtikten sonra, Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) zamanından itibaren yeniden imar edilmiş ve bayındır hale getirilmiştir⁸⁸.

Irak ülkesi; ilkçağda Keldânîlerin vatanı olan eski Bâbilistan'dan itibaren, 30°-34° kuzey paralelleri ile 40°-46° doğu meridyenleri arasında bulunmaktaydı. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti yönetiminde, Cezire bölgesi hariç, Bağdat ve Basra isimleriyle iki vilayete ayrılmıştı⁸⁹. El-Cezire ve Irak ı Arap adıyla bilinen bu geniş bölge ise; Bağdat, Basra ve Musul adlarında üç vilayet ile Zûr müstakil mutasarrıflığını içine almaktaydı⁹⁰.

XIX. yüzyılın ilk yıllarında Irak toprakları, Osmanlı Devleti'nin mülkî-ıdarî taksimatı arasında üç vilayete ayrılmış bulunuyordu. 1-Bağdat: Bağdat, Divaniyye, Kerbelâ sancakları, 2-Basra; Basra, Amâra, Müntefik, El-Hasâ sancakları, 3-Musul; Musul, Süleymaniye ve Kerkük sancaklarına ayrılmıştı⁹¹.

B) BAĞDAT VİLAYETİ:

a) Bağdat Adı ve Bağdat Şehri Tarihi Coğrafyası:

Bağdat: Ümmü'd-Dünya, Seyyidetü'l-Bilâd, Medine-

⁸⁷ Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

⁸⁸ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 3137.

⁸⁹ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 3135.

⁹⁰ Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 180.

⁹¹ Darkot, **a.g.md.**, C.5/2, s. 670; Irak hakkında daha fazla bilgi için aynı yere bakınız.

tü's-Selâm ve Medinetü'l-Mansûr gibi isimleri vardır. Dicle'nin kıyısına Vadiü's-Selâm denildiği için bu şehre Medinetü's-Selâm denilmiştir⁹². Bağdat ismi Arapça değildir. "Bağdat" şeklinde de söylenir. İranî bir kelimedir. Bağdat şehri; Dârü's-Selâm (Esenlik yeri-evi), Ümmü'd-Dünya (Dünya'nın anası), Seyyidetü'l-Bilâd (Beldelerin başı, efendisi), Cennetü'l-Arz (Yeryüzünün Cenneti), Medinetü's-Selâm (Sulh, esenlik şehri), Kubbetü'l-İslâm (İslâm'ın kubbesi, merkezi, yükseliş yeri) isimleriyle anılmıştır. Bağdat'ın, Abbasi Halifesi Mansur Billâh Ebu Cafer (754-775) tarafından, Kûfe halkının fesadına karşılık miladî 762 yılında yapımına başlanmış, 766'da bitirilmiştir⁹³. Bağdat'ın inşasının üç buçuk yılda tamamlandığı ifade edilir.

Bağdat, Dicle Nehri'nin eski yakasında, 33°-19' kuzey paraleli ile 42°-21' doğu meridyenleri arasına, Abbasîlerin başkenti olarak kurulmuş bir şehirdir. Bağdat, 766'dan itibaren Abbasîlerin sonuna kadar (1258), dünyanın ilim merkezi olarak bilinen bir yeri olmuştur⁹⁴.

Pek çok adı bulunan Bağdat'ın bilinen isimlerinden bazıları da; İzzetü'l-Bilâd (Beldelerin en üstünü), Dârü'l-Hilâfe (Halifeliğin merkezi), Aynü'l-Irak (Irak'ın gözü), Mecmû el-Mehâsin (iyiliklerin, güzelliklerin toplandığı yer)'dir⁹⁵.

Ortaçağın Avrupalı seyyahları Bağdat'ı çok defa Babilon ve bazen de Seleucia ve Ktesiphon ile karıştırmışlardır. Bun-

⁹² Hamavî, **a.g.e.**, C. I. s. 456.

⁹³ Hamavî, **a.g.e.**, C. I. s. 457; M. Streck, "Bağdat", **İslam Ansiklopedisi**, C. II. s. 195; Kazvîni, **a.g.e.**, s. 313; Sami. **a.g.e.**, C. II, s. 1325.

⁹⁴ Sami. **a.g.e.**, C. II, s. 1324; Cevad, **a.g.e.**, C. I, s. 181; Şeref, **a.g.e.**, s. 193.

⁹⁵ Hamavî, **a.g.e.**, C. I, s. 461; Bağdat hakkında daha fazla bilgi için aynı yere bakınız.

ların eserlerinde Bağdat'a Babel, Babellonia ve buna benzer isimler verilmiştir. Eski doğu dünyasının beşiği olan bu mın-tika, her zaman bir medeniyet ocağı, ticaret merkezi ve çeşitli memleketlerden gelen yolların kavşağı olmuştur⁹⁶.

Osmanlı Asyası'nın en meşhur ve en büyük şehirlerinden olan Bağdat, bütün Irak-ı Arab'ın merkezidir. Cami ve mescitleri pek çoktur. İslâm büyüklerinden birçok şahsiyetin türbele-ri mevcuttur. Kısmen tahrip olmuş sur ve hendekle çevrilidir⁹⁷.

Bağdat, Osmanlı memleketlerinin en ticarî şehirlerinden olup, bir taraftan Basra ile Hindistan'a ve diğer taraftan İran, Musul ve Diyarbakır'a, Halep ve Şam ile daima ticarî münasebettir⁹⁸.

Abbasî Halifesi Harun Reşid (786-809) Dicle'nin sol tarafına bir saray yaptırmış, sonra şehir o tarafa doğru yayılma-ya başlamıştır. Abbasiler devrinde (750-1258) 13. yüzyılda Bağdat'ta 2 milyon insan yaşadığı rivayet edilir⁹⁹.

Bağdat, Abbasî hilafetinin sona ermesine kadar mamuriyetini korumuşsa da, Buveyhîler ve Selçuklu sultanları zamanında meydana gelen muharebeler (1055-1063), Dicle'nin sebep olduğu su taşkınları, sayısız yangınlar ve salgın hastalıklar Bağdat ahalisini azaltmıştır. Nihayet, Hülagu Moğol askeriyle Bağdat'ı zaptedip (1258), nüfusundan 700.000 kişiyi öldürmüş ve şehri yakıp yıkarak Abbasî Devleti'ne son vermiştir¹⁰⁰.

Bağdat, Ortadoğu'nun en önemli siyaset ve ticaret merkezlerinden ve dünyanın en eski şehirlerinden biridir. Bağdat, yakınlarında ilkçağın parlak medeniyet merkezi olan Bâ-

⁹⁶ M. Streck, **a.g.md.**, C. II, s. 195-197.

⁹⁷ Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1324; Şeref, **a.g.e.**, s. 193.

⁹⁸ Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1325.

⁹⁹ Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

¹⁰⁰ Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1325.

bil harabelerinin bulunması ve Abbâsî İmparatorluğu merkezi olması hasebiyle önemli olduğu gibi, son zamanlarda modernleşmiş, büyümüş ve Musul üzerinden Türkiye'ye ulaşan demir yolu ile de dikkati çekmektedir¹⁰¹.

Bağdat tarihi başlıca iki büyük devreye ayrılabilir: 1) 508 sene devam eden Abbâsîler (750-1258) devridir. Bu dönemde 56 yıllık bir fasıla istisna edilirse -836-892- yılları arasında Abbâsîler başkent olarak Samarra'yı seçmişlerdir- hep hilafet merkezi, İslâm devletinin fıkri, ticarî ve zenginlik bakımından en mühim merkezi olmuştur. 2) Abbâsîlerin yıkılışından yani 1258'den günümüze kadar olan devridir. Bağdat bu dönemde ise, eyalet veya vilayet merkezi olarak ehemmiyetini hep korumuş, Türk hâkimiyeti döneminde de gerekli alakayı bulmuştur¹⁰².

Bağdat şehri, Halife Harun Reşid ve oğlu Me'mun zamanlarında daha da gelişmiş, imarı artmıştı. Hülagu ve Timur Han hücumları Bağdat'ı iyice harab etmiştir¹⁰³. Timur Han'ın, 1400 yılında Bağdat'a girerek, ahaliden binlerce insanı öldürdüğü ve şehri mahvetmiş olduğu, bazı kaynaklarda zikredilir.

Safevî Şah İsmail, 1508-1509 yıllarında Irak-ı Arab'a girmiş, Bağdat'ta İmam Musa Kâzım'ın kabri üzerine bir kubbe inşaa ettirmiş ve İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin kabrini yakarak Bağdat halkının büyük bir kısmı ile bazı âlimleri öldürtmüştü. Şah İsmail, Bağdat'ı 1508'de savaş olmadan teslim almıştı¹⁰⁴. Bu durum halkta tedirginlik ve rahatsızlık meydana getirmiştir.

¹⁰¹ Öngör, **a.g.e.**, s. 69.

¹⁰² M. Streck, **a.g.md.**, C. II, s. 197; Bağdat hakkında daha fazla bilgi için aynı yere bakınız.

¹⁰³ Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 182.

¹⁰⁴ Remzi Kılıç, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları**, Tez Yayınları, İstanbul, 2001, s. 17.

Bağdat, Kanunî Sultan Süleyman tarafından 1534 yılında Osmanlı ülkelerine katılmıştır. İstanbul'dan 10 Haziran 1534'te hareket eden Kanunî, 30 Kasım 1534 tarihinde Bağdat'a girmiştir. Kanunî "İrakeyn Seferi" olarak bilinen bu tarihî seferi altı ayda 123 konak (menzil) yaparak gelmiştir. Kanunî'yi Bağdat'ta karşılayanlar arasında büyük Türk şairi Fuzulî; "Geldi burc-ı evliyaya padişâh-ı nâmdâr" diyerek tarih düşürmüştür¹⁰⁵.

Bağdat'ta dört ay kadar kalan Kanunî Sultan Süleyman, önce Hanefî mezhebinin kurucusu İmam-ı Azam'ın kabrini ziyaret ederek çiniler ile süslü bir türbe ile cami yapılmasını emretmiştir. Daha sonra İmam Musa Kâzım'ın ve Abdulkâdir Geylânî'nin türbelerini ziyaret ederek kubbelerini ve diğer onarımlarını yaptırarak hem Sünnîlerin hem de Şîîlerin gönüllerini kazanmıştı. Kanunî; Kûfe, Kerbelâ, Necef gibi yerleri, Ehl-i Beyt'in makamlarını ziyaret ve tâmirat ile Şîî halkın muhabbetini elde etmiştir. Bağdat'tan her tarafa İrakeyn fethini bildiren fetihnâmeler göndermişti. Bağdat Beylerbeyliği'ni kuran Kanunî Sultan Süleyman, bu eyalete 1535 yılında ilk Osmanlı valisi olarak Ramazanoğlu Uzun Süleyman Paşa'yı tayin etmiştir¹⁰⁶.

Osmanlı padişahı IV. Murad, 8 Mayıs 1638'de Safevîlerin Bağdat'ı işgali üzere, yanında Şeyhü'l-İslam Yahya Efendi ile Kaptan-ı Deryâ Kemankuş Kara Mustafa Paşa olduğu halde Bağdat üzerine sefere çıkmıştır. Sultan IV. Murad, bütün gücünü Bağdat kuşatmasına ve buranın fethine yöneltmiştir¹⁰⁷. Zaman zaman Safevîler tarafından işgal edilen Bağdat, 1638'de Sultan IV. Murad tarafından yapılan Bağdat

¹⁰⁵ Remzi Kılıç, **Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 209.

¹⁰⁶ Kılıç, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı- İran Siyasî Antlaşmaları**, s. 38-39.

¹⁰⁷ Kılıç, **a.g.e.**, s. 190-191.

Seferi ile kırk gün muhasaradan sonra tekrar ve kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine alınmıştır¹⁰⁸.

Bağdat'ın en mükemmel tarihini 1070 yılında vefat eden meşhur Hatîb el-Bağdâdî, 14 büyük cilt üzere yazmıştır. Eser, zengin bir şehir tarihçiliği de içermektedir. 1167 yılında vefat eden ensâb sahibi Semnânî, buna 5 ciltlik ilave daha yazmıştır. Ayrıca, Bağdat ile ilgili olarak, 1200'de vefat eden Kâtip Ebu Abdullah, 3 ciltlik bir eser yazmış ve 1239'da vefat eden İbn-i Debûsî "Salah" adıyla tekrar "Bağdat Tarihi"ne ilave ciltler yazmıştır¹⁰⁹.

Bu nedenle nereden bakılırsa bakılsın, Bağdat şehrinin 50-60 ciltlik mükemmel bir tarihi mevcut demektir¹¹⁰. Bu da Bağdat'ın İslam medeniyeti ve tarihi bakımından ne kadar önemli bir yer olduğunu açıkça göstermektedir.

b) Bağdat Vilâyeti:

Osmanlı Devleti'nin en büyük ve en mühim vilayetlerinden olup, Irak-ı Arab'ın kuzeybatı kısmı ile Cezire'nin güneydoğu kısmından ibarettir. Doğuda İran devleti, kuzeyde Musul Vilayeti, kuzeybatı yönünde Zûr Sancağı, güneybatı yönünde Şam Çölü ve güneydoğuda Basra Vilayeti ile çevrilidir¹¹¹.

Bağdat Vilayeti; Musul Vilayeti'nin güneyinde İran ile sınırlı, alçak birtakım ovalardan meydana gelir. Dicle ve Fırat nehirleri de, kuzeybatıdan güneye doğru vilayet topraklarını sulayarak Basra Körfezi'ne doğu akıp giderler¹¹².

¹⁰⁸ Rifât, **a.g.e.**, C. II, s. 121, Cevad, **a.g.e.**, C. I, s. 182.

¹⁰⁹ Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1326.

¹¹⁰ Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

¹¹¹ Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1326.

¹¹² Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 181.

Bağdat Vilayeti, önceleri Musul ve Basra mıntıkalarını da içine alırdı. Bütün Irak ve Cezire'yi kaplayan büyük bir vilayet iken, sonraları Musul ve Basra vilayetleri ayrılıp, ayrı ayrı birer vilayet olunca, Bağdat Vilayeti; üç vilayete ayrılmış oldu¹¹³.

Irak'ın idaresi Osmanlı fethinin başlangıcından itibaren Bağdat olmuştur. Bağdat valisinin otoritesi bütün Irak'a şâmil idi. Bağdat valisine vezir adı verilirdi. Bağdat veziri ordu ve idarede bağımsız ve Bağdat vilayetine tâbi bölgelerde vali tayin etme yetkisine sahipti. Irak toprakları Bağdat, Basra ve Musul vilayetleri ile müstakil Şehr-i Zûr livasına ayrılmıştı¹¹⁴. Bağdat bölgesinde pek çok petrol ve katran kaynakları vardır. Bağdat şehri aynı zamanda bölgenin sanayi merkezidir¹¹⁵.

Osmanlılar tarafından fethinden sonra Bağdat ve civarının tahriri yapılarak şehir yeni bir eyalet merkezi olarak teşkilatlandırıldı. 1560'larda eyalete 29 (yinni dokuz) sancak bağlıydı. 1578-1588 yıllarında Bağdat eyaleti 22 (yirmi iki) sancaktan ibaretti ve bazı sancakları yeni teşkil edilen Rakka eyaletine bağlanmıştı. 17. yüzyılın ortalarında ise eyalet 25 (yirmi beş) sancaktan meydana geliyordu. Büyük Süleyman Paşa'nın 1779'da Bağdat eyaleti valiliğinde Basra ile Şehrizar sancakları da buraya ilave edilerek uzun bir süre bu yöreler Bağdat eyaleti içinde yer aldı. Bağdat 1857'de kurulan 6. Ordu'nun daha sonra ise 13. Kolordu'nun merkezi olmuştur¹¹⁶.

Bağdat şehrinin modernleşmesi 1869-1872 tarihleri arasında Bağdat'ta valilik yapan Midhat Paşa zamanında başla-

¹¹³ Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1326.

¹¹⁴ Nilüfer Bayatlı, **XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 34.

¹¹⁵ Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 183.

¹¹⁶ Yusuf Halaçoğlu, "Bağdat", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1991, C. 4, s. 436-437

mıştır. Bu dönemde şehri kuşatmakta olan eski surlar yıkılmış, kuzeyden güneye doğru büyük bir cadde açılmış ve sokakların genişletilmesine teşebbüs edilmiştir. Fakat ondan sonra geçen büyük savaşa kadar, belediyeçilik bakımından esaslı ve devamlı bir faaliyet gösterilememiştir¹¹⁷.

Bağdat'ta Abbasîler devrinden pek az eser kalmıştır. Dicle'nin sol sahilinde Abbasi Halifesi Mustansır Billâh (1226-1242) tarafından yaptırılmış olan meşhur "Medresetü'l-Mustansırıyye"den bir duvar ile buna bitişik birkaç oda kalmıştır. Bağdat'ta yetişmiş olan büyük Türk şairleri Nesimî, Fuzulî ve Rûhî'nin mezarları bugün nerede oldukları bilinemeyecek derecede metrûk kalmıştır. Coğrafi konumundan dolayı eskiden beri ticaret merkezi olan Bağdat'ın ekonomik önemi hayli artmıştır. Güneyden nehir ve demiryolları ile Irak'ın yegâne limanı olan Basra'ya ve kuzeyden Irak demiryolları ile Kerkük ve Hânikin demiryolu ile de İran'a bağlanmıştır¹¹⁸.

c) Bağdat Vilayeti'nin İdarî Yapısı:

Bağdat Eyaleti IV. Murad'dan sonra, 1653 yılında yapılan bir idarî düzenleme ile 20 sancak, 1669 yılında ise 19 sancaktan oluşmaktaydı. XVIII. yüzyıl başlarında 16 sancak iken, 1735-1736 yıllarında yapılan değişiklik ile 7 sancağa düşmüştür. 1687-1702 yılları arasında Bağdat Eyaleti'ne bağlı sancaklar: Bağdat (Merkez-Paşa) sancağı, İmadiyye, Hille, Cevâzir-Aşfatara, Derne ve Dertenek, Kasr-ı Şirin, Semavât, Zaho, Zeng-i Abâd, Cessan Bedre, Aneh, Eriha, Kızıl Ribat, Altun Köprü, Herîr, Mîr-Aşiret-i Baclan olmak üzere 16 sancaktır¹¹⁹.

¹¹⁷ Rauf Ahmet Hotinli, "Bugünkü Bağdat", *İ.A.*, C. II, s. 211.

¹¹⁸ Hotinli, *a.g.md.*, C. II, s. 212.

¹¹⁹ O. Kılıç, *a.g.e.*, s. 70-71.

Osmanlı Devleti yönetiminde, Bağdat Eyaleti ve Şehri Zûr'un 1849 tarihindeki idarî taksimatı şöyledir: 1. Bağdat Livâsı, 2. Basra Livâsı, 3. Kerkük Livâsı, 4. Köysancak Livâsı, 5. Süleymaniye Livâsı¹²⁰.

Irak'taki Eyalet (Vilayet), Sancak, Kaza ve Nâhiyeler:
1867'de Bağdat Eyaleti: ¹²¹

Sancaklar	Kazaları
Bağdat 1. Bağdat Sancağı	Bağdat
	Horasan
	Kerbelâ
	Bedre
	Benîlâm
	Hânikin
	Derbent
	Aziziye
	Semâve
	Düleym
	Divaniye
	Sâmira
2. Basra Sancağı	(Basra'da verilecek)
3. Süleymaniye Sancağı	Karadağ
	Bâziyân
	Sürtaş
	Merke
	Gülenber
	Kızlıca

¹²⁰ Halil Sahillioğlu, "Osmanlılar Zamanında Irak'ta İdarî Taksimat", *Studies On Turkish-Arap Relations, Annual*, 1986, İstanbul, s. 229-230.

¹²¹ Sahillioğlu, *a.g.m.*, s. 229.

4. Şehr-i Zûr Sancağı	Kerkük
	Köysancak
	Erbil
	Altun Köprü
5. Zengâbâd Sancağı	Zengâbâd
	Küfrî
6. Râvendûz Sancağı	Râvendûz
7. Musul Sancağı	Musul
	İmâdiyye
	Davudiye
	Urfa
	Zaho
	Zîbâr

1881’de Bağdat Vilayeti:¹²²

Mutasarrıflık	Kazaları
1. Bağdat Mutasarrıflığı	Mendeli
	Hânikin
	Horasan
	Sâmira
	Düleym
	Ana
	Kâzımiyye
	Kûtü’l-Amâra
	Bağdat
2. Kerbelâ Mutasarrıflığı	Necef
	Hindiye

¹²² Sahillioğlu, a.g.m., s. 228.

3. Amâra Mutasarrıflığı	Cebele
	Şarta
	Zübeyr
	Taфра
4. Hale Mutasarrıflığı	Hale
5. Müntefik Mutasarrıflığı	Nasıriyye
	Sevkü'ş-Şüyuh
6. Basra Mutasarrıflığı	Basra
	Kurna
	Kuveyt
	Zübeyr
7. Necid Mutasarrıflığı	Lahsa
	Hefûf
	Necid
	Katîf
	Katar
	Acîr

1889 Yılı Bağdat Vilayeti'ne Bağlı Sancak, Kaza ve Nâhiyeler:¹²³

Sancak	Kaza	Nâhiye
Bağdat	1- Bağdat	A'zeme, Diyâle
	2- Horasan	Şehriban, Diltave
	3- Aziziye	Selman Bey
	4- Kâzimiyye	
	5- Cezire	Bağıyle
	6- Düleym	Het, Kebîse, Mukalaviye
	7- Kûtü'l-Amâra	Bedre, Garbiye

¹²³ Sami, a.g.e., C. II, s. 1326-1327; Cevad, a.g.e., C. I, s. 1833-184.

Hale	1- Hale	Medhatiyye, Cerbuiyye, Ebu-âr, Nil
	2- Semâve	Deraeî, Ebu Ce-vârîr
	3- Şâmiyye	Şenafiyye, Medhatiyye, Salahiy-ye, Hurullah
Kerbela	1- Kerbelâ	
	2- Hindiye	
	3- Necef	
	4- Zurâre	

1894 Yılı Bağdat Vilayeti'ne Bağlı Sancak ve Kazalar:¹²⁴

Sancak	Kazaları
Divâniye	Şâmiye, Hale, Divâniye, Semâve
Kerbela	Zurâre, Hindiye, Necef, Bedre
Bağdat	Bağdat, Düleyim, Sâmira, Kâzîmiyye, Kûtü'l-Amâra, Ana, Mendelî, Hânikin, Horasan, Azi-ziye, Cezire

1881-1882 tarihli Ahmet Rifat Efendi'nin Lügat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye adlı eserinden; Bağdat Vilayeti'ne bağlı livalar (sancaklar), kazalar ve nâhiyelerin Arap harflerine göre alfabetik sırası şöyledir:¹²⁵

¹²⁴ Mehmet Hikmet, **Coğrafiya-i Umrânî**, İstanbul, 1894, s. 237-238; Şeref, **a.g.e.**, s. 193.

¹²⁵ Bu liste söz konusu kitabın tamamı taranarak derlenmiştir.

Sancak	Kaza	Nâhiye
Bağdat	Bağdat	Ebugarîb, İskenderiye, El-kâim, Bedre, Benîlâm, Tikrît, Cebel-i Dâlves
	Bedre	Cesân
	Hânikin	Hacıkara
	Horasan	Harbetiniyye, Hâlis, Har-nâbâd, Huvîyder
	Sâmira (Samarra)	Decil, Deracî, Diltave
	Düleyim	Rava
	Horasan	Reşadiye, Rahmaniye, Rıdvaniyye
	Hânikin	Zâviye
	Sâmira	Zebîd, Zengâbâd, Şeva-tiyye
	Horasan	Şehriban, Zorbatıyye, Aziziye, Akarakûb
	Hânikin	Alyâbâd, Amraniyye
	Ana	Garbiye,
	Hânikin	Kızlarabâd, Kazaniyye, Kûlay
	Kâzımıyye	Kebîse, Kehacehti, Kehriz
	Hânikin	Mahlân, Mahmudiye,
	Mendelî	Mansuriyye, Nehrevân, Haruniyye, Hûr, Hît, Yakûbe
Basra	Basra	Ebu'l-Hasîb, Bevârin, Cezayir-i Basra, Devâsir, Zîn, Seyhan, Kâv, Kurdelan, Mustafaiyye, Mamamir, Yehûdiyye

Hale	Semâve	Ebdîser, İskenderiye, Elbedir, Ebucevâdir, Bineşte
	Divâniye	Cediyye
	Hale	Cerbuiyye
	Divâniye	Hazaal, Deara, Tahmasıyye
	Semâve	
	Şâmiyee	Şenâkiyye, Alâc
	Divâniye	Mehâvil, Medhatiyye, Nehr-i Şah, Veysiyye, Hâşimiyye
Amâra	Amâra	Zübeyr, Şatra, Tafra, Ala's-şarkî, Ala'l-garbî
Necid	Lahsa	
	Deriye	Sevâkîn
	Katîf	Mîrizer
Müntefik	Müntefik	Bedâ, Bahtâ, Benîesed, Cebeliyye, Hay
	Sevkü's-şuyuh	Şatra, Kalâtüssekir, Vâsıt
Kerbelâ	Hindiye	Hazail, Rahaliyye, Şefaiyye, Kefil, Mesîb
	Necef	

d) Bağdat Vilayeti'nde Bulunan Sancak, Kaza ve Nâhiyelerin Adları ve Tarihî Coğrafyaları:

Bağdat vilayetinde 3 sancak, 14 kaza ve 21 nâhiye bulunmaktaydı¹²⁶.

1. Bağdat Sancağı: Bağdat vilayetinin merkez livâsıdır. 7 kaza, 11 nâhiye, 60 köyden oluşmaktaydı¹²⁷.

¹²⁶ Sami, a.g.e., C. II, s. 1326.

¹²⁷ Sami, a.g.e., C. II, s. 1327.

Mendeli: Bağdat vilayet ve sancağında ve Bağdat'ın 115 km kuzeydoğusunda, İran hududundan 7 km uzaklıkta bulunan kaza merkezi bir kasabadır. Mendeli kazası, Bağdat Sancağı'nın kuzeydoğusunda, kuzeyde İran, doğuda Kûtü'l-Amâra, güneyde Aziziye ve batıda Horasan ve Hânikin kazalarıyla çevrilidir¹²⁸.

Kâzımiyye: Bağdat vilayet ve sancağına bağlı bir kazadır. Merkez kaza olan Kâzımiyye kasabası Bağdat'a yaya olarak 1.5 saat uzaklıkta, Dicle üzerindedir. Musa Kâzım'ın türbesi oradadır¹²⁹.

Kâzımiyye Bağdat'a 10 km uzaklıkta, kuzeybatısında bir karayolu ve demiryolu ile bağlıdır. İran'dan pek çok Şii ziyaretçi gelir. Kasabanın karşısında İmam-ı Âzam'ın türbesi, Dicle'nin sağ yanında bulunur¹³⁰.

Düleym: Bağdat Vilayeti, Bağdat Sancağı'nda Hadîse, Heyt, Kalâtür-Rumâd nâhiyelerinin merkez idaresi olan kazadır¹³¹.

Benârikû: Bağdat ile Nûmaniyye arasında, Dicle üzerinde harap halde bir köydür¹³².

Kûtü'l-Amâra: Bağdat Vilayet ve Sancağı'nda ve Bağdat'ın 157 km güneydoğusunda, Dicle'nin sağ sahilinde kaza merkezi bir kasabadır. Arazisi düz olup, çöl halinde dünyanın en münbit yeri haline gelmesi için eski kanalların tami-ri ve çoğaltılması gerekir¹³³, tespiti yapılmıştır.

¹²⁸ Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 44-46; Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 784.

¹²⁹ Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 652.

¹³⁰ Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3811-3812.

¹³¹ Rifat, **a.g.e.**, C. III, s. 246.

¹³² Kazvîni, **a.g.e.**, s. 158.

¹³³ Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3909-3910.

Bedre: Irak arazisinde Bağdat yönünde Kûtü'l-Amâra kazasının bir nâhiyesidir¹³⁴.

Hânîkin: Bağdat Vilayeti'nde ve Bağdat'ın kuzeydoğusunda Diyale Nehri'nin kolu üzerinde kaza merkezi bir kasabadır¹³⁵. Doğu Irak'ta İran sınırı yakınında bir şehir olup, Bağdat'a 145 km uzaklıkta petrol yeridir¹³⁶.

Horasan: Bağdat'ta bir kasabadır. Önceleri sancak merkezi idi¹³⁷. Bağdat Sancağı'na bağlı Bağdat'a 60 km uzaklıkta, Mendelî, Hânîkin, Bağdat, Sâmîrâ kazaları ile çevrilidir¹³⁸.

2. Hale Sancağı: Bağdat Vilayeti'nde Fırat'ın iki yakasında bir kaza merkezi kasabadır. Eski Bâbil şehrinin bir köşesindedir¹³⁹. Bağdat'ın üç sancağından biridir. Kuzeyinde Bağdat Sancağı, batısında Kerbelâ Sancağı, güneydoğusunda Basra Vilayeti ile hudutlu ve çevrilidir. Merkez idaresi Hale ile Divaniye olmuştur. Hale Sancağı, Divaniye, Hale, Semâve, Şamiye kazalarından oluşur¹⁴⁰.

Irak-ı Arap'ta Bağdat Vilayeti'nde liva merkezi, 32°-28' kuzey paraleli ile 42°-18' doğu meridyenleri arasında Bâbil harabeleri yakınındadır. Hale şehri, 1101 tarihinde Selçuklu meliklerinden Seyfû'd-Devle tarafından te'sis olunmuş, az zamanda yayılıp büyümüştür. Abbasîlerin sonu ile Hale'nin mamuriyeti azalmıştı¹⁴¹. Bağdat'tan 93 km güneydedir¹⁴².

¹³⁴ Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 159.

¹³⁵ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 359; Samî, **a.g.e.**, C. III, s. 2020.

¹³⁶ Öngör, **a.g.e.**, s. 330.

¹³⁷ Rifât, **a.g.e.**, C. III, s. 189.

¹³⁸ Samî, **a.g.e.**, C. III, s. 2031.

¹³⁹ Rifât, **a.g.e.**, C. III, s. 166; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 342.

¹⁴⁰ Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 342-343.

¹⁴¹ Samî, **a.g.e.**, C. III, s. 1977.

¹⁴² Öngör, **a.g.e.**, s. 345.

Semâve: Bağdat Vilayeti'nin Hale Sancağı'nın güneydoğu kısmından ibaret olup, kuzeyde Divaniye, doğuda Basra Vilayeti, güney ve güneybatıda çöl ile çevrili bir kaza merkezidir. Hale'nin 150 km, Bağdat'ın 235 km güneydoğusundadır¹⁴³. Semâve kazası çölden ibaret olup, ahalisinin çoğu göçebedir¹⁴⁴.

Divâniye: Irak'ta Bağdat Vilayeti'nde, Bağdat-Basra demiryolu üzerinde Fırat Nehri kıyısında sancak merkezi bir kasabadır¹⁴⁵.

Şâmiye: Bağdat Vilayeti'nin Hale Sancağı'nda bir kaza olup, kuzeydoğusunda Hale, güneyinde Semâve kazaları, batıda Kerbelâ Sancağı ile çevrilidir¹⁴⁶.

3. Kerbelâ Sancağı: Bağdat Vilayeti'nde Bağdat'ın 90 km güneybatısında olarak, Fırat Nehri'nin sağ kenarından 25 km mesafede, Fırat'tan ayrılan bir kanalın üzerinde sancak merkezi bir şehir olup, Hz. Hüseyin'in de türbesi olan pek çok ziyaretçi celbenden bir yerdir¹⁴⁷. "Meşhed-i Hüseyin" de denir. İmam Hüseyin hazretleri, Yezid'in halifeliği zamanında Kerbelâ'da şehit edilmiştir¹⁴⁸.

Kerbelâ Sancağı arazisi düz ve alçak olup, dağ ve ormanlık yoktur¹⁴⁹. Kerbelâ Sancağı; kuzeyde Bağdat, doğuda Hale sancaklarıyla, güneyde Hindiye kazası ve batıda Berrü's-Şam denilen çöl ile çevrilidir.

¹⁴³ Sami, *a.g.e.*, C. IV, s. 2625.

¹⁴⁴ Cevâd, *a.g.e.*, C. II, s. 450.

¹⁴⁵ Öngör, *a.g.e.*, s. 8.

¹⁴⁶ Sami, *a.g.e.*, C. IV, s. 28; Cevâd, *a.g.e.*, C. II, s. 482.

¹⁴⁷ Sami, *a.g.e.*, C. V, s. 3832.

¹⁴⁸ Şeref, *a.g.e.*, s. 194; Safvet Bey, *a.g.e.*, s. 183.

¹⁴⁹ Cevâd, *a.g.e.*, C. III, s. 604; Sami, *a.g.e.*, C. V, s. 3833.

Kerbelâ Sancağı; Hindiye, Necef, Zurâre ve Bedre kazaları ve sekiz adet nâhiyeden meydana gelir¹⁵⁰. Kerbelâ tarihi bakımından, özellikle Şiiler için önem arz eden bir yerdir. İslam tarihi boyunca pek çok İslâm seyyahı, tarihçisi ve devlet adamı buraya uğramıştır.

Selçuklu Sultanı Melikşah 1087’de Bağdat’a geldiği zaman o sırada “Meşhedân” denilmesi âdet olan Hz. Ali ve Hz. Hüseyin’in türbelerini ziyaret etmiştir. İlhanlılardan Gazan Han 1303’te Kerbelâ’yı ziyaret ederek, türbeye büyük hediyeler verdi. Seyyah İbn Batuta, 1327 tarihinde Kerbelâ’yı, suyunu Fırat Nehri’nden alan küçük bir şehir olarak zikretmektedir.

Şah İsmail Safevî (1501-1524), Necef ve Kerbelâ’yı ziyaret etti. Kanunî Sultan Süleyman Bağdat’ta kalırken her iki türbeyi de 1534 senesinde ziyaret ederek Kerbelâ’daki kanalı tamir ettirmiştir¹⁵¹.

Necef: Bağdat Vilayeti’nin Kerbelâ Sancağı’nda ve Kerbelâ’nın 70 km güneydoğusunda, Bağdat’tan 150 km güneyde ve Kûfe harabelerinin yaya bir saat kadar kuzeyinde, Hindiye kanalının genişlediği tabii gölün kenarında bir kaza merkezi kasabadır. Meşhed-i Ali de denir, Kûfe’nin mamuriyeti zamanında Necef oranın kabristanı idi. Necef kazası dâhilinde Kufe’nin harabeleri vardır¹⁵².

“Necef-i Eşref” veya “Meşhed-i Ali” adıyla da bilinen bir yerdir. Gayet kıymetli ve süslü bir camii vardır. Kapıları altın ve gümüşle kaplıdır. İran’ın Horasan bölgesinden pek çok ziyaretçi gelir gider¹⁵³.

¹⁵⁰ Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3833.

¹⁵¹ E. Homigmann, “Kerbelâ”. **İslam Ansiklopedisi**, C. VI, s. 580-581.

¹⁵² Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4465.

¹⁵³ Şeref, **a.g.e.**, s. 194; Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 183.

Hindiye: Bağdat Vilayeti'nin Kerbelâ Sancağı'nda ve Kerbelâ'nın 18 km güneydoğusunda, Fırat Nehri'nden ayrılan Hindiye kanalı üzerinde kaza merkezi bir köydür. Kuzeyde Kerbelâ, güneyde Necef kazaları ile doğuda Hale sancağı, batıda Berrü'ş-Şâm ile çevrilidir¹⁵⁴.

4. Necd Sancağı: Necd^(*); Bağdat Vilayeti dâhilinde bir sancak olup, Katif, Lahsa, Deriyye ve Cebeliyye kazaları buna bağlıdır. Necd bölgesi iki kısımdır. Necd-i Hicaz doğu yönündedir. Necd-i Arız ise batı kısmındadır. Amâra sıradağları ve Deriyye şehri burada bulunur¹⁵⁵. Necd bir hayli eski bir bölgedir.

Sahte peygamber Müseylemetü'l-Kezzâb, Karamitiler, Vehhabiler gibi, kısacası bütün uğursuzlar buradan çıktı ve bunlar yüzünden nice yüz bin kişinin kanı döküldü¹⁵⁶.

5. Sâmirâ (Samarra): Bugün Bağdat'ta ve Bağdat'ın 50 km yakınında, Dicle Nehri üzerinde bir kaza merkezidir. Bu şehir 836 yılında Abbasi halifelerinden Mu'tasım Billah (833-842) tarafından te'sis olunmuş ve Sürremenra adıyla şöhret bulmuştu¹⁵⁷. Samarra da denilen Sâmira, Bağdat ile Tikrit arasında Dicle'nin doğusunda büyük bir şehirdir¹⁵⁸.

Pek eski bir yer olup, Sam b. Nuh tarafından te'sis edildiği rivayet edilir. Abbasî halifelerine bir müddet başkentlik yapmıştır. Sürremenra: Gören sevinir, beğenir anlamına gelir. Şehirde bir saray, pazar ve büyük binalar yapılmıştır¹⁵⁹.

¹⁵⁴ Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4762.

^(*) Şemseddin Sami, Necd'i Basra Vilayeti'nin bir sancağı olarak vermiştir.

¹⁵⁵ Rifat, **a.g.e.**, C. VII, s. 74.

¹⁵⁶ Rifat, **a.g.e.**, C. VII, s. 74; Müseylemetü'l-Kezzâb; Hz. Ebubekir zamanında ortaya çıkan bir yalancı peygamberdir.

¹⁵⁷ Rifat, **a.g.e.**, C. VII, s. 10.

¹⁵⁸ Kazvîni, **a.g.e.**, s. 375.

¹⁵⁹ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2509.

Bir rivayette de burası harap olunca, Sürremenra yerine Seemenrâ: Gören beğenmez, sevinmez denerek Sâmirâ bundan bozulmuş¹⁶⁰, denilmiştir.

Samarra'da Abbasîler zamanında 836'dan 892'ye kadar yedi Abbasî halifesi oturmuştur. Bugün harap bir köy haline gelmiş¹⁶¹ durumda denilmektedir.

6. Bâbil: Bağdat'ın 93 km aşağısında ve güneyinde yer alan, vaktiyle dünyanın en meşhur şehirlerinden biriydi. Bu şehir şimdilerde Hale şehridir. Şehri Nemrud b. Gûş yaptırmış, sonra gelen padişahlar tedricen genişletmiş ve süslemişlerdir. Büyük İskender'in istilâsı ile harap olmaya yüz tutmuştur¹⁶².

Irak-ı Arab'ın güney kısmına genel olarak Bâbilistan denirdi ki, eskiden Keldânîler Bâbil şehrinde yaşarlardı. Bâbil, Keldânîler'in başkenti idi. 1,5 milyon nüfusun yaşadığı rivayet edilir... Bâbil'i inşa eden Nemrud b. Gûş iki katlı daire şeklinde sûr ile şehri çevirmiştir. M.Ö. 2640 yılında yapıldığı söylenir. Asurlular Bâbil'i zaptetmişler, sonra M.Ö. 330 yılında Büyük İskender Bâbil'i ele geçirmiştir. İslamiyet'in doğuşunda Bâbil harap bir vaziyetteydi... Abbasîler, Bağdat'ı inşa ederken Bâbil harabelerini kullanmışlar, şehir şimdiki kumlarla örtülü, hiçbir eser kalmamıştır¹⁶³.

7. Kûfe: Suyunun ve ağacının çokluğundan dolayı "Had-dû'l-Azra" denilmiştir¹⁶⁴. Basra'dan sonra İslâm şehirlerinin en büyüğü ve meşhur bir şehirdi¹⁶⁵. Bağdat'ın 150 km güneyinde, Fırat'ın sol kıyısında, M.Ö. 638'de kurulmuş, 7. ve 8. yüzyıllarda büyük çapta inkişaf ederek yaklaşık 200.000 nü-

¹⁶⁰ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2509.

¹⁶¹ H. Violett, "Samarra", **İ. A.**, C. X, s. 144.

¹⁶² Rifat, **a.g.e.**, C. II, s. 89.

¹⁶³ Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 144-145.

¹⁶⁴ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 359, Hamavî, **a.g.e.**, C. IV, s. 490.

¹⁶⁵ Kazvîni, **a.g.e.**, s. 251.

fusa ulaşmış, o devirde mühim bir ilim, din ve siyaset merkezi olmuştu. Kûfî yazı burada meydana çıkmıştır¹⁶⁶. Kûfe, Bağdat Vilayeti'nde, Kerbela Sancağı'nda bir nâhiye merkezidir. Kûfe, Hz. Ömer zamanında (634-644), İran seferinde askerin harekât merkezi olarak kullanılmıştır¹⁶⁷.

Kûfe şehri, Necef'in 2 km doğusunda, Fırat'tan ayrılan bir kanal üzerindedir. Basra ile beraber 638'de Saad b. Ebî Vakkas tarafından imar olunmuştu. Kûfe Camii, Hz. Ali'nin şehit edildiği yerdir. Hz. Hasan zamanında Kûfe hilâfet merkezi olmuş, Emevîler zamanında Irak'ın hükümet merkezi, Abbasîler devrinde de Arap ilimlerinin en parlak yeri idi. Şimdi harap bir köy halindedir¹⁶⁸.

Kûfe'ye eskiden "Bursîba" da denirdi. 7. hicri asırdan itibaren Celayir meliklerinden Şeyh Hasan Kebir zamanından sonra ahali si tedricen dağılıp, şehir harabe hükmüne girmiş tir¹⁶⁹.

Kûfe halkı bütün ihtilallerin ve kargaşanın müsebbibi olmuştur. Oldukça değişken, vefasız ve kararsız bir topluluğu vardı. Halifeliğinin son altı yılında Hz. Ömer, Kûfe valilerini üç defa değiştirmek zorunda kalmış tı¹⁷⁰. Kûfe ilim ve mamiyet te, Basra ile yarış ırdı. Ama bugün böyle geliş miş bir Kûfe şehri yoktur.

C) BASRA VİLAYETİ:

a) Basra Adı ve Basra Şehri, Tarihi Coğrafyası:

Basra: Arapça'da "toprağı sert olan yer" anlamına ge-

¹⁶⁶ Öngör, a.g.e., s. 26.

¹⁶⁷ Cevâd, a.g.e., C. III. s. 693.

¹⁶⁸ Sami, a.g.e., C. V, s. 3922.

¹⁶⁹ Rifat, a.g.e., C. VI, s. 105.

¹⁷⁰ K. V. Zetterstten. "Kûfe", İ. A., C. VI, s. 965.

lir. Toprağı taş gibi serttir. Basra toprağı kırmızı, taş aslından toprak, beyaz taşı çok olan mekân demektir. Acemler Basra'ya Huraybe derler¹⁷¹. Kırmızı topraklı iki tepe üzerine kurulduğundan “El-Hamra” denilmiştir. Avrupalılar, “Bassora-Balsora” derler. Yumuşak küfekî taşı demektir. Önceleri Basra basit kamıştan yapılmış kulubelerden ibaret¹⁷².

Basra, birçok önemli yolların kavşağında, Araplar tarafından Basra Körfezi'nin 90 km yukarı kısmına, 635 tarihinde halife Hz. Ömer zamanında Utbe b. Gazvan vasıtası ile fetihle meşgul olan Müslüman askerlerin kışlaması gayesi ile yeniden kurulmuştur¹⁷³.

Emevi halifesi Mu'aviye'nin son zamanlarında pek çok kabile Basra'ya yerleşerek nüfusu 670 tarihinde 200.000 civarına ulaşmış, halkı kargaşa ve huzursuzluğa, isyanlara sebep olmuştur¹⁷⁴.

Basra: Irak-ı Arap bölgesinde “Şattü'l-Arab” sahilinin batısında vilayet merkezi bir şehirdir¹⁷⁵. Bağdat'ın 460 km güneydoğusunda, pek çok cami, mescit, çarşı ve pazarı vardır. Şehir 20 km uzunluğunda bir sur ile çevrilidir. İslâm medeniyeti zamanında Hind ile olan ticaretin büyük bir merkezi idi. Basra; 30°-29' kuzey paraleli ile 45°-19' doğu meridyenleri arasında bulunmaktadır. Yalnız Hz. Ömer zamanında te'sis olunan Basra, şimdiki Basra'dan 17-18 km batıda idi¹⁷⁶.

¹⁷¹ Hamavî, **a.g.e.**, C. I, s. 430; Fazla bilgi için aynı yere bakınız.

¹⁷² R. Hartmann, “Basra”, **İ. A.**, C. II, s. 320.

¹⁷³ Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1314-1315.

¹⁷⁴ Hartmann, **a.g.md.**, C. II, s. 320.

¹⁷⁵ **Şattü'l-Arab:** Fırat ve Dicle'nin birleştiği yerin adıdır. Basra Körfezi'nin kuzeyidir.

¹⁷⁶ Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1314-1315; Rifat, **a.g.e.**, C. II, s. 115.

Bugünkü Basra şehri, Bağdat'ın 420 km güneydoğusunda, Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km güneybatısında yer almakta ve iklimi oldukça serittir. Kışları soğuk, yazları ise kavurucu bir sıcaklık hüküm sürer. Basra, Keldânîler zamanında Teredon, Sasânîler devrinde Vehişâbâd Erdeşîr diye bilinen şehrin Araplar tarafından Huraybe dediği harabeleri üzerinde 635-638 yılları arasında bugünkü Basra'dan 25 km uzakta eski Basra kurulmuştur¹⁷⁷.

Basra şehri İran Körfezi'ni, İran ve Irak yollarını kontrol altında tutabilmek, stratejik mevki sebebiyle burayı askerî bir üs olarak kullanmak, nihayet Irak şehirlerinin önemini azaltmak gibi birtakım düşünceler ile kurulmuştur. Hz. Osman'ın (644-656) şehit edilmesinde Basra'dan bir grup isyancı katılmış ve Hz. Ali'ye karşı oluşan muhaliflerin Cemel Vak'ası hadisesi de Basra'da cereyan etmişti. Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali zamanlarında Basra idarî ve iktisâdî alanlarda önemli gelişmeler kaydetmiştir. Bu dönemlerde doğruya doğru yapılan fetihler neticesinde Ahvâz, Sicistan, Azerbaycan ve Horasan gibi bölgelerin idaresi Basra valiliğinin sorumluluğuna bırakılmıştı¹⁷⁸.

*Emevîler devrinde gelişip yayılan Basra, istikbalinin en yüksek devresine Abbasîler devrinde vardı. Zengîler 871'de şehirde büyük bir tahribat yaptılar. Karamitîler 923'te Basra'yı yağmaladılar. Ara sıra Selçuklu idaresine geçti ise de 1258'de Moğol istilâsı, şehrin tarihinde yeni bir devrin başlangıcı olmuştur*¹⁷⁹.

Timur Han'ın hücumundan sonra Basra'nın idaresini Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf, sonraları Akkoyunlu hü-

¹⁷⁷ Abdülhâlik Bâkır, "Basra", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992, C. 5, s. 108.

¹⁷⁸ Bâkır, **a.g.md.**, C. 5, s. 109.

¹⁷⁹ Hartmann, **a.g.md.**, C. II, s. 321.

kümdarı Uzun Hasan ve 1508’de de Safevî hükümdarı Şah İsmail ele almıştır. Uzun süre Osmanlı ile İran arasında el değıştirmiştir¹⁸⁰.

Kanunî Sultan Süleyman’ın İrakeyn Seferi’nden sonra 1538 yılında Basra, Osmanlı topraklarına katılmıştır. Zaman zaman itaatsizlik yapıp ayrılmışlardır. 1638’de IV. Murad zamanında tekrar alınmış, 1696’da Araplar tarafından zaptedilerek İran’a teslim edilmiş ise de 1773’de tekrar Osmanlılara geçip 1815’de Vehhabîlerin eline geçtiği halde son olarak Mısırlı İbrahim Paşa tarafından kurtarılmış, yine Osmanlı idaresi altına alınmıştır¹⁸¹.

Basra, ticaret açısından önemli bir şehir idi. Hindistan, Anadolu, İran, Arabistan mallarının alış-veriş yeri olmuştur¹⁸². Deniz yolu vardır, gemiler Basra’ya kadar gelirler. Basra Osmanlı hâkimiyetinde önceleri Bağdat’a bağlı bir sancak iken, çok geçmeden 1538’den sonra eyalet olmuştur¹⁸³. 1864 Vilayet Nizamnâmesi’nden sonra ise ayrıca vilayet yapılmıştır.

b) Basra Vilayeti:

Osmanlı memleketlerinin güneydoğu sınırında olup, kuzeydoğu yönünden İran’ın Huzistan, diğer adıyla Ahvâz ve Luristan ile huduttur. Kuzeybatıda Bağdat Vilayeti, güneybatı yönünde Necid ve Dehne çölleri ile güneydoğusunda Basra Körfezi ile sınırlıdır¹⁸⁴.

Basra Vilayeti arazisi düz olup, dağ ve ormanları yoktur. Bağdat Vilayeti’nden gelen Dicle ve Fırat nehirleri bu vıla-

¹⁸⁰ Hartmann, **a.g.md.**, C. II, s. 322.

¹⁸¹ Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1315; Rifât, **a.g.e.**, C. II, s. 115.

¹⁸² Şeref, **a.g.e.**, s. 194.

¹⁸³ Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 173-174; Şeref, **a.g.e.**, s. 192.

¹⁸⁴ Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1315.

yeti geçerek Basra Sancağı dâhilinde birleşerek Şattü'l-Arab ırmağını vücuda getirirler¹⁸⁵. Basra Körfezi sahilinde ve Bağdat Vilayeti'nin güneyinde bulunan Basra Vilayeti birtakım ovalardan ve bu ovalarda oluşan geniş bataklıklardan meydana gelir¹⁸⁶.

Basra Vilayeti'nde, gerek eski Bâbiller ve Asurlular zamanında, gerekse Abbasi halifeleri devrinde açılmış olan birçok kanallar dolmuş, sedler yıkılmış olduğundan bazı özelliklerinden mahrum kalmıştır¹⁸⁷. Basra Vilayeti toprakları, Babiller, Asurlular, Büyük İskender, İranlılar, Emevîler, Abbasîler, Selçuklular ve Osmanlıların idaresi altında kalmıştır.

c) Basra Vilayeti'nin İdarî Yapısı:

Basra eyalet iken XVII. yüzyılın sonlarında büyük bir şevket hareketi yaşamıştır. Ancak 1702 yılına gelindiğinde Basra'ya bağlı sekiz sancak bulunmaktadır. Bu sancaklar: Basra, Kıyab, Badiye (Mukataa), Mensûr ve Batna; Seremle, Şuş, Gazan ve Safiye, Ceğar'dır¹⁸⁸.

Daha önce Bağdat Vilayeti'ne^(*) bağlı olan Basra Vilayeti dört sancak, on beş kaza, sekiz nâhiyeye ayrılmış olup, aşiret ve kabilelerden şehir ve kasabalardan hariç 217 köye sahiptir¹⁸⁹.

¹⁸⁵ Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

¹⁸⁶ Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 185.

¹⁸⁷ Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1316.

¹⁸⁸ O. Kılıç, **a.g.e.**, s. 74

(*) Bağdat Vilayeti'nin idarî yapısına bakınız.

¹⁸⁹ Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

Basra Vilayeti'ne Bağlı Sancak, Kaza ve Nâhiyeler: ¹⁹⁰

Sancak	Kaza	Nâhiye
Basra	Basra	Ebu'l-Hasib, Şat-tü'l-Arab, Haride, Zübeyr, Fev
	Kurna	
	Kuveyt	
Müntefik	Nasiriyye	Cebîyle, Bataha, Benî Said
	Sevkü's-Şuyûh	
	Şatra	
	Hay	
	Hamâr	
Amâra	Amâra	
	Şatra	
	Zübeyr	
	Dubiric	
Necid	Hefûf	
	Katîf	
	Katar	

Burada farklı olarak Safvet Bey şöyle diyor: Basra Vilayeti idarî bakımdan üç sancağa ayrılır: 1. Amâra, 2. Müntefik, 3. Basra¹⁹¹. Görüldüğü gibi Necid'i almamıştır. Bu şekilde farklı veriler zaman zaman yapılan idarî değişikliklerden kaynaklanmış olabilir.

¹⁹⁰ Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1316; Hikmet, **a.g.e.**, s. 238; Şeref, **a.g.e.**, s. 193.

¹⁹¹ Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 185.

d) Basra Vilayeti'nde Bulunan Sancak, Kaza ve Nâhiyelerin Adları, Tarihî Coğrafyaları:

1. Basra Sancağı: Basra, Kurna, Kuveyt adlı üç kaza ve beş nâhiyeden ibarettir. Basra Şattü'l-Arab üzerinde ticareti gelişmiş bir kasabadır. Basra Sancağı'nın bir kazasıdır¹⁹².

Kurna: Basra şehrine yaklaşık olarak 80 km uzaklıkta Dicle ile Fırat'ın birleştiği yerde bir kaza merkezidir¹⁹³. Irak-ı Arap'ta Basra Vilayet ve Sancağı'nda Basra'nın 75 km^(*) kuzeybatısında Şattü'l-Arab'ın başında kaza merkezi bir kasabadır. Kurna kazası 4 nâhiye, 22 köyden meydana gelmiştir¹⁹⁴.

2. Müntefik Sancağı: Basra Vilayeti'ni oluşturan dört sancaktan biri ve en batısında olup, kuzeydoğu yönünden Amâra, güneydoğu tarafından Basra Sancağı'yla, güneyde çöl, kuzeybatıda Bağdat Vilayeti'nin Hale Sancağı ile çevrilidir. Sancağın merkezi Nasiriyye kasabası olup, Nasiriyye, Sevkü's-Şuyûh, Şatra, Hay, Hamâr adlı 5 Kaza ve 16 nâhiyeye sahiptir¹⁹⁵.

Nasiriyye: Müntefik Sancağı'nın merkez idaresi olup, Fırat Nehri üzerinde bir kasabadır¹⁹⁶.

Bataha: Müntefik Sancağı'nın Nasiriyye kazasına bağlı bir nâhiye merkezidir¹⁹⁷.

Sevkü's-Şuyûh: Basra Vilayeti'nin Müntefik Sancağı'nda, Fırat'ın sağında, Nasiriyye'nin 40 km güneydoğu-

¹⁹² Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 185.

¹⁹³ Safvet Bey, **a.g.e.**, aynı yer.

^(*) Ahmet Rifat, **a.g.e.**, C. VI, s. 39; bu uzaklığı 58 km olarak belirtmiştir.

¹⁹⁴ Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 3726.

¹⁹⁵ Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4443; Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 782-783.

¹⁹⁶ Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 185.

¹⁹⁷ Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 179.

sunda, Basra'dan 140 km kuzeybatıda kaza merkezi bir kasabadır¹⁹⁸.

Hamâr: Basra Vilayeti'nde Müntefik Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olup, 16 köyü vardır¹⁹⁹.

Şatra: Basra Vilayeti'nde Müntefik Sancağı'na bağlı, Nasıriyye kazasının kuzeyinde Şatra'l-Hay denilen gölün üzerinde kaza merkezi bir kasabadır. Şatrü'l-Müntefik de denir²⁰⁰.

3. Amâra Sancağı: Basra Vilayeti'nde, Basra'nın 170 km ve Kurna'nın 100 km kuzeybatısında ve Bağdat'ın 300 km güneydoğusunda, Dicle'nin doğusunda bulunan, adı olan sancağın merkezi bir kasaba olup, daha önceleri aşiretlerin konup-göçtüğü bir yer idi²⁰¹.

Amâra Sancağı, Basra Vilayeti'ni oluşturan dört sancaktan biridir. Vilayetin kuzeydoğusunda ve Dicle'nin her iki yönünde bulunmaktadır. Kuzeydoğu ve doğuda İran, kuzeybatı yönünde Bağdat, güneybatıda Müntefik Sancağı, güneyde Basra ile sınırlıdır²⁰². Amâra Sancağı; Amâra, Şatra, Zübeyr, Dubiric adıyla anılan dört kazadan meydana gelmiştir²⁰³.

Zübeyr: Basra Vilayeti, Amâra Sancağı'nda bir kaza adıdır²⁰⁴.

Şatra: Basra Vilayeti, Amâra Sancağı'nda, Amâra'nın 20 km güneyinde 50.000 nüfuslu bir kaza merkezidir.²⁰⁵

¹⁹⁸ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2687; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 456.

¹⁹⁹ Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 346.

²⁰⁰ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 485.

²⁰¹ Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3207.

²⁰² Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3208.

²⁰³ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 556; Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3208.

²⁰⁴ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 421.

²⁰⁵ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 485.

Şatratü'l-Amâra: Basra Vilayeti, Amâra Sancağı'nda, Amâra'nın 30 km güneyinde, Dicle'nin batı kenarında bir kaza merkezidir. Şatra kazası, Amâra'nın güneyinde olup, güneyden Basra, batıdan Muntefik Sancağı'yla ve diğer Amâra kazası ile çevrilidir²⁰⁶.

4. Necid Sancağı: Basra Vilayeti'ni teşkil eden dört sancaktan biri ve en güneyde olanıdır. Ceziretü'l-Arab'ın²⁰⁷ kuzeydoğu kısmını meydana getiren, Lahsa, diğer adı ile Bahreyn bölgesinden ibarettir. Nefûde Çölü, Necid'den sayılmadığı için buraya resmen Necid Sancağı adı verilmiştir²⁰⁸.

Necid Sancağı; kuzeyde Basra merkez sancağıyla ve Berrü's-Şam ile, batıda Berrü's-Şam Çölü ve güneyde Umman, doğuda Basra Körfezi ile hudutludur. Eski devirlerde mamur bir yerdi. Sancak üç kaza, beş nâhiyeden ibarettir²⁰⁹.

Katîf: Basra Vilayeti'nde Lahsa Sancağı'nda bir kaza merkezidir. Katîf iskelesi, zamanında pek büyük ticaret yeriydi. Kaza 16 kadar köy ve kasabadan oluşur²¹⁰. Katîf kendisine merkez liva olan Hefûf'ün 150 km kuzeydoğusundadır. Vaktiyle Karamitîlerin merkezi bulunmuş olduğundan o zamandan kalına bir kalesi ve 8 km'lik bir harap su yolu ve 32 köyü vardır²¹¹.

Basra Körfezi: Bu körfez Arabistan ile Acemistan (İran) kıtaları arasında bulunur ve Umman Denizi'nden Hürmüz Boğazı ile ayrılır. Buraya "Fars Denizi" ve Acem Körfezi da-hi denir²¹².

²⁰⁶ Sami, a.g.e. , C. IV, s. 2860.

²⁰⁷ Ceziretü'l-Arap: Arap Yarımadası demektir.

²⁰⁸ Sami, a.g.e., C. VI, s. 4564.

²⁰⁹ Sami, a.g.e., aynı yer.

²¹⁰ Cevâd, a.g.e., C. II, s. 620.

²¹¹ Sami, a.g.e., C. V, s. 3676.

²¹² Rifat, a.g.e., C. II, s. 116; Cevâd, a.g.e., C. I. s. 173.

Basra Körfezi; Asya kıtasının güneybatısında bir büyük körfez, bir denizdir ki, Hind Okyanusu'nun Umman Denizi'nden, Hürmüz Boğazı ile ayrılıp, Arabistan ile İran arasında kuzeybatıya doğru uzanarak Şattü'l-Arab'a kadar gelir. Hürmüz Boğazı'ndan, Şattü'l-Arab'ın merkezi olan Fev boğazına kadar 975 km uzunluğu, 370 km en geniş yeri olup, 170 km ise en dar yeridir. Ortalama genişliği 200 km'dir²¹³.

Basra Körfezi; 25°-58' kuzey paralelleri ile 45°-28' doğu meridyenleri arasında yer alır. Arabistan kıtası yönündeki uzunluğu 2170 km ve İran yönündeki sahili ise 1250 km'dir²¹⁴.

D) MUSUL VİLAYETİ:

a) Musul Adı ve Musul Şehri, Tarihî Coğrafyası:

Musul: İslâm beldelerinden büyük ve meşhur bir şehirdir. Bütün beldelere buradan ulaşılır. Irak'ın kapısı ve Horasan'ın anahtarıdır. Azerbaycan'a buradan ulaşım sağlanır. Cezire ve Irak arasını birbirine bağladığı için "el-Mevsil" (ulaşılacak yer) denmiştir²¹⁵. Yine bu kelime; yolların birleştiği yer, kavşak, geçiş yeri, kavuşma yeri, ulaşma yeri gibi anlamlara gelir. Anlaşılan odur ki, Musul birçok önemli şehirlerin ve ticaret yollarının kavşak noktası olan bir şehirdir.

Musul, El-Cezire'de eski Diyar-ı Rebia'nın merkezi olup, Dicle Nehri'nin batı (sağ) sahilinde eski Ninova'nın karşısında bir şehirdir. Şehrin eskiçağda olup olmadığı bilinmemektedir. Şehre bir rivayete göre önceleri "Havlan" deniliyordu. İranlılar bir aralık "Buz-Ardaşîr" demişlerdir. Musul miladî II. asrın başından itibaren Asur bölgesinin merkezi olarak Ninova'nın yerini almıştı²¹⁶.

²¹³ Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1316-1317.

²¹⁴ Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1317.

²¹⁵ Hamavî, **a.g.e.**, C. V, s. 223; Geniş bilgi için aynı yere bakınız.

²¹⁶ Honigsmann, "Musul", **İ.A.**, C. VIII, s. 738-739.

Musul, bina ve yolları geniş, Dicle'nin batı yanında, derin hendekler ve sur ile çevrili bir yerdir²¹⁷. Hz. Ömer zamanında, 641 yılında, Araplar Dicle'yi geçerek Musul'u Sasanîlerden teslim aldılar²¹⁸.

Emevi Halifesi II. Mervan, şehri genişletti, idaresini teşkilatlandırdı, sokaklar açıp, surlar inşaa edip, Dicle üzerinde bir kayık köprü yaptırdı. Musul'un El-Cezire eyaletine merkez olması da II. Mervan zamanında olmuştur²¹⁹.

Musul; Cezire'nin kuzeydoğu kenarında ve Bağdat'ın 332 km kuzeybatısında 36°-45' kuzey paraleli ile 40°-43' doğu meridyenleri arasında vilayet merkezi bir şehirdir. Pek çok camii, mescit, okul, eski bir sur ve üç büyük askerî kışlası mevcuttur²²⁰.

Musul ismi Arapça olup, Araplara geçmeden önce de varolan Musul, küçük bir kasaba idi. Emevîler devrinde gelişmeye başlayan Musul; Şam, Mısır, Horasan, Bağdat ve Basra kervanlarının kavuşma noktalarında bulunduğundan bu isimle adlandırılmıştır²²¹. Bir rivayete göre, Irak ile Cezire'yi birbirine bağlaması ve Fırat ile Dicle arasında bir ulaşım bölgesi olması dolayısıyla bu adı almıştır. Başka bir görüşe göre ise, Sincar ile Hadisa'yı bir birine bağladığı için bu adı almıştır. Musul'a tarihçiler çeşitli lakaplar takmışlardır. Bunlar; Ummu'r-Rabiayn, El-Hazra, El-Hadba ve El-Fayha'dır²²².

²¹⁷ Kazvîni, **a.g.e.**, s. 461.

²¹⁸ Honigmann, **a.g.md.**, C. VIII, s. 739.

²¹⁹ Honigmann, **a.g.md.**, C. VIII, s. 739.

²²⁰ Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4480.

²²¹ Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

²²² Bayatlı, **a.g.e.**, s. 3.

Hamdanîler 905 yılından itibaren halifenin valileri olarak, 930'dan sonra da müstakil olarak Musul'da hüküm sürmüşlerdir. 996'dan sonra Akıloğulları 1095 tarihine kadar Musul'da kaldılar. 1095 yılından itibaren Musul, Büyük Selçuklu Devleti hâkimiyetine katılmıştır²²³.

1072-1092 yılları arasında Büyük Selçuklu sultanı olan Melikşah zamanında Musul, Bağdat'a rekabet edecek şekilde yeniden inşa edilmiştir. Medreseler ve yeni binalar te'sis ettirilmiştir. Daha sonra Musul, 1127'de Atabeğler hâkimiyetine girmiştir²²⁴.

Selçuklu hâkimiyetine son veren Atabeğ İmâdeddîn Zengî 1127'de Musul'u aldı ve şehre muhteşem binalar yaptırdı. Surları tahkîm etti, etrafını mamur hale getirdi. 1244 yılında Hülâgu'dan ona yardım edilmek sureti ile kurtarılan şehir, Atabeğlere başkent oldu. 1261 yılında ise Musul, Moğollarca yağma edildi²²⁵.

Akkoyunlular XVI. yüzyılın başına kadar Musul'da hüküm sürmüştür. XVI. yüzyılın başında Şah İsmail Safevî, Akkoyunlulardan şehri teslim almışsa da 1514'te Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Zaferi'nden sonra Musul ve havalisini de Osmanlı hâkimiyetine açtı. 1534 yılında Kanunî Sultan Süleyman'ın Bağdat seferi ile Musul'da da hâkimiyet kesinleşti. Osmanlı Devleti Musul'u altı sancak bölgesine ayırarak kendisine bağlayıp eyalet merkezi yapmıştır²²⁶. Musul, Osmanlılar devrinde de ya eyalet, ya da vilayet merkezi olarak merkezî konumunu yüzyıllar boyunca korumuştur.

1517'de Mardin'in Osmanlı hâkimiyetine girişi ile Musul ve havalisi de Osmanlı idaresine geçmiştir. Kanunî Sultan

²²³ Honigsmann, **a.g.md.**, C. VIII, s. 740.

²²⁴ Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 798.

²²⁵ Honigsmann, **a.g.md.**, C. VIII, s. 740.

²²⁶ Honigsmann, **a.g.md.**, C. VIII, s. 741-742.

Süleyman'ın İrakeyn Seferi'nde önemi artan Musul'da kuvvetli bir askerî istihkâm bulunuyordu. Musul bundan sonra özellikle 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren Osmanlı- Safevî hâkimiyet mücadelesine sahne oldu. IV. Murad 1638'de Bağdat kuşatmasını yaparken Musul önemli bir hareket merkezi olmuştur²²⁷.

XIX. yüzyıla gelindiği vakit, 1848-1849 yıllarında Musul'da toplam 55.000 nüfus vardı. 1881-1883 genel nüfus sayımına göre şehirde 27.881 Müslüman, 1 Rum, 45 Ermeni, 2809 Katolik, 692 Yahudi ve 74 Protestan olmak üzere toplam 31.502 erkek nüfus vardı. 1890 tarihli Musul Vilayeti Salnâmesi'nde şehrin nüfusu 60.000 (altmış bin) olarak verilir.

Musul'da 1826-1834 yılları arası karışıklık ile geçmiştir. 1834 yılında Mehmet Bayraktar Paşa, Celili ailesinin yönetimine son vererek Bağdat Valisi Ali Rızâ Paşa ile işbirliği neticesinde Musul vilayetindeki bazı Kürt emirliklerini ortadan kaldırmıştır²²⁸.

b) Musul Vilayeti:

Musul, Osmanlı Asyası'nın doğusunda, Dicle Nehri havzasında, Cezire'nin kuzeydoğu kısmında; 39°-44° doğu meridyenleri ile 34°-37° kuzey paralelleri arasında, kuzeyde Van ve Diyarbakır vilayetleri, batıda Zûr Sancağı, güneyde Bağdat Vilayeti, doğuda ise İran hududu ile çevrilidir²²⁹.

Musul; Irak'ın kuzeyinde, eyaletin merkezi, Bağdat'tan 350 km kuzeybatıda, Dicle Nehri üzerinde ve Mezopotamya'dan gelen kervan yollarının güzergahında mühim bir ticaret merkezi-

²²⁷ Ahmet Gündüz, "Musul", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2006, C. 31, s. 363.

²²⁸ Gündüz, a.g.md., s. 365-366.

²²⁹ Cevâd, a.g.e., C. III, s. 788; Sami, a.g.e., C. VI, s. 4481.

dir²³⁰. Musul Vilayeti'nin kuzey ve doğusu dağlıktır. Dicle Nehri üzerinde kalesi olan, etrafı hendek ve sur ile çevrili, Tahran ve Bağdat yolu üzerinde önemli bir ticaret merkezidir²³¹.

Musul bölgesi, son derece ılıman bir iklime sahiptir. Çok çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirilmesi ve hayvancılık için de uygun bir sahadır. Bölgede, Dicle, Hebz el, Gazer ve Zap gibi akarsular bulunmaktadır. Ayrıca petrol başta olmak üzere yeraltı kaynakları bakımından da oldukça zengin bir bölgedir²³².

Nisan 1517 tarihinde Osmanlı Devleti hakimiyetine alınan Musul, 1517-1586 tarihleri arasında "sancak" statüsü ile idare edilmiştir. Bu süreçte Musul bazen Bağdat'a bazen Diyarbakır'a bağlı kalmıştır. 1586 tarihinden itibaren ise "eyalet" merkezi yapılmıştır²³³. 16. ve 17. yüzyıl başlarında Musul eyaleti; Musul, Becvânlu, Tikrit, Eski Musul, Havran ve Bâna sancaklarından meydana geliyordu²³⁴. Irak'ta Bağdat beylerbeyi savaş veya bir iş için başka bir yere gidince, Bağdat'ın korunması, emniyet, asayiş ve diğer işlerini Musul beyi vekâleten görürdü²³⁵.

²³⁰ Öngör, a.g.e., s. 599.

²³¹ Rifat, a.g.e., C. VII, s. 36; Şeref, a.g.e., s. 195.

²³² Remzi Kılıç, "Musul Vilayeti Tarihî Coğrafyası ve 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İdarî Yapısı", **İkinci Ortadoğu Semineri Düinden Bugüne Irak Bildiriler II**, Editörler: Mustafa Öztürk, Enver Çakar, (27-29 Mayıs 2004), Elazığ 2006, s. 394.

²³³ Ahmet Gündüz, "Salnâmelere Göre Musul Vilayeti (1890-1912)", **İkinci Ortadoğu Semineri Düinden Bugüne Irak Bildiriler I**, Editörler: Mustafa Öztürk, Enver Çakar, (27-29 Mayıs 2004), Elazığ 2006, s. 319.

²³⁴ Aynî Ali Efendi, **Kavânîn-i Âl-i Osman der Hulâsâ-i Mezâmîn-i Defter-i Divân**, İstanbul 1863, s. 32-33.

²³⁵ Bayatlı, a.g.e., s. 34.

Musul, 1726-1834 tarihleri arasında burada meskun Abdulcelil ailesinden gelen valiler tarafından idare edilmiştir. Musul eyaleti, Şehrîzor eyaleti ile beraber 1851’de sancak olarak Bağdat’a bağlı hale getirilmiştir. 1864’te vilayet merkezi olan Musul, 1878 tarihinde Şehrîzor vilayetini de içine alan bir vilayet merkezi yapılarak bu konumunu 1918 tarihine kadar sürdürmüştür²³⁶. Musul, Osmanlı Devleti yıkılınca ya kadar vilayet merkezi olarak kalmıştır.

c) Musul Vilayeti’nin İdarî Yapısı:

Musul Eyaleti XVIII. yüzyıl başlarında (1701-1702) beş sancaktan oluşmaktaydı. Bu sancaklar; Musul (Paşa) Sancağı, Harûn, Tikrit, Dohuk ve Zaho, Gafre Kalesi ve Kili-i Deyr’dir²³⁷. 1734’den sonra Nadir Şah, Musul ve havalisini tehdit etmiştir.

XIX. Yüzyılda Musul Vilayeti’ne Bağlı Sancak ve Kazalar:²³⁸

Sancak	Kazaları
Musul	Zîbâr, Zaho, Akra, Sincâr, Dohuk, İmâdiyye
Süleymaniye	Bâziyân, Süleymaniye, Şehribâzâr, Gülanber, Merke
Şehr-i Zûr	Kerkük, Erbil, Ranya, Râvendûz, Selahiyye, Köysancak

²³⁶ Gündüz, **a.g.b.**, s. 319.

²³⁷ O. Kılıç, **a.g.e.**, s. 73.

²³⁸ Hikmet, **a.g.e.**, s. 237: Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 794-795.

Bir başka kaynakta ise, Musul Vilayeti'nin 3 sancak, 17 kaza, 2314 köyden oluşmuş olduğu belirtilmiştir²³⁹. Musul Vilayeti; Musul, Süleymaniye ve Kerkük adı ile üç sancağa ayrılır²⁴⁰.

Sancak	Kazaları
Musul	Musul, İmâdiyye, Zaho, Akra, Zîbâr, Dohuk, Sincâr
Şehr-i Zûr	Kerkük, Râvendûz, Köysancak, Erbîl, Selahiyye, Ranya
Süleymaniye	Süleymaniye, Gülanber, Bâzi-yân, Şehribâzâr, Mâmuretü'l-Hamid

Başka bir esere göre ise Musul Vilayeti; 3 sancak, 18 kaza, 22 nâhiye, 3031 köyden meydana gelmiştir²⁴¹. Görüldüğü gibi sancak sayısı aynı, fakat kaza, nâhiye ve köy sayıları farklılıklar göstermektedir. Bunun nedeni XIX. yüzyılda eyalet sisteminden vilayet sistemine geçilmesi süreci olabilir. Ayrıca XIX. yüzyılın sonlarına doğru zaman zaman değişiklikler yapılsa da aşağı-yukarı tarihçiler birbirine yakın veya benzer idarî taksimatlar vermektedirler. Bunun yanı sıra bazı dâhili sebepler de söz konusu olmuştur.

1881-1882 tarihlerinde yazılan Ahmet Rıfat Efendi'nin eserinden, Musul Vilayeti'nin idarî taksimatı -Arap alfabesi-ne göre dizilmiş olarak- şöyledir:

²³⁹ Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 794.

²⁴⁰ Şeref, **a.g.e.**, s. 195.

²⁴¹ Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4484-4485; Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 794-795.

Sancak	Kaza	Nâhiye
Kerkük	Erbîl	Altun Köprü
		Bâliyân
		Beşîr
		Cebbârî
		Çınare
		Satukale
		Halikan
		Hayzup
		Dekûk
		Davudiye
		Devarıyan
		Derbend
		Derkele
		Devle
		Devleke
		Deyre
		Ranya
	Râvendûz	Râvendûz
		Zerdî
		Serçe
		Seklave
		Seydigân
		Şâver
		Şivân
		Şeyhler
		Şirvan
		Akû
	Selahiye	Kalıkanlû
		Karahasan
		Karatepe

	Köysancak	Mir Mahmudî
		Mir Yusufî
		Herutyan
		Ebu Süleyman
		Almus
		Bacvân
Musul	Musul	Beradost
		Pervari
		Benânî
	Îmâdiyye	Bût
		Bahtan
		Cebûr
		Harîr
		Hâzî
	Davudiye	
	Dohuk	
	Zaho	
	Zibâr	Erkuş
		Seyhan
		Sîne
		Şerîfhan
	Sincâr	Şemkan
		Şeyhhan
		Şîk
Şilaza		
Kaidî		
Kerkerî		
Akra	Kelalûn	
	Maklûb	
	Mendân	
	Nehîlî	
	Herkiyân	
	İsmail	

	Süleymaniye	Ağçalar
		Elan
		Pejdar
		Bufter
		Bulak
		Çakır
		Çabukkale
Süleymaniye	Bâziyan	Çemçali
		Harimabâd
		Delvî
		Remk
		Zenkene
		Sezâ
		Sürücek
		Senkav
		Sivritaş
		Şemiran
		Şinik
		Azizi
		Asker
	Şehribazar	Aluca
		Karacaölen
		Karataş
	Gülenber	Mâveş
		Mavet
		Mihal

d) Musul Vilayeti'nde Bulunan Sancak, Kaza ve Nâhiyelerin Adları ve Tarihî Coğrafyası:

1. Musul Sancağı: Musul Vilayeti'nin merkez sancağı olup, Dicle Nehri'nin iki tarafında, doğuda Zîbâr, kuzeyde Akra ve Dohuk, batıda Sincâr kazaları ile güneyde çöl ve gü-

neydoğuda Şehr-i Zûr sancağı ile çevrilidir. Üç nâhiye ve 506 köyden oluşur²⁴². Musul Sancağı, vilayetinin en mamûr ve en meskûn yeridir. Asurlulardan kalma pek çok eski eser vardır²⁴³.

Musul Sancağı'nın idarî yapısı içerisinde 1892 tarihli sal-nâme'ye göre; 5 kaza, 7 nâhiye, 1138 köy; 1905 salnâmesine göre ise, 5 kaza, 9 nâhiye, 1147 köy bulunuyordu. Musul kaza merkezi ise 4 nâhiye ve 602 köyden meydana gelmekteydi. Nefs-i Musul'da 1890-1894 tarihlerinde 7714 olan hâne sayısı 1907'de 9106 hâne'ye çıkmıştır²⁴⁴.

Zaho: Musul vilayet ve sancağında ve Musul'un 100 km kadar kuzeybatısında, Dicle'ye kavuşan bir nehrin üzerinde, kaza merkezi bir kasabadır²⁴⁵. Küçük Habur Suyu dâhilinde bir ada üzerinde bulunan Zaho yakınında, pek eski ve meşhur bir kale harabesi vardır. Zaho kazası, vilayetin kuzeybatısında, Silvan nâhiyesi ile 96 köye sahiptir. Cûdî Dağı bu kazada bulunmaktadır²⁴⁶.

Dohuk: Musul Vilayeti'nde ve kuzeydoğu yönünde bir kaza merkezi olup, etrafında Asurlulardan kalma birçok eski eser bulunmuştur. Dohuk kazası, Merûzî nâhiyesi ile beraber 211 köyden oluşur²⁴⁷.

Akra: Musul Vilayeti'nin merkez sancağına bağlı bir kazadır. 18 köy ile bir nâhiyeden oluşur. Şehir Şendâr Dağı'nın tepesindedir²⁴⁸.

²⁴² Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4481.

²⁴³ Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4485.

²⁴⁴ Gündüz, **a.g.b.**, s. 320.

²⁴⁵ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2404.

²⁴⁶ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 420.

²⁴⁷ Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2201; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 398.

²⁴⁸ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 549.

Surcî: Musul Vilayeti ve Akra kazasında bir nâhiyedir²⁴⁹.

Zibâr: Musul vilayet ve sancağında ve sancağın doğu sınırında, Musul'un kuzeydoğusunda bir kaza olup, güneyde Şehr-i Zûr sancağı, kuzeyde Van Vilayeti'nin Hakkâri Sancağı ve doğuda İran ile çevrilidir. İki nâhiye, 185 köyden oluşur. Arazisi dağlıktır²⁵⁰.

2. Sincâr Sancağı: Cezire topraklarında, Musul ve Nusaybin yakınlarında meşhur bir şehirdir²⁵¹. Musul'a yaya üç günlük uzaklıkta, Cezire taraflarında yüksek bir dağın eteğinde, meşhur bir şehirdir²⁵².

Sincâr; Musul vilayet ve sancağında ve Musul Dağı'nın güneydoğu eteğinde kaza merkezi çok eski bir kasabadır. Eski adı "Singara"dır. Romalılar ile İranlılar milâdın ilk asırlarında Singara yakınlarında birkaç defa muharebe etmişlerdir. Sincar, Telâfer nâhiyesi ile beraber 72 köyden oluşur. Sincâr Dağı'ndan başka dağı olmayıp arazisi umumiyetle ovadır²⁵³.

Sincâr; Mezopotamya'da bir ova ile bir dağda, Musul'a bağlı, Diyarbakır, Zûr sancağı ve Dicle Nehri arasında bir kazadır²⁵⁴.

Bazen El-Cezire'ye dahi tamamen Sincâr denilebilir. Nuh (a.s.)'un evlatları Bâbil Kalesi yapıncaya kadar bu sahrada yaşadılar ve çoğaldılar; sonra da etrafa yayıldılar. Fırat ile Dicle nehirleri arasında bulunan büyük ve münbit bir ovanın kuzeyine Sincâr denir ki, Tevrat'ta dahi adının Singar olarak geçtiği söylenir²⁵⁵.

²⁴⁹ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 452.

²⁵⁰ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2436.

²⁵¹ Kazvînî, **a.g.e.**, s. 393.

²⁵² Hamavî, **a.g.e.**, C. III, s. 262.

²⁵³ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2653.

²⁵⁴ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 451.

²⁵⁵ Rifât, **a.g.e.**, C. IV, s. 69.

3. Süleymaniye Sancağı: Musul Vilayeti'nde, Süleymaniye Sancağı'nın merkez idaresi olan kasabanın adıdır. Süleymaniye 18. yüzyılda inşa olunmuş bir sanayi merkezidir²⁵⁶. Ovaya kurulmuş olup, İran ile Osmanlı arasında dört nâhiye, 104 köyü vardır. Sancak olarak; Bâziyân, Gülanber, Şehribâzâr, Süleymaniye, Merke adlı beş kaza; 11 nâhiye ve 353 köye sahiptir²⁵⁷.

Gülanber: Musul Vilayeti'nde, Süleymaniye Sancağı'nda, vilayet ve sancağın güneydoğusunda büyük bir kaza olup, batısında Süleymaniye ve Şehribâzâr, diğer üç yönü ise İran hududu ile çevrilidir. Kazaya bu adı, Kanunî Sultan Süleyman vermiştir. Kanunî tarafından bina edilmiş olan Gülanber kasabası İran sınırındadır²⁵⁸. Gülanber kazası dâhilinde Şehr-i Zûr (Siyazûrûs) harabeleri vardır. Gülanber Kalesi'nin inşası ise Sultan II. Selim Han zamanında olmuştur²⁵⁹.

Bâziyân: Musul Vilayeti'nin Süleymaniye Sancağı'nda kaza merkezidir. Bir nâhiye, 157 köy ve 7 aşireti vardır. Süleymaniye'nin kuzeybatısında Köysancak'a giden yolun üstünde Karadağ ile Bâziyân dağı arasında önemli bir boğazdır²⁶⁰.

4. Kerkük Sancağı: Musul Vilayeti'ne bağlı Şehr-i Zûr Sancağı'nın merkez idaresi ve kazanın merkezi olup, eski ismi "Ker Kûra"dır²⁶¹. Kuzey Irak şehirlerinden olup, 35°-25' kuzey paraleli ile 44°-25' doğu meridyenleri arasında-

²⁵⁶ Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 181.

²⁵⁷ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 448.

²⁵⁸ Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3876.

²⁵⁹ Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 675.

²⁶⁰ Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 147.

²⁶¹ Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 656.

dır²⁶². Kerkük, eski Şehr-i Zûr değildir. Şehr-i Zûr'un harabeleri şimdi Süleymaniye kasabasının güneyinde bulunmaktadır. Kerkük, bir tepe üzerine kurulmuş olup²⁶³ eski Şehr-i Zûr'un kuzeybatısından 115 km uzaklıkta, Râvendûz, Selahiyye, Erbîl, Ranya ve Köysancak adlı kazalardan meydana gelir²⁶⁴.

Musul'un 150 km güneydoğusunda, nüfusunun çoğu Türk olan Kerkük, Musul Vilayeti'ni oluşturan üç sancaktan biridir. Batı ve kuzeyde Musul Sancağı ile doğuda İran ve Süleymaniye Sancağı ile güneyde Bağdat Vilayeti ile çevrilidir²⁶⁵.

Kerkük Sancağı toplam; 6 kaza, 8 nâhiye ve 1150 köyden meydana gelir²⁶⁶. Kerkük kazası; Şehr-i Zûr Sancağı'nın merkez kazasıdır. Doğuda Süleymaniye Sancağı, kuzeyde Erbîl ve Köysancak, güneybatıda Bağdat, batıda Musul Sancağı ve güneydoğuda Selahiyye ile çevrilidir²⁶⁷.

1890-1892 tarihli salnâmelerde "Şehrîzor Sancağı", 1894 ve sonraki salnâmelerde ise "Kerkük Sancağı" olarak geçmektedir. Esasen resmî yazışmalarda hep Şehr-i Zor adı kullanılmıştır. Fakat Zûr Mutasarrıflığı ile olan isim benzerliğinden dolayı idari karışıklıklara sebep olunca, 1892 tarihli bir irade-i seniyye ile Kerkük isminin kullanılmasına başlanmıştır²⁶⁸.

Kerkük, XIII. yüzyılda Moğol istilâsından sonra, sırayla İlhanlı, Celâyirli, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî yönetimine geçmiştir. Sultan Selim'in Çaldıran Zaferi'ni müteakip,

262 J.H. Kramers, "Kerkük", *İ. A.*, C. VI, s. 589.

263 Cevâd, *a.g.e.*, C. III, s. 657.

264 Rifât, *a.g.e.*, C. VI, s. 79.

265 Sami, *a.g.e.*, C. IV, s. 2888.

266 Sami, *a.g.e.*, C. IV, s. 2889.

267 Sami, *a.g.e.*, C. V, s. 3846.

268 Gündüz, *a.g.b.*, s. 323.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun fethi için görevlendirilen Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından, Mayıs 1516'da Mardin yakınlarında Kızıltepe mevkiinde yapılan Koçhisar Savaşı'ndan sonra Safevîler kesin bir yenilgiye uğratılarak, Mardin, Musul, Hasankeyf, Rakka gibi yerler ile beraber Kerkük de Osmanlı hâkimiyetine girmiştir²⁶⁹.

Kerkük şehrinin 1850'lerdeki nüfusu yirmi bin civarında iken, 1881-1883 genel nüfus sayımına göre şehirde, 22.008 Müslüman, iki Rum, 243 Katolik ve 441 Yahudi olmak üzere toplam 22694 kişi yaşamaktaydı. Şemseddin Sami 1890'larda Kerkük nüfusunu otuz bin (30.000) kişi olarak verir. 1308 (1890) tarihli Musul Vilayeti Salmâmesi'ne göre ise Kerkük'te; 4630 hâne, on iki han, 1183 dükkân ve mağaza, sekiz hamam, otuz altı cami ve mescit, beş medrese, on iki mektep, üç fırın, on tekke ve zaviye, beş kilise ve manastır, iki kışla ve on karakol bulunmaktadır²⁷⁰.

Salahiye: Şehr-i Zûr Sancağı'nın güney sınırında bir kaza olup, merkezi Küfrî kasabasıdır. Kuzeybatıdan Kerkük kazasıyla, kuzeydoğudan Süleymaniye ile ve güneyden Bağdat Vilayeti ile çevrilidir²⁷¹.

Râvendûz: Şehr-i Zûr Sancağı'nda, Musul'un 135 km kuzeydoğusunda, Büyük Zap Suyu'na dökülen bir çayın üzerinde kaza merkezi olup, 3 nâhiye, 283 köyden oluşur²⁷².

Köysancak: Şehr-i Zûr Sancağı'nda, Musul Vilayeti'nde bir kaza olup, Erbil Ovası'nın doğusunda bir nâhiye ile 252 köyden oluşmuş bir kalenin etegindedir²⁷³.

²⁶⁹ Ahmet Gündüz, "Kerkük", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, s. 290-291.

²⁷⁰ Gündüz, **a.g.md.**, C. XXV, s. 292.

²⁷¹ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2889.

²⁷² Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2306.

²⁷³ Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 702.

Ranya: Musul Vilayeti'nde Kerkük Sancağı'nda bir kaza olup, 45 köyü vardır²⁷⁴.

Erbîl: Musul'un güneydoğusunda, Irak'ta bir kazadır. Arbela veya Arbil adı ile de anılır. M.Ö. 331 tarihinde Büyük İskender, Acem Şahı Dârâ'yı burada mağlup ve perişan etmiştir²⁷⁵. Bu da Erbîl'in çok eski bir yer olduğunu göstermektedir.

E) ZÛR (ZOR) SANCAĞI (Mutasarrıflığı):

a) Zûr Sancağı'nın Tarihî Coğrafyası ve İdarî Yapısı:

Cezire ile Berrü's-Şam'da; yani Fırat'ın iki yönünde müstakil mutasarrıflık şeklinde idare olunan geniş bir saha olup, 34°-10°=37' kuzey paralelleri ile 35°-39°=25' doğu meridyenleri arasındadır²⁷⁶. Kuzeyde Diyarbakır ve Halep, batıda yine Halep ve Suriye, doğuda Musul ve Bağdat vilayetleri, güneyde ise Şam Çölü ile çevrili ve hudutludur. Merkezi Deyr-i Zûr kasabası olup, sancak merkezi ile beraber 4 kaza, 4 nâhiye ve 148 köyden oluşur²⁷⁷.

Zûr Sancağı, bir taraftan El-Cezire ile Fırat Nehri ve Suriye arasında, diğer taraftan yine Suriye, Irak, Arabistan ile Anadolu arasında bulunduğu için de çok önem arz eder²⁷⁸.

XVI. yüzyılda Şehr-i Zûr (Şehrizar), Yavuz Sultan Selim zamanında Bıyıklı Mehmet Paşa ve İdris-i Bitlisî'nin gayretleri neticesinde Osmanlı Devleti'ne bağlanarak, ocaklık yolu ile Kürt aşiret beylerinin idaresine bırakılmıştı. Kanunî dev-

²⁷⁴ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 408.

²⁷⁵ Rifat, **a.g.e.**, C. I. s. 116-117; Öngör, **a.g.e.**, s. 246.

²⁷⁶ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2427.

²⁷⁷ Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

²⁷⁸ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 424.

rinin başlarında ve Bağdat fethinde Osmanlılara tâbi olan Şehr-i Zûr, 1551 yılında bazı Kürt eşkiyaları marifetiyle Safevîler tarafından işgal edilmiştir. Bunlar şehir halkını kötü durumlara soktular. Birçok can ve mal kaybına sebep oldular. Şehirde emniyet ve asâyiş kaybolmuştu²⁷⁹.

1552 yılında Osmanlı Devleti bu durumu düzeltmek için Şehr-i Zûr'un fethine karar vermiştir. Şehr-i Zûr'da Zalim (Dalim) denilen ve etrafı büsbütün dağlarla çevrili, girişi çok güç ve yolları kapalı olan bu kale, hain eşkiya ve işgalciler elindeyken, 1553 yılında Osmanlı ordusuna teslim olmuştur. Şehr-i Zûr'un fethinden sonra Kızılca Kale, Hâz, Nukûd, Paske, Şemiran ve Kerence gibi birçok kale Osmanlı Devleti'ne katılmıştır. Böylece bütün Şehr-i Zûr bölgesi ve Belkas tarafı Osmanlılara tâbi olmuştur. Şehr-i Zûr'a bir miktar muhafız ve kale dizdâri bırakılmıştır²⁸⁰.

Bu müstakil sancak, önceleri göçebe aşiretlerin konup göçtüğü bir yer idi. İntizam ve emniyetten mahrum bir haldeydi. Sancak oluncaya kadar eşkiya yatağı olan Deyr kasabası, Irak ile Suriye arasında önemli bir ticaret yeri olmuştur. Zûr bölgesi önceleri Halep Vilayeti'ne bağlı iken sonra müstakil bir sancak şekline getirilmiştir²⁸¹.

XVII. yüzyılda Şehr-i Zor Eyaleti otuz iki sancağa bölünmüştü²⁸².

Şehr-i Zor Eyaleti, XVIII. yüzyılın başlarında 18 sancak olup, paşa sancağı Şehr-i Zor'du. 1680-1702 yıllarında Şehr-i Zor'a bağlı sancaklar şunlardı: Şehr-i Zor, Hûdî, Cebel, Kızılca Kale, Serücek, Şehr-i Bâzâr, Zengene, Bâvî,

²⁷⁹ Bayatlı, **a.g.e.**, s. 28-29.

²⁸⁰ Bayatlı, **a.g.e.**, s. 30-31.

²⁸¹ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2427.

²⁸² Katip Çelebi, **Cihânnümâ**, Süleymaniye Ktb., Ayasofya Kitaplığı, Nr. 2606, İstanbul 1732, s. 445.

Erbil, Karadağ, Köy, Şambaran, Kaddaş ve Alan, Ça'an Gedîği, Dulkıran, Beye ve Hezârmerd²⁸³.

Şehr-i Zor, daha sonraları sancak haline getirilmiş XIX. yüzyılda; Deyr, İşârâ, Re'su'l-Ayın, Ebu'l-Kemal adlı dört kazaya ve Tedmür, Kevkeb, Basîre ve Sebha adlı 4 nâhiyeye, 148 de köye ayrılmıştır²⁸⁴.

Zûr Mutasarrıflığı'nın başlıca dağları; Revak Dağı ile Abdü'l-Aziz Dağıdır. Fırat Nehri bu sancağı kuzeybatıdan güneydoğuya doğru ikiye ayırır²⁸⁵.

Şehr-i Zûr ve Musul beylerbeyinin merkezi Kerkük idi. Bu iki beylik Bağdat vilayetinden bağımsız halde bulunuyordu. Harîr, Bâziyan ve Şehr-i Zûr Kerkük'ten idare ediliyordu. Kerkük'e Şehr-i Zûr denilmekteydi. Şehr-i Zûr'un idaresine tayin edilen beylerbeyi bazen Kerkük'te ikamet ederdi²⁸⁶.

b) Zûr Sancağı'nın Bazı Kazaları:

Deyr-i Zûr: Fırat Nehri üzerinde sancağın merkezi ve bu havalinin en güzel şehridir. Suriye, El-Cezire ve Irak arasında gidip gelenlerin uğrak yeridir²⁸⁷. Buranın asıl adı "Deyr-i Rumân" ise de, Zûr Sancağı merkezi olduğu için Deyr-i Zûr denilmektedir. Fırat üzerinde ve nehrin batı yakasındadır²⁸⁸.

Medâyin: Zûr Sancağı'nın en mühim şehirlerindendir. Zûr Sancağı'nın güneybatısında kumlu sahalar içerisinde "palmîr" harabeleri vardır²⁸⁹.

²⁸³ O. Kılıç, **a.g.e.**, s. 72.

²⁸⁴ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 224; Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2427.

²⁸⁵ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2427.

²⁸⁶ Bayatlı, **a.g.e.**, s. 35.

²⁸⁷ Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 186.

²⁸⁸ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 403.

²⁸⁹ Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 186.

Re'sü'l-Ayın: Cezire'de Zûr müstakil mutasarrıflığında, Deyr'in 165 km kuzeyinde ve Urfa'nın 100 km doğusunda Habur Çayı kenarında kaza merkezi bir kasabadır. Çok eski ve Romalılardan kalma bir yerleşim yeridir²⁹⁰.

Re'sü'l-Ayın; sancağın kuzey kısmında olup, bu kaza Mardin ile Harran arasında önemli bir noktadır²⁹¹.

Basîre: Zûr Sancağı'nda, İşârâ kazasında 18 köye sahip bir nâhiye merkezi olup Habur Çayı üzerindedir²⁹².

²⁹⁰ Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2243.

²⁹¹ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 407.

²⁹² Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 179.

İKİNCİ BÖLÜM

A) SURİYE BÖLGESİ:

a) Suriye'nin Adları, Sahası ve Sınırları:

Suriye; Kitab-ı Mukaddes'te, Aram ve Arap dilinde Ber-rü'-ş-Şam adıyla bilinen büyük ve önemli bir vilayettir. Bu vilayet batıda Akdeniz, kuzeyde Küçük Asya, doğuda Fırat, güneyde Arabistan ile çevrili olup, kuzeyden güneye uzunluğu 600 km, genişliği 280 km'dir²⁹³. Suriye, Akdeniz'in doğu kıyısı ile kuzeyde Anadolu, doğuda Fırat Nehri ve güneyde Arap Çölü (Bâdiyetü'l-Arab) ile çevrili bölgenin adı olup Müslümanlar, fethettikleri zamandan beri buraya Bilâdü'-ş-Şam veya yalnızca eş-Şam demişlerdir²⁹⁴.

Halep ve şimdiki Suriye vilayetlerinden meydana gelen, Osmanlı'nın asli bölgelerinden biridir. Önceleri Fenike denilen Beyrut vilayeti ile Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı ve Filistin dahi Suriye ismi sahasında bulunurdu. Suriye topraklarının bir kısmı Suriye vilayeti oldu²⁹⁵. Suriye, Doğu Akdeniz'de, bugünkü Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün devletlerinin topraklarını kapsayan tarihî bölgedir. Bugün Suriye; do-

²⁹³ Rifat, **a.g.e.**, C. IV, s. 78.

²⁹⁴ E. Honigsmann, "Suriye", **İ. A.**, C. XI, s. 51.

²⁹⁵ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 453.

ğu Akdeniz kıyısında olup, kuzeyde Türkiye, doğu ve güney doğuda Irak, güneyde Ürdün, İsrail ve Lübnan, batıda Akdeniz ile sınırlıdır²⁹⁶. Bugünkü Suriye devletinin yüzölçümü ise 187.000 km²'dir²⁹⁷.

Romalılar ve çağdaş Avrupalı yazarlar burayı ifade için genel ortak “Suriye” kelimesini, Araplar ise “Bilâdü’ş-Şam” veya “Arzû’ş-Şam” kelimelerini kullanmışlardır. Suriye vilayeti tabiri Osmanlıca metinlerde 1864 yılından itibaren, Suriye diye veyahut yukarıda zikredilen bölgenin bir kısmını ifade için kullanılmıştır²⁹⁸.

Suriye ilk devirlerden beri önemli bir yerleşim bölgesidir. Suriye toprakları üzerinde uzun asırlar boyunca çeşitli devletler sırasıyla hükümrân olmuşlardır²⁹⁹.

Bugün; Suriye, Ürdün, Lübnan ve İsrail arasında paylaşılmış olan Bilâdü’ş-Şam, günümüzde olduğu gibi geçmiş yüzyıllarda da ekonomik, askerî ve dinî konumu nedeniyle, daima milletlerarası nüfuz mücadelesinin yoğunlaştığı odak noktalarından birisi olmuştur³⁰⁰.

Suriye bölgesinde, bir de Suriye Çölü denilen, Arap Yarımadası’nın kuzeyinde çöl sahası vardır. Bu saha, Suriye’nin güneydoğusu, Irak’ın batısı ve kuzeydoğu kısımlarını kapsar³⁰¹.

b) Suriye’nin Tarihî Coğrafyası:

Suriye bölgesinde, önceleri Fenikeliler, Sûr şehri ile İs-

²⁹⁶ Öngör, **a.g.e.**, s. 805.

²⁹⁷ Öngör, aynı yer.

²⁹⁸ Samur, **a.g.e.**, s. 1.

²⁹⁹ Saffüh Hayr, **Suriye**, Dımaşk (Şam), 1985, s. 79.

³⁰⁰ Samur, **a.g.e.**, s. 1.

³⁰¹ Öngör, **a.g.e.**, s. 805.

kendurun arasına, sahil üzerinde bir devlet kurmuşlardır. Halep'in kuzeyinden güneye doğru Arâmiyyîn devleti kurulmuştur. M.Ö. XIV. yüzyılda Fenikeliler ve Arâmiler vardı. Sonra Asurlular, Babilliler ve Farsiler hüküm sürdüler. Büyük İskender Suriye'yi Farisilerden (Persler) M.Ö. 333 yılında devraldı. Sonra Silifkeliler (Selevkoslar) M.Ö. 64 senesine kadar yönettiler. Daha sonra Suriye'yi Roma İmparatorluğu, hükmü altına almıştır³⁰².

Müslüman Araplar tarafından 634 yılında Hz. Ömer zamanında Doğu Roma İmparatorluğu'ndan fethedilen bu bölge, Ortaçağ'da Haçlı ordularının istilâsına uğradı. Haçlılar sahil şeridi ve Kudüs'te bir süre tutunmayı başardılar. Ama iç bölgeleri ellerinde tutan ve Atabeğler diye bilinen Müslüman Türk beylikleri karşısında daha fazla ilerleyemediler³⁰³.

1187 yılında Mısır'da yönetimi ele alan Eyyubîler, Bilâdü's-Şam'da da idareyi Atabeğlerden alarak Haçlılara karşı eskisinden daha çetin bir mücadele başlattılar. Kudüs ve çevresi Haçlılardan geri alındı. Bir süre sonra Mısır ve Bilâdü's-Şam'ın yönetimini Eyyubîlerden devralan Mısır Memlukları (1249-1517) Eyyubîlerin bıraktıkları yerden itibaren ileri harekâta devam ettiler. Nihayet Memlûk Sultanı Sultan Baybars (1233-1277) son Haçlı kalıntıları da 18. yüzyıla kadar bir daha buraya dönmek üzere ortadan kaldırarak, Müslümanların Bilâdü's-Şam'daki hâkimiyetlerini sağlamlaştırdı³⁰⁴.

Yavuz Sultan Selim 1516'da Suriye üzerine yürüdü. Halep yakınında, Suriye'nin kuzeyinde "Dâbık" Ovası'nda Mısır askerleri ile çarpıştı ve Mercidâbık Savaşı'nı kazandı. Bütün Suriye şehirleri alındı. Yavuz Sultan Selim, Şam'a girdi

³⁰² Hayr, **a.g.e.**, s. 79-80.

³⁰³ Samur, **a.g.e.**, s. 1-2.

³⁰⁴ Samur, **a.g.e.**, aynı yer.

ve burası ordugâh oldu. Sultan Selim burada Şeyh Muhyiddin A'râbî'nin kabrini bularak bir türbe yaptırdı. Mercidâbık Zaferi ile Suriye'yi, Gazze zaferi ile Filistin bölgesini Osmanlı topraklarına kattı³⁰⁵. Osmanlılar 1516-1517'de Suriye, Mısır ve Hicaz bölgesini Memluklar yönetiminden fethettiler³⁰⁶.

Mercidâbık Zaferi'nden sonra, Bilâdü's-Şam'ı ve Mısır'ı idaresi altına alan Yavuz Sultan Selim, eski idareye ait pek çok şeyi olduğu gibi bıraktı. Bu arada Anadolu'dan bazı Türkmen oymaklarını da getirerek Lazkiye civarına yerleştirdi. Suriye'nin Lazkiye bölgesi genellikle Türkmenler ile meskündür. 1521'de bölgenin idari teşkilatı; Bilâdü's-Şam, Halep ve Trablus olmak üzere üç eyalete ayrıldı³⁰⁷.

Görüldüğü üzere 634 yılında Müslümanlar yönetimine geçen Suriye (Bilâdü's-Şam) Emevîler, Eyyubîler, Abbasîler, Tolunîler, Fatımîler, Selçukîler ve Türkmen Atabeğleri, daha sonra Mısır Memlukları ve Osmanlı sultanları tarafından idare edilmiştir³⁰⁸.

Osmanlı Devleti diğer bölgelerde olduğu gibi, Suriye bölgesini de eyalet (vilayet), sancak, kaza, nâhiye ve köy olarak belirli bir idari düzen içerisinde yönetmiştir. Vilayetlerin idaresi valilere, sancakların idaresi mutasarrıflara, kazaların idaresi kaymakamlara, nâhiyelerin idaresi de müdürlere verilmiştir. Yavuz Sultan Selim 1516'da Suriye'yi aldıktan sonra bütün bölgeyi "Arap Eyaleti" veya diğer adıyla Şam Eyaleti

³⁰⁵ Zekâî Konrapa, **Bolu Tarihi**, Bolu 1964, Vilayet Matbaası, s. 191; Şefaettin Severcan, **Keşfi'nin Selim-nâmesi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 1988, s. 8-9; (Selim-namelerde fazla bilgi vardır).

³⁰⁶ Mustafa Keskin, **Hindistan Müslümanlarının Mili Mücadele'de Türkiye'ye Yardımları (1919-1923)**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1991, s. 5.

³⁰⁷ Samur, **a.g.e.**, s. 2-3.

³⁰⁸ Rifat, **a.g.e.**, C. IV, s. 79.

adı altında tek bir eyalet çatısı altında topladı. 16. yüzyılın ortalarına doğru Halep bu eyaletten ayrılarak, müstakil bir eyalet haline getirildi.

1620 yılına doğru Şam eyaleti tekrar bölünerek Trablusşam da müstakil bir eyalet haline getirildi. Daha sonraki yıllarda Rakka da müstakil bir eyalet yapıldı. 1660 yılına kadar bu idarî taksimat devam ederken 1660'da Saydâ eyaleti oluşturuldu. Böylece bölge Şam, Halep, Rakka, Saydâ ve Trablusşam eyaleti halinde beş eyaletle XIX. yüzyıl başlarına kadar idare edilmiştir³⁰⁹.

Suriye ve Filistin topraklarında; Suriye, Halep, Beyrut adında üç vilayet ile Cebel-i Lübnan ve Kuds-i Şerif müstakil mutasarrıflıkları vardı³¹⁰. Suriye oldukça önemli bir coğrafi bölgede bulunup, büyük şehirleri demiryolu ile birbirine bağlı, İstanbul ile Hicaz arasındaki demiryolu ile kilitlidir.

Buradan itibaren Suriye Vilayeti'nden başlamak üzere Suriye sahasındaki, vilayetleri ve mutasarrıflıkları ayrıntıları ile değerlendirmek gerekir.

B) SURİYE VİLAYETİ:

a) Şam Şehri ve Şam Adı, Şam'ın Tarihî Coğrafyası:

Şam: Meşhur bir beldedir. İmarının ve görünüşünün güzelliğinden dolayı "Cennetü'l-Arz", yeryüzünün cenneti denir. Nuh'un oğlu Sâm'ın torunlarından birinin adı Dımaşk olduğu için Dımaşk da denmektedir. Dımaşk şehrinin 7.000 yıl önce inşaa edildiği söylenir. Rivayete göre İbrahim (a.s.) burada doğmuştur³¹¹.

³⁰⁹ Ömer Osman Umar, **Osmanlı Yönetimi ve Fransız İdaresi Altında Suriye (1908-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004, s. 14.

³¹⁰ Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 187-188.

³¹¹ Hamavî, **a.g.e.**, C. II, s. 463 (daha fazla bilgi için aynı yere bakınız).

Bir başka rivayete göre Hâm b. Kenan, kavminden ayrılıp kuzeye doğru çıkmıştır. Kuzeye çıktığı için “teşeau’ş-şimal”den (kuzeye doğru yürüdü gitti) dolayı Şâm denmiştir³¹².

Suriye’nin genel olarak adına Şam da denir. Suriye bölgesinin en büyük şehri olup 36°-18’ doğu meridyeni ile 33°-30’ kuzey paraleli arasındadır. Rakımı 700 m olup, Suriye-Arap Çölü’nün kenarında, Lübnan ve Anti-Lübnan kütlelerinin hemen arka tarafındadır³¹³.

Suriye içinden, kuzeyden güneye geçen bir yol üzerinde olan Şam, çevresinin aşırı zenginliği sayesinde, Kuzey Suriye, El-Cezire, Arabistan, Babilonya ile Akdeniz ve Mısır arasındaki ticari önemi kendisinde toplamıştır. Şam en eski zamanlardan beri birinci sınıf bir kültür merkezi olmuştur³¹⁴.

X. yüzyıldan itibaren Ahd-i Atık ile Asurca metinlerden öğrenildiğine göre bir Şam Ârâmî krallığı mevcut olup, bu krallık M.Ö. 732 yılında Asurlular tarafından yıkılmıştır. M.Ö. VIII. yüzyılda Asurlular, VII. asırda Bâbilliler, VI. asırda Grekler, yine M.Ö. I. asırda ise Romalılar Şam’da hâkimiyet kurmuşlardır. Bir müddet İranlılar idare edip, tekrar Bizanslar ele almış ve 635’te şehir Bizanslılardan Müslümanlara geçmiştir. Şam ve Suriye toprakları Yermuk Savaşı ile mağlup olan Doğu Roma İmparatoru Herakliyas’tan, Hz. Ömer halife iken Halid b. Velid komutasındaki İslam askerleri ile teslim alınmıştır³¹⁵.

Rivayete göre Halid b. Velid, Dımaşk’ın (Şam) doğudaki kapısından girmiştir³¹⁶. Derler ki, Hz. Âdem (a.s.) Şam’daki;

³¹² Hamavî, **a.g.e.**, C. III, s. 312.

³¹³ R. Hartmann, “Şam”, **İ.A.**, C. XI, s. 298.

³¹⁴ Hartmann, **a.g.m.d.**; Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2159.

³¹⁵ Hartmann, **a.g.m.d.** (Fazla bilgi için bakınız)

³¹⁶ El-Belazûrî, **Fütûhu’l-Büldân**, (Çev. Mustafa Fayda), Sevinç Matbaası, Ankara 1987, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 162.

Beytü'l Ebyat'a inmiş, Havva ise Beytü'l-Lihye'ye girmiş, Kâbil, Hâbil'i Dımaşk'taki Kâsiyûn Dağı'nda öldürmüştür. Şehrin suyu çoktur. Şam, sûr ve hendekle çevrili olup, çok büyük ve güzel bir yerdir³¹⁷.

Şam, Suriye Vilayeti'nin ve bütün Suriye havalisinin merkezi olan büyük bir şehirdir. Şam'ın asıl adı "Dımaşk" olup, yabancılar ise "Damas" derler. Şam adı bütün havalinin özel adıdır. Şam'da iki yüz (200) kadar camii vardır. Ümeyye Camii en önemlisidir. Pekçok peygamberin, evliyanın, meşhur âlimlerin türbeleri ve medreseler vardır. Şam'da meşhur silah ve kılıçlar yapılır. Oldukça işlek büyük bir karayolu ile Beyrut'a bağlıdır³¹⁸.

Şam şehri, Suriye Vilayeti'nin ve bütün Suriye kıtasının merkezi, Osmanlı Asyası'nın en büyük şehridir. Doğu ve güneyden (Berrü'-ş-Şam) denilen Şam Çölü'ne kadar uzanan ve "Gûtâ" denilen güzel ve münbit bir ovanın kenarında, kuzeyinde Kâsiyûn Dağı, güney ve güneybatısında ise Cebel-i Şeyh denen dağ ile çevrilidir³¹⁹.

Dımaşk-ı Şam; kimin tarafından ve ne zaman te'sis olduğu bilinmeyen, Hz. İbrahim zamanında mevcut olan, Nebatlıların hüküm sürdüğü ve Hz. Davud (a.s.) ve Hz. Süleyman zamanlarında Yahudilerin de eline geçmiş olan eski ve tarihi bir şehirdir³²⁰.

Bizans'ın elindeki Şam'ın fethine Halid b. Velid ile beraber Ubeyde b. Cerrah ve Yezid b. Süfyan da komutan olarak katılmışlardır.

Şam, 661 tarihinden itibaren, Emevîlerin başkenti ve bütün İslâm memleketlerinin merkezi olmuştur. 749 yılına ka-

³¹⁷ Kazvîni, **a.g.e.**, s. 189.

³¹⁸ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 477-478; Rifat, **a.g.e.**, C. IV, s. 127.

³¹⁹ Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2158-2159.

³²⁰ Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2159.

dar 92 yıl halifelik merkezi olmuş, Abbasîler ile Bağdat başkent olmuş ise de, Şam önemini korumuştur. Selçuklulardan Hamdanoğulları, Taftokinoğulları gibi küçük devletler Şam'da hükümet kurmuşlardır³²¹.

Şam, Hülagu tarafından zaptolunmuş, sonra Mısır Memluklarının elinde iken Timur tarafından işgal edilerek tamamen tahrip edilmiş ve ahâlisinin bir kısmı öldürülmüştü. Şehri 1516'da Yavuz Sultan Selim, Mısırlılardan alarak Osmanlı memleketlerine katmıştır. Osmanlılar zamanında Şam, hacc yolu üzerinde de bulunduğu için imar ve ticareti daha da geliştirilmiştir. Şam eyalet merkezi edilmişken sonradan vilayet usulü getirilince (1864) Suriye Vilayeti'nin merkezi olmuştur. Filistin tarafı, Kudüs Müstakil Mutasarrıflığı adıyla ayrılırken, sahil kısmı da Beyrut Vilayeti adıyla ayrılmıştır³²².

b) Suriye Vilayeti ve Tarihî Coğrafyası:

Antik devir coğrafyacılarına göre Suriye'nin Müslümanlar devrindeki adı Şam'dır. Merkezi Dımaşk (Şam) şehri olup, doğusu Cezire ve Şam Çölü, güneyi Arap Yarımadası ve Kızıldeniz, batısı Mısır ve Akdeniz, kuzeyi ise Anadolu ile hudutludur. Şam önceleri; Şam, Filistin ve Fenike diye, üç kısım itibar edilirken, Halep'in gelişmesi ile Halep, Dımaşk ve Filistin diye ayrıldı³²³.

Suriye Vilayeti, Şam eyaleti adıyla bilinen eski eyaletten başka, Suriye bölgesinin çoğu tarafları dâhil olmak üzere meydana gelen vilayete verilen addır³²⁴.

³²¹ Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2158-2159; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 481.

³²² Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2158-2159; Cevâd, **a.g.e.**, aynı yer.

³²³ Baykara, **a.g.e.**, s. 25; Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2824.

³²⁴ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2681.

Suriye Vilayeti, kuzeyde Halep, batıda Beyrut vilayetleri ile güneyde Müstakil Kudüs Mutasarrıflığı, doğuda Berrü'-Şam denilen çöl ve Zûr Mutasarrıflığı ile çevrili olup, Şam (Suriye) bölgesinin orta kısmından ibarettir. Suriye arazisinin batı kısmı dağlık olup, orta kısmında vilayetin en yüksek dağı olan Cebel-i Şeyh (Şeyh Dağı) bulunur. Kuzeybatısında Beyrut Vilayeti'nin Trablus ve Lazkiye Sancakları'nın hududunda Nasıriyye dağı uzanır³²⁵.

Suriye bölgesi, doğuda Şam Çölü, kuzeyde Halep, güneyde Arap Yarımadası ve batıda Akdeniz ile çevrilidir. Eski Kenan, Filistin ve Fenike bölgeleri buraya dâhildir. Bu memleketi boydan boya Lübnan Dağları kaplamış olup, bu dağın bazı yerleri taşlık ise de, birçok vâdileri gayet imarlı ve münbittir. Güneydoğu kısımları ise kumluktur³²⁶.

Tarihî coğrafya bakımından Şam, yani Dımaşk şehri ile Suriye Vilayeti'nin durumu aşağı yukarı aynıdır. Eski devirlerde Şam toprakları üçe ayrılırdı; kuzeyinde Ârem -sonraları Suriye denmiştir- güneyinde Filistin; Arz-ı Mukaddes ve ortasında ise -sahil kenarı ki- Fenike veya Kenan toprakları var idi³²⁷.

Hz. Süleyman (a.s.) zamanında Şam'ın hemen her tarafı, Suriye ve Fenike dahi Benî İsrail devletine bağlı idiyse de, bu birlik uzun sürmedi. Asur ve Bâbil hükümdarları Şam kıtasını zapt ve Beyt-i Makdîs'i tahrip etmişlerdi. Sonraları İran Hükümdarı Keyhusrev, topraklarını Akdeniz'e kadar dayamıştır. M.Ö. 334'te Büyük İskender'in çıkışına kadar bu bölge İranlılarda kalmıştır³²⁸.

M.Ö. 64 yılında Romalılar Şam kıtasını tamamen ele geçirmişlerdir. Romalılar ikiye ayrılınca Şam; Doğu Roma'ya

³²⁵ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2681-2682; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 453.

³²⁶ Şeref, **a.g.e.**, s. 186-187.

³²⁷ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2828.

³²⁸ Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

geçmiş, İran'dan gelen Sasânîler şehri bir iki defa zaptetmişlerse de, İslâm'ın doğuşu ile Arap Yarımadası'ndan sonra, en önce Şam İslâm topraklarına katılmıştır³²⁹.

Şam, Emevîlerin halifelik merkezi yapılmış ise de, Abbâsî halifeleri zamanında hilafet merkezi Irak'a geçmiştir. Suriye Vilayeti toprakları bir aralık Tolunoğulları tarafından idare olunmuş, daha sonra Fatımîler ve Suriye Selçukluları idaresine geçmiştir.

Şam'da Türk asıllı Artukoğulları ve Taftekinoğulları da hüküm sürmüş, şehir sonra Haçlıların (1099) istilasına uğramıştır. Selahattin Eyyûbî ile Eyyubîler 1183'ten itibaren Şam'da imar ve medeniyeti tekrar geliştirmişlerdir³³⁰.

Timur Han'ın seferinden sonra Memluklar Şam'ı yeniden tamir ederek yönetimlerini kuvvetlendirmişlerdir. 1516'da Yavuz Sultan Selim Şam'ı Mısırlılardan alarak Osmanlı ülkelerine katmıştır. Sonra bu topraklarda, Canpolatların, Cezzar Ahmet Paşa'nın, Dürzîlerin, bazı isyanları olmuşsa da önemli bir değişiklik olmamıştır. Bir süre Mısırlı Mehmet Ali Paşa ve sonra yine Osmanlılar yönetime devam etmiştir³³¹.

Şam, 1832-1840 yılları arasında geçici olarak, Osmanlı Devleti'ne isyan eden Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın idaresine geçmişti. İdarî ve bilhassa askerî amaçlar için birtakım yeni binalar yapılmış fakat ne yazık ki, birer abide olan eski güzel yapılar bunlara fedâ edilmiştir. Beşir Şihap zamanındaki Türk-Mısır muharebeleri esnasında Lübnan'da Dürzîler ve Marûnîler arasında şiddetle devam eden mücadeleler, 1860'da Şam'da kanlı olaylara sebep olmuştu. Sonraki senelerde, 1878'de Mithat Paşa idaresinde Şam sadece maarifte yüksek bir seviyeye erişmekle kalmamış, eski pazar mahal-

³²⁹ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2828.

³³⁰ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2829.

³³¹ Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

lelerinin yerlerine geniş caddeler de açılmıştır. 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ile ticarî önemi azalan Şam şehri, II. Abdulhamid devrinde, 1894'te buğdayı ile zengin olan Havran, 1895'te Beyrut ve 1905'te de Hayfa Limanı'na demiryolu ile bağlanarak zararını telâfi etmiş ve önemini yeniden kazanmıştır³³².

c) Suriye Vilayeti'nin İdari Yapısı:

XVII. yüzyılın başlarında Suriye toprakları üzerinde Şam Eyaleti'ne bağlı sancak sayısı 11'dir. Şam Eyaleti'ne bağlı sancaklardan Safed, Saydâ ve Beyrut ayrı bir eyalet haline getirilmiştir. XVIII. yüzyılın ilk yarısında, 1700-1740 yılları arasında Şam Eyaleti yedi (7) sancak olup, Paşa (merkez) sancak Şam şehri idi. Şam Eyaleti'ne bağlı sancaklar: Şam, Mîr-Haclık-ı Şam-ı Şerif, Kal'a-i Kerek, Kuds-i Şerif, Gazze, Laccûn ve Ba'albek'tir. Özellikle başlangıçtan bu tarafa; Kuds-i Şerif, Nablus ve Gazze sancakları Şam Eyaleti mülhakâtı içerisinde gösterilmişlerdir³³³.

Tanzimatın ilk yıllarında Suriye bölgesinin idari yapısı; Şam, Halep ve Saydâ olmak üzere üç eyalete ayrılıyordu³³⁴.

Eyaletler	Sancaklar
Şam	Şam, Humus, Hama, Hacıyevm
Halep	Halep, Rakka, Ayıntab, Kilis
Saydâ	Saydâ, Akkâ, Nablus, Kudüs, Trablusşam, Cebel, Lazkiye, Beyrut

³³² Hartmann, "Şam", İ.A., C. XI, s. 306.

³³³ O. Kılıç, a.g.e., s. 57.

³³⁴ Umar, a.g.e., s. 15.

Suriye Vilayeti; Dımaşk (Şam), Maan, Hama ve Havran adlarıyla dört sancağa ayrılırdı³³⁵.

Suriye Vilayeti; 4 sancak, 21 kaza ve 15 nâhiyeden oluşur.³³⁶

Sancak	Kazaları
Şam Sancağı	Şam, Baalbek, Bikâü'l-Azîz, Vadiü'l-Acem, Dûmâ, Nebk, Hasbayâ, Raşiya
Hama Sancağı	Hama, Humus, Hamidiyye, Selimiyye
Havran Sancağı	Havran, Basra'l-Harîr, Der'â, Cebel-i Dürûz
Maan Sancağı	Kuneytır, Aclûn, Salt, Kerek, Tafiile

Suriye Vilayeti'ndeki; sancak, kaza, nâhiye, köy ve mezraların şematik taksimi:³³⁷

Sancak	Kaza	Nâhiye	Köy	Mezrea
Şam	7	1	357	59
Hama	3	3	316	—
Havran	5	3	338	51
Maan	3	1	25	—

Daha sonraları Suriye Vilayeti; Şam, Hama, Havran ve Kerek adıyla dört sancağa ayrılmıştır.³³⁸

³³⁵ Şeref, **a.g.e.**, s. 188.

³³⁶ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2684; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 455.

³³⁷ Samur, **a.g.e.**, s. 33.

³³⁸ Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 188; Hikmet, **a.g.e.**, s. 238.

Sancak	Kazaları
Şam	Bikâü'l-Azîz, Baalbek, Vadiü'l-Acem, Hasbayâ, Dûmâ, (Cebel-i Kalmûn), Raşıya, Nebk
Hama	Humus, Hama, Hamidiyye, Seli-miyye
Havran	Kuneytıra, Basra'l-Harîr, Derâ, Aclun, Cebel-i Dürûz,
Kerek	Maan, Selt, Taffile

Ahmet Rıfat Efendi'nin verdiği bilgiye göre Suriye Vilâyeti'ne bağlı sancaklarda bulunan kaza ve nahiyelerin Arap alfabesine göre idari olarak bağlı oldukları yerler:

Sancak	Kaza	Nâhiye
Şam	Vadiü'l-Acem	Aklıca
		İklimü'l-Belân
	Baalbek	
	Bikâü'l-Azîz	Bikâü's-Şarkî
		Belene
	Cebel-i Kalmûn	Cebel-i Asel
		Cebhetü'l-Alî
	Deyrû'l-Kamer	Hissîye
	Raşayâ	Zebdânî
		Şefaumer
		Aznun
	Nebk	
	Hama	El-Ekrad
		İkikapılı
		Cebel-i Kelbiye

Hama	Humus	Alâ
		Huzur Alâ
	Hama	
	Hamidiyye	
	Selimiye	Küfritân
		Vadi-i Nasarî
	Aclûn	İrbid
	Durûz	Cebel-i Sahil
Havran		Cebel-i Reyhaniyye
		Cerd Şihar
	Havran	
	Aclûn	

d) Suriye Vilayeti'nde Bulunan Sancak, Kaza ve Nâhiyelerin Adları ve Tarihî Coğrafyaları:

1. Şam Sancağı: Şam şehrini anlatırken de etraflıca ifade ettiğimiz gibi, Şam Vilayeti'nin sancak merkezidir. Şam Sancağı'nda 1891 yılında şu kazalar ve köyler vardı; Baalbek kazası: 76 köy, Bikâü'l-Azîz kazası: 60 köy, 15 mezrea, 1 nâhiye, Vadiü'l-Acem kazası: 82 köy, 23 mezrea, Dûmâ veya Cebel-i Kalmûn: 74 köy, 19 mezrea, Nebk: 30 köy, 3 mezrea, Hasbayâ kazası: 18 köy, Raşiyâ kazası: 17 köy,³³⁹ bulunuyordu.

1900 yılında Şam Sancağı'na bağlı kaza adları ve köy sayıları:³⁴⁰

³³⁹ Samur, a.g.e. , s. 26.

³⁴⁰ Samur, a.g.e. , s. 27.

Kaza Adı	İdare Merkezi	Nâhiye Sayısı	Köy ve Mezrea Sayısı
Şam	Şam		50
Baalbek	Baalbek	2	61
Bika	Muallaka	1	59 - 15
Nebk	Nebk	2	28
Dûmâ	Dûmâ	1	60
Vadiü'l-Acem	Katana	1	24
Hasbayâ	Hasbayâ		18
Râşiyâ	Râşiyâ		20
Zebdânî	Zebdânî		28

Baalbek: Şam'ın kuzeybatısında 65 km uzaklığında bir kaza merkezidir. Bu şehri Hz. Süleyman'ın yaptırdığı söylenir. Suriye'de eski yapıları ile meşhur olan, eski şehirlerin en büyüklerinden idi. Şam Sancağı'nda, Bikâ denilen vâdi içinde Anti Lübnan Dağları'nın batısında, Şam-Humus demiryolu üzerinde, denizden 1170 metre yüksekte kurulmuş bir yerdir³⁴¹.

Yunanca'da "Heliopolis" denen Baalbek, "Güneş Mâbedi" olan yerdir. Medinetü's-Şems; Güneş Tanrısı'nın şehri anlamına gelmektedir. Önceleri oldukça mamur idi. Makedonyalılar, Romalılar zamanında bu şehir birçok mâbudlar, heykeller, kaleler vs. binalar ile donatılıp genişletilmişti³⁴². Eski tarihî yapıları bakımından çok zengin bir yerdi.

Hıristiyanlığın yayılmasından sonra Baalbek bir piskoposluk merkezi oldu. Baal'e ait en büyük mâbedi Rûm İmparatorlarından Konstantin kiliseye çevirmişti. Baalbek, 636 ta-

³⁴¹ Rifat, **a.g.e.**, C. II, s. 119; Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1323; M. Sobernheim, "Baalbek", **İ.A.**, C. II, s. 161.

³⁴² Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1323, M. Sobernheim, **a.g.md.**, C. II, s. 161.

rihinde Ebu Ubeyde b. Cerrah tarafından sulh ile Müslümanların eline geçti. İslâm'ın ilk devirlerinde önemli ticaret şehri oldu³⁴³.

Baalbek, 1400 yılında Timur tarafından tamamen tahrip ve yağma edilmiştir. 1516'da Yavuz Sultan Selim tarafından fethedildi. 1759'da büyük bir deprem ile yıkıldı. Şehir virâne haline geldi, bir daha da ihya edilemedi³⁴⁴.

Hasbayâ: Suriye vilayet ve sancağında ve Şam'a bağlı bir kaza merkezidir. Şam'ın batısında Beyrut Vilayeti hududunda olup, Raşayâ kazası ve Havran Sancağı ile çevrilidir³⁴⁵.

Cebel-i Kalmûn: Dûmâ adı ile de anılır. Suriye Vilayeti, Şam Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olup, vilayetin doğusunda, Şam'dan yaya 2 saatlik mesafede, eski yapıları ve kalesi olan bir kazadır. 74 köyü vardır³⁴⁶.

Vadiü'l-Acem: Suriye Vilayeti'nin Şam Sancağı'nda ve Şam'ın batı yönünde Şeyh Dağı'nın eteğinde ve Bürde Nehri etrafında bir kazadır. 82 köy ve 23 mezreası vardı. Merkez idaresi Katana kasabasıdır. Şam'a 16 km olup, araba (kara) yolu ile bağlıdır³⁴⁷.

Raşayâ: Suriye Vilayeti'nin Şam Sancağı'nda ve Şam'ın 44 km batısında Cebel-i Şeyh'in eteğinde, Ürdün Nehri kolu olan Vâdiü't-Tîn kenarında, 1143 metre yüksekte, kaza merkezi bir kasabadır. 16 köyü vardır³⁴⁸.

³⁴³ Sobernheim, **a.g.md.**, aynı yer; Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1313; Rifât, **a.g.e.**, C. II, s. 119.

³⁴⁴ Rifât, **a.g.e.**, C. II, s. 119; Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1313.

³⁴⁵ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 318.

³⁴⁶ Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1769.

³⁴⁷ Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4653; Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 823.

³⁴⁸ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 408; Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 2246.

Nebk: Suriye Vilayeti'nin Şam Sancağı'nda ve Şam'ın 70 km kuzeydoğusunda, Cebel-i Şeyh'in eteğinde, kaza merkezi küçük bir kasabadır. Eski eseri pekçok olup, 30 köy ve 3 mezreadan³⁴⁹ oluşur.

2. Hama Sancağı: Halep'i Şam'a bağlayan yol üzerindeki önemli bir mevkide, Âsi Nehri'nin kenarında kurulmuş olup, bu nehir üzerindeki su dolapları ve diğer sulama vasıtalarının çokluğu sayesinde yoğunlaşan ziraata dayalı iktisadi bir hayatın merkezidir³⁵⁰. Suriye Vilayeti'nin kuzey kısmında yer alan Hama Sancağı'na; 1881 yılında 2 kaza, 2 nâhiye, 2 kasaba ile 272 köy bağlı idi. 1901 yılında ise sancığın idarî taksimatı şöyledir:

Kazaları	Kaza Merkezi	Nâhiye Sayısı	Köy Sayısı
Hama	Hama	2	97
Humus	Humus	5	126
Selimiye (Selemiye)	Selimiye	2	69
Hamidiyye	Misyaf	3	69

Toplam 12 nâhiye, 361 köyden meydana gelmekteydi³⁵¹.

Hama, Asi Nehri kıyısında Şam'ın 200 km kuzeydoğusunda, Suriye'nin meşhur şehirlerinden ve sancak merkezi, sûr ile çevrili bir şehirdir. Hama pek eski olup, Tevrat'ta adı "Hamatü" olarak geçmektedir³⁵². Hama, demiryolu ile Halep ve

³⁴⁹ Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4559; Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 809.

³⁵⁰ Robert Mantran, "Hama", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1997, s. 396.

³⁵¹ Samur, **a.g.e.**, s. 28-29.

³⁵² Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1979; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 343.

Şam'a, karayolu ile de pekçok şehir merkezine bağlıdır. Tarihi eski olup, İlkçağda Hititler tarafından işgal edilmiştir³⁵³.

Yunanlılar Epikanya, Latinler ise Emat derler. Güzel bir şehir olup, iç kale ve sûr ile çevrilidir. İslâmî döneme ait pekçok camii, han, hamam ve pazar yerleri vardır³⁵⁴.

638 yılında sulh ile Ebu Ubeyde b. Cerrah tarafından fetholunmuş, Humus'a bağlı bir kasaba idi³⁵⁵.

İslamiyet devrinde gelişen Hama, imarı da ilerleyerek güzel bir şehir oldu. 1107 yılında Haçlılar ele geçirdi ise de, Selahaddin Eyyubî tarafından tekrar alındı. 1138'de büyük bir deprem geçiren Hama'da 1500 kişi öldü ve mamuriyeti kalmadı. Eyyubîler şehri tekrar inşa ettiler. Ebu'l-Fida ve Yâkût Hamavî gibi ünlü kişiler burada yetişmişlerdir³⁵⁶.

Hama Sancağı, Suriye Vilayeti'nin en kuzey sancağı olup, kuzeyinde Halep, doğusunda Zûr Sancağı, batısında Beyrut ve güneyinde Şam Sancağı ile çevrilidir³⁵⁷.

Hama, 19 Eylül 1516'da Yavuz Selim'in Suriye-Mısır seferi sırasında Osmanlı hâkimiyetine girmişti. Kanunî Sultan Süleyman devrinde yapılan idari düzenleme ile Şam ve Halep beylerbeylik olmuş, Hama ve Humus da tek bir sancak halinde Şam'a bağlanmıştır. Hama Sancağı'nın, Hama, Humus, Maarra ve Bârîn adlı nâhiyelerden oluştuğu anlaşılmaktadır. XIX. yüzyıl sonlarında demiryolu ile Halep'e ve Şam'a, Humus üzerinden de Trablus ve Beyrut'a bağlanan Hama'nın nüfusu 20. yüzyıl başlarında 50.000 (elli bin) kişiyi aşmıştır³⁵⁸.

³⁵³ Sobernheim, "Hama", *İ.A.*, C. V, s. 170.

³⁵⁴ Rifat, *a.g.e.*, C. II, s. 166.

³⁵⁵ Sami, *a.g.e.*, C. III, s. 1979; Cevâd, *a.g.e.*, C. I, s. 344.

³⁵⁶ Cevâd, *a.g.e.*, C. I, s. 344; Sami, *a.g.e.*, C. III, s. 1979.

³⁵⁷ Cevâd, *a.g.e.*, C. I, s. 344.

³⁵⁸ Mantran, "Hama", *a.g.md.*, C. 15, s. 397-398.

Humus: Eski meşhur ve büyük bir beldedir. Yüksek ve güzel bir kalesi vardır. Şam ile Halep arasında, yol üzerindedir³⁵⁹.

Suriye Vilayeti'nin Hama Sancağı'na bağlı bir kazanın merkezidir. Şam'ın 150 km kuzeyinde, Asi Nehri'nin sağ sahilinde (doğusunda), denizden 494 metre yüksekliktedir. Eskiden Amâlîka toplumu tarafından kurulmuş, Büyük İskender ve Makedonyalılar zamanında imarı gelişmiştir. Eskiden "Emese" denirdi³⁶⁰. Önceleri Şam Vilayeti'ne bağlı bir sancak merkezi iken, sonradan Hama'ya bağlı kaza olmuştur.

Hıms ve Emesa gibi adları da bulunan Humus şehri; Bizans döneminde piskoposluk merkezi idi. 637 yılında Ubeyde b. Cerrah tarafından teslim alınmıştır. Fethinde büyük katkıları olan Halid b. Velid'in (r.a.) türbesi de Humus'tadır³⁶¹. 1098'deki Haçlı saldırısında hayli tahribata uğramıştır³⁶². Eski zamanlarda müstakil bir kraliyetin hükümet merkezi de olan Humus, Suriye hükümdarı, Romalılar ve Arapların eline ve en sonra da 1516'da Osmanlılara geçmiştir. 12. yüzyılda meydana gelen bir depremde sonra şehir büyük bir yıkıma uğramış, Mısırlı İbrahim Paşa 1832'de Şam ile birlikte Humus'u da zaptetmiştir. 1840'ta ise İngilizler şehri işgal etmişlerdir³⁶³.

Mesaf: Suriye Vilayeti, Hama Sancağı'nda Cebel-i Kelbiye kazasının merkez idaresi olan büyük bir köy olup, eski bir kale harabesi vardır³⁶⁴.

³⁵⁹ Hamavî, **a.g.e.**, C. II, s. 302; Fazla bilgi için aynı yere bakınız.

³⁶⁰ Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1986-1987.

³⁶¹ Şeref, **a.g.e.**, s. 189.

³⁶² Sobernheim, "Humus", **İ.A.**, C. V, s. 588; Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1987.

³⁶³ Rifat, **a.g.e.**, C. II, s. 169.

³⁶⁴ Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 757.

Hamidiyye: Suriye Vilayeti, Hama Sancağı'nda bir kazadır. Nasiriyye Dağı'nın eteğinde olduğundan arazisi dağlıktır. Kazanın 61 köyü vardır³⁶⁵.

Selimiye: Hama Sancağı'nda, güneydoğu yönünde, kavşak noktasında bulunan pek eski bir kasabadır. Selimiye (Selemiye) kaza merkezi olmuş, önceleri önemli bir şehir iken, sonradan harap olmuştur³⁶⁶.

3. Havran Sancağı: İdarî bakımdan sürekli değişikliklere sahne olmuştur. Müzeyrib, Şeyh Said, Şeyh Miskîn gibi yerler sancak merkezi olmuşlardır. Değişikliklerin nedenleri; Dürzîler ile Bedevîler arasındaki çatışma ve ayaklanmalardır. Havran Sancağı, 1870 yılında Cebel-i Dürûz, Aclûn ve Kuneytira kazalarından oluşuyordu. 1895 yılında Havran Sancağı'na bağlı kaza ve yerleşim birimleri şunlardı:

Kazaları	Kaza Merkezi	Nâhiye	Köy Sayısı
Şeyh Said	Şeyh Said	—	20
Kuneytira	Kuneytira	—	75
Busru'l-Harîr	Busru'l-Harîr	—	17
Derâ	Derâ	Busra	38
Cebel-i Dürûz (Cebel-i Havran Suveyda)	—	Âhire, Salah, Şehba, Lahiteh, Selhat, Mejde, Orman, Selem	75
Aclûn	İrbid	Aclûn	33

³⁶⁵ Sami, a.g.e., C. III, s. 1991.

³⁶⁶ Cevâd, a.g.e., C. II, s. 449.

Havran Sancağı, toplam 6 kaza, 10 nâhiye, 258 köyden ibaretti³⁶⁷.

Havran Sancağı 1900 yılında bazı değişiklikler ile 8 kazaya ayrılmıştı:

Kaza	Kaza Merkezi	Nâhiye Sayısı	Köy Sayısı
Havran	Şeyh Said	2	49
Aclûn	İrbid	2	102
Kuneytır	Kuneytır	3	104
Busru'l-Harîr	Busru'l-Harîr	—	33
Derâ	Derâ	1	29
Suveyda	Suveyda	1	30
Salhat	Salhat	—	26
Ahire	Ahire	1	33

Havran Sancağı'nın toplam 8 kaza, 10 nâhiye ve 406 köyü vardı³⁶⁸.

Havran Sancağı daha önceleri Filistin'e dâhil idi. Arazisi gayet münbit ve çok verimlidir³⁶⁹. Şam topraklarında olan Havran bir köydür ve ahalisi demirci, binaları büyük ve güzeldir³⁷⁰.

Şam şehrinin güneyinde olan Havran; Ürdün Nehri ile Ta-beriye Gölü'nün doğusunda ve Cebel-i Havran havalisinden ibarettir. Suriye Vilayeti'nin bir sancağıdır. Merkezi Şeyh Said köyü olup, Hz. Eyyûb'un mezarı oradadır. Eski bir yer olan Havran, Romalılar zamanında mâmur idi. Daha öncele-

³⁶⁷ Samur, a.g.e., s. 29-30.

³⁶⁸ Samur, a.g.e., s. 30.

³⁶⁹ Rifat, a.g.e., C. II, s. 174.

³⁷⁰ Kazvîni, a.g.e., s. 184.

ri Keldânîler, Yahudiler ve Makedonyalılar hüküm sürmüşlerdir. Bugünkü harabiyetinin sebebi, Moğöl, Timur ve Haçlı ordularının saldırıları ve tahribatlarıdır³⁷¹.

Havran, Güney Suriye’de hudutları kesin olmayan, Şeria Vadisi’nin doğusundadır. Havran’ın sahası Lût Gölü’nün kuzeydoğusundan Şam’ın batısındaki Cebel-i Şeyh (Hermon) eteklerine kadar uzanır³⁷².

Aclûn: Havran Sancağı’nda bir dağ ve kaza ismidir. Ürdün (Şeria) Nehri’nin doğu yakasında bulunur. Eski bir kalesi vardır. Kaleyi Selahaddin Eyyubî tamir ettirmiştir. Aclûn kazasının 7 nâhiye, 120 köyü vardır. Arazisi kısmen dağlık, kısmen verimlidir³⁷³.

Cebel-i Dürûz: Suriye Vilayeti, Havran Sancağı’nda bu sancağın doğusunda bir kaza merkezi olup, ahalisi Dürzî Müslümanlardan oluşur. Suveyda, Salhat, Arman, Şehba, Mejde, Salî isimli 6 nâhiyesi vardır³⁷⁴.

Kuneytır: Havran Sancağı’nda bir kaza merkezi kasaba olup, 51 mezrea ve 41 köyü vardır³⁷⁵.

Busru’l-Harîr: Havran’ın güney yönünde bir şehirdir ki, Şam’dan 90 km güneydoğuda, Kudüs’ten 130 km kuzeydoğuda bir ovadadır. Zamanıyla çok büyük ve güzel bir şehirdi. Hristiyanların merkezlerinden idi. 634 yılında Hz. Halid b. Velid (r.a) tarafından fethedilmiş, birçok camii ve mescitler yapılmıştır. Ortaçağ’da deprem ve istilalara maruz kalmış, bugün birkaç haneden ibaret köy halindedir³⁷⁶.

³⁷¹ Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 350.

³⁷² Besim Darkot, “Havran”, **İ.A.**, C. V, s. 378.

³⁷³ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2132; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 538.

³⁷⁴ Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1768; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 277.

³⁷⁵ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 626.

³⁷⁶ Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1317; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 178.

4. Kerek (Maan) Sancağı: Şam Çölü taraflarında Belkâ yakınlarında bir şehirdir³⁷⁷. Maan, Şam hattı ile Hicaz hududunda, Şam ve Hicaz yolu üzerinde, Şam'ın 350 km güneyinde, Suriye Vilayeti'nin Şam Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi iken, sonradan sancak merkezi yapılmıştır. Maan; vaktiyle bir hayli büyük ve mâmur bir yer iken, şimdi küçülmüştür. Maan veya Kerek Sancağı Belkâ'dan ibarettir³⁷⁸. Belkâ bölgesinde bulunan Kerek kasabası, Maan Sancağı'na merkez kabul edilmiştir. Zamanıyla büyük bir şehir olan Kerek ve mevkisi ile önemlidir. Kerek, Şam'a 250 km'dir³⁷⁹.

Kerek; Ürdün topraklarında, Lût Gölü'nün doğusunda, 15 km uzaklıkta, denizden 1000 metre yükseklikte bir vadi yamacındadır. Kerek Arâmîce'de "şehir" anlamına gelen Kar-kâ'dan gelmektedir. Suriye ile Mısır arasındaki ticaret yolu üzerindedir. Eyyubîler ve Memluklar idaresinde kalan Kerek 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Türklerine geçmiştir. Türk hükümeti buraya kuvvetli bir askerî garnizon yerleştirdikten sonra Kerek tekrar gelişmeye başladı. Kerek, Suriye Vilayeti dâhilinde Salt, Maan ve Tafil kazalarından oluşan bir sancak merkezi haline getirilmişti. Bugün Ürdün hudutları içerisindedir³⁸⁰.

1861'de Aclûn Sancağı'na bağlı iken, Aclûn Havran'a bağlanınca Kerek de bağlandı. Kerek kazası 1868'de Belkâ Sancağı'na, 1879'da Nablus Sancağı'na bağlandı. 1893'de Beyrut Vilayeti'ne bağlı olan, Belkâ Sancağı'na bağlı olan Maan'la birlikte Kerek'te sancak merkezi olarak teşkil edildi. Bu sancağın adı Maan Sancağı idi³⁸¹.

³⁷⁷ Hamavî, *a.g.e.*, C. V, s. 153.

³⁷⁸ Sami, *a.g.e.*, C. VI, s. 4318; Cevâd, *a.g.e.*, C. III, s. 656.

³⁷⁹ Sami, *a.g.e.*, C. V, s. 3845.

³⁸⁰ Honigmann, "Kerek", *İ.A.*, C. VI, s. 583.

³⁸¹ Samur, *a.g.e.*, s. 31-32.

1900 tarihli Salname-i Vilayet-i Suriye’de Kerek Sancağı’na bağlı kaza ve köylerin sayısı şöyledir:

Kaza	Kaza Merkezi	Nâhiye Sayısı	Köy Sayısı
Kerek	Kerek	3	3
Maan	Maan	1	8
Salt	Salt	2	9
Tafile	Tafile	—	4

Kerek Sancağı’nda toplam 6 nâhiye, 24 köy vardır. Bugün Ürdün’ün başkenti olan Amman, 1900 yılında Salt kazasına bağlı bir köydü³⁸².

C) HALEP VİLAYETİ:

a) Halep Adı, Halep Şehri ve Tarihi Coğrafyası:

Halep: Büyük, geniş ve hayrâtı çok olan bir şehirdir. Eski bir sûr ve kalesi vardır. Halep adı rivayete göre; İbrahim (a.s.) koyunlarının sütünü sağdırır ve Cuma günü fakirlere dağıtırdı. Onlar da “Haleb” derlerdi. Bu belde böylece isimlendi³⁸³. Halep “süt” sağılmış, dağıtılan süt anlamına gelir. Aslen İbranice bir kelimedir, Süryanice de olabilir. Yahudiler, Süryaniler ve Araplar, Amâlîka kavminden çoğalmışlardır. Halep her üç dilde de diğer şehirler gibi vardır³⁸⁴.

Halep günümüzden 4000 küsur yıl önceden beri var olduğu bilinen bir şehirdir. Asurlular, Keldânîler ve İranlılar uzun süre hüküm sürmüşlerdir. Yunanlılar ve Romalıları zamanında Halep’e “Beroea” denirdi. Halep, Kuzey Suriye’nin en

³⁸² Samur, a.g.e., s. 32.

³⁸³ Hamavî, a.g.e., C. II, s. 282; Kazvînî, a.g.e., s. 183.

³⁸⁴ Hamavî, a.g.e., C. II, s. 282; Fazla bilgi için aynı yere bakınız.

önemli şehir merkezi olup Anadolu'dan Mezopotamya'ya ve Akdeniz'den İran'a giden ana yolların kavşak noktasında kurulmuştur.

Halep, bu dikkat çekici coğrafi konumu ile kervanların uğrak yeri olmuş, ticretle zenginleşip medeniyette yükselirken, sık sık aynı yollardan geçen orduların tahribatına ve yağmalarına maruz kalmıştır. İlk olarak milattan önce III. binyıl çivi yazılı Akkad tabletlerinde Halaba ve Halman/Halwan şeklinde adına rastlanan Halep, M.Ö. XVIII. yüzyılda Yamhad Krallığı'nın başşehri idi. Halep, daha sonra Anadolu'da kurulan Hitit Krallığı'nın imparatorluk döneminde en önemli eyalet merkezlerinden biri olmuştu. Hitit İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra ise, Halpa Krallığı adıyla müstakil bir Geç Hitit devleti haline geldi. M.Ö. IX. yüzyılın ortalarında Asur İmparatorluğu topraklarına katılan Halep, Pers hâkimiyeti sırasında ise sadece tanrı Adad sebebiyle hatırlanan küçük bir yerleşim merkezi durumuna düşmüştü³⁸⁵.

Halep şehri; vilayetinin merkez idaresidir. Osmanlı memleketlerinin büyük bir ticaret merkezi olup, İskenderun'a 135 km, Şam'a 200 km'dir. Halep 36°-14', kuzey paraleli ile 34°-45' doğu meridyenleri arasındadır.³⁸⁶ Halep; Suriye kıtasının kuzey kısmında bir vilayet merkezi olup, Fırat ile Asî nehirleri arasında geniş bir ovanın içinde, büyük bir kısmı sûr ile çevrili, 9 kapısı, 155 camii, 164 mescidi, 23 medresesi ve 90 ilkokulu olan büyük bir şehirdi³⁸⁷.

Amâlika tarafından kurulduğu, Yunanlılar ve Silifkeliler tarafından idare olunduğu ve imarının yapıldığı bilinmekte-

³⁸⁵ Tâlib Yazıcı, "Halep", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1997, s. 239-240.

³⁸⁶ Rifat, **a.g.e.**, C. III, s. 164; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 232.

³⁸⁷ Samî, **a.g.e.**, C. III, s. 1971.

dir. İç kale Silifkelilerce, dış kale ise İslâm medeniyeti döneminde yapılmıştır³⁸⁸. Halep Kalesi, etrafı su kanalı ile çevrilili ve yüksek bir yerdedir.

636 tarihinde Hz. Ömer (r.a.) zamanında, Ubeyde b. Cerah'ın gönderdiği İyaz b. Ganem, şehri Rumlardan sulh ile almıştır. İslâm beldesi olduğu halde Hülagu şehri yakmış ise de, Selahaddin Eyyubî şehri tamir ile yenilemiştir. Şehirde önemli pekçok büyük eserler vardır. Cami-i Kebir 964 yılında Rûmlar tarafından yıkılmışsa da, Seyfû'd-Devle tekrar tamir ettirmiştir³⁸⁹.

1260 yılında Moğol Hülagu, yine 1400'de Timur Halep'i büyük bir tahribata uğratmışlardır. 1516 yılında Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim, Mercidâbık Muharebesi'nden sonra Memlûklulardan Halep'i alarak Osmanlı memleketlerine katmıştır³⁹⁰.

Kanunî Sultan Süleyman, 3. İran (Nahçıvan) Seferi'ne çıktığı zaman askeriyle kışlamak için Antep üzerinden 8 Kasım 1553'te Halep'e gelmiştir. Kanunî Sultan Süleyman Halep'te kış mevsimi boyunca boş durmamış, 1534-1535 kışında Bağdat'ta yaptığı gibi, bu sefer de Halep'te birtakım asâ-yiş ve vergi usûlünün sağlanması için çalışmıştır. Bazı zalim ve zorba insanların ellerinde olan vakıfları ve arâziyi tahkik edip, halktan aldıkları haksız kazanç ve ağır vergileri kaldırmış, adil ve dürüst sevk ve idare için beyleri kontrol eylemiştir. Ulemâ, halk ve erdemli kişilerin görüşleri ve şikayetleri üzerine Rumeli Kadıaskeri Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi şeriat kurallarına göre işleri düzene koymakla görevlendirilip, kanun ve hukuka aykırı uygulamalar kaldırılmıştır.

³⁸⁸ Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1971; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 333-334.

³⁸⁹ Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 333; J. Sauvaget. "Halep", **İ.A.**, C. V, s. 118.

³⁹⁰ Şeref, **a.g.e.**, s. 185; Rifat, **a.g.e.**, C. III, s. 165; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 335-336.

Kanunî, bu süre içerisinde Hama ve civarında avlanmış ve hoşça vakit geçirmiştir³⁹¹.

Birçok bakımlardan Türk hâkimiyetinin ilk devri (16.-18. yüzyıllar) Halep'in tarihinde en parlak dönemi teşkil eder. 1831'den 1839'a kadar geçici olarak Kavalalı Mehmet Ali ve oğlu İbrahim Paşa Halep'i Türk idaresinden çıkarmış ve ağır vergiler ile halka zulüm etmişlerdi. Halep, XIX. yüzyılın ikinci yarısında pekçok değişime ve gelişmeye sahne olmuştur. 1906 yılında Halep, demiryolu ile Hama ve Şam'a, 1912 yılında da İstanbul ve Bağdat'a bağlanmıştır. Bu sayede istasyon çevresi ile yeni kurulan mahalleler bir kat daha Halep'in gelişmesine katkı sağlamıştır³⁹².

Osmanlı devrinde, imar ve kültür bakımından hayli gelişmeler olmuştur. Halep'in ahalisi 300.000 nüfusa ulaşmış, şehrin mamuriyeti artmıştır. 1822 yılında meydana gelen şiddetli deprem ile Halep ahalisinin yarısından çoğu zâyî olmuş, şehir küçülmüştür³⁹³.

Halep şehri; İstanbul, Kahire Hind yolları arasında önemli bir Akdeniz ticaret merkezidir. Özellikle Basra'dan İskenderun'a uzanan demiryolu ile Hind ticaretinin bu yola çevrilmesi, önemini daha da artırmıştır³⁹⁴.

b) Halep Vilayeti:

Surîye Vilayeti'nin kuzeyinde bulunan Halep Vilayeti, Fırat Nehri tarafından sulanır. Halep ayrıca demiryolu ile Medine'ye bağlıdır³⁹⁵.

³⁹¹ İbrahim Peçevî, **Tarih-i Peçevî**, C. I-II, Amire Matbaası, İstanbul, 1281-1283 h., C. I, s. 306; Kılıç, **Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri**, s. 317-318.

³⁹² Sauvaget, **a.g.md.**, C. V, s. 122.

³⁹³ Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1971-1972.

³⁹⁴ Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1972.

³⁹⁵ Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 190.

Asya'daki Osmanlı vilayetlerinin en büyüklerinden olup, Suriye kıtasının kuzeyi ile Anadolu'nun ve Cezire'nin bir küçük parçasından ibarettir. Batıda Adana Vilayeti ve Akdeniz ile, güneybatıda Beyrut ve Suriye vilayetleri ile güneydoğuda Zûr Müstakil Sancağı ile, kuzeydoğu yönünden Diyarbakır, kuzeyde ise Elazığ ve Sivas vilayetleri ile çevrili ve sınırlıdır³⁹⁶.

Halep Vilayeti; doğuda Bağdat ve Musul vilayetleri, kuzeyde Diyarbakır Vilayeti, güneyde Suriye Vilayeti ve batısında Adana Vilayeti ve Akdeniz ile çevrilidir.

Bu vilayetin kuzeyinde ve batısında yüksek dağlar vardır. Güneydoğusunda geniş kum sahaları, Şam Çölü yer alır³⁹⁷.

Eski devirlerde bu yerler, Süryanîlerin, Asurluların hükmü altında olup, bir ara Mısırlıların, sonra İranlıların zaptına geçmiştir. Büyük İskender'in fethinden sonra Silifkelilerin idaresinde bulunup, Romalılara geçmiştir. Romalılar ile Sasânîler bu bölgede uzun ve zorlu muharebeler yapmışlardır. Doğu Roma'dan sonra Hz. Ömer devrinde 635 tarihinde Hz. Halid b. Velid ve Ubeyde b. Cerrah tarafından fetholunmuştur³⁹⁸.

İslamî devirde Emevîler, sonra Abbasîler bir aralık Abbasîlere bağlı olarak Halep'te Hamdanoğulları, Mürdesoğulları ve Suriye Selçukluları devletleri sırasıyla hüküm sürmüşlerdir. Doğu Romalılarla çarpışan en çok Selçuklular olmuşlardır. Sonra Artukoğulları ve Atabeg melikleri hükmetmişlerdir³⁹⁹.

³⁹⁶ Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1972: Bu açıklama doğrudur, ancak biz Halep Vilayeti'ni incelerken, bugün sınırlarımız içerisinde kalan Urfa ve Maraş sancaklarını ve topraklarını ele almayıp, Türkiye sınırları dışındaki yerleri değerlendireceğiz.

³⁹⁷ Şeref, **a.g.e.**, s. 184.

³⁹⁸ Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1974.

³⁹⁹ Sami, **a.g.e.**, aynı yer.

Selahaddin Eyyubî, Haçlıların saldırılarını geri püskürtüp, Halep'i Eyyubîler idaresine almıştır. Sonraları Mısır melekleri hüküm sürmüş, 1516 yılında Yavuz Sultan Selim bütün Suriye'yi fethetmiştir.

Şükrî-i Bitlîsi'nin Selim-namesi'ndeki;

Çıkdı şevketle Halep'den ol ferîd

Şam'a azmetdi revân ol ehl-i dîd

Feth ise yüz virdi bulduk zafer

*Şâmı râm etdük tamam oldu sefer*⁴⁰⁰,

beyitleri bu gerçeği ifade eder. 1832 yılında Halep Eyaleti, Suriye'nin diğer eyaletleri gibi, tamamen Mısır'lı İbrahim Paşa'nın zaptına geçmiş, 1839 yılında geri Osmanlılara geçmiştir⁴⁰¹.

1864 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnâmesi'nin teşkili ve Fırka-i İslâhiye Ordusu'nun bölgeye gelmesiyle, Ordu komutanı Derviş Paşa'nın başarılı askerî harekâtı ve mülkî-idarî işlerden sorumlu Cevdet Paşa'nın izlediği iskan siyaseti sayesinde bölgede sukûnet sağlanmıştır. 1865 yılında Cevdet Paşa, Halep Vilayeti'ni oluşturmuştur. Yeni teşkil edilen Halep Vilayeti; Halep, Adana, Kozan, Maraş, Payas, Urfa ve Zûr olmak üzere yedi sancağa ayrılmıştı⁴⁰².

Halep Vilayeti topraklarını incelerken sadece Halep şehri ve sancağını, doğrusu bugünkü Türkiye Cumhuriyeti devletin sınırları dışında kalan yerleri ele almaya çalışacağız.

⁴⁰⁰ Kadriye Yüksekoglu, **Şükrî-i Bitlîsî ve Selim-nâmesi**, (Mısır seferi), (Basılmamış Lisans Tezi), Kayseri 1988, s. 27.

⁴⁰¹ Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1974.

⁴⁰² Hilmi Bayraktar, **XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisâdî Vaziyeti**, Elazığ 2004, s. 19-20.

c) Halep Vilayeti'nin İdarî Yapısı:

Halep, 24 Ağustos 1516 yılında meydana gelen Mercidâbık Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmişti. Yavuz Sultan Selim fethi müteakip günlerde, Halep eyaletini ihdas ederek, mîr-i mîrân rütbesiyle Karaca Ahmet Paşa'yı Halep Beylerbeyisi olarak atadı.

Başlangıç itibari ile Halep'i sancak ve kazaları ile müstakil bir eyalet olarak görmek zordur. Halep'e bağlı sancak listeleri daha ziyade Eyalet-i Şam'a bağlı olarak kaydedilmiştir⁴⁰³. Bu durum, ilerleyen süreçte Kanunî Sultan Süleyman devrinin ortalarına doğru değişime uğramıştır. Kanunî devrinde Halep Eyaleti sancakları şu şekildedir.⁴⁰⁴

1. Adana Livası
2. A'zâz ve Kilis Livası
3. Birecik Livası
4. Balis Livası
5. Halep Livası
6. Humus Livası
7. Hama Livası
8. Ma'arra Livası
9. Selimiye Livası

XVIII. yüzyılın ilk yarısında (1740) Haleb Eyaleti: Halep (Paşa) Sancağı, Ma'arra, Balis, Kilis ve 'Uzeyr adlı beş sancaktan meydana gelmekteydi⁴⁰⁵. XIX. yüzyılda ise şöyleydi:

⁴⁰³ Enver Çakar, **XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)**, Elazığ, 2003, s. 24.

⁴⁰⁴ Çakar, **a.g.e.**, s. 30.

⁴⁰⁵ O. Kılıç, **a.g.e.**, s. 56.

Sancak	Kaza Sayısı	Nâhiye Sayısı	Köy ve Mezrea Sayısı
Halep	13	30	1935
Urfa	3	11	842
Maraş	4	9	484

Halep Vilayeti'nin toplam 20 kazası, 50 nâhiye ve 3261 köyü vardı⁴⁰⁶. Bir başka taksimata göre ise Halep Vilayeti 3 sancak, 23 kaza ve 14 nâhiye ile 3521 köyden meydana gelmekteydi⁴⁰⁷.

Sancakları	Kazaları
Halep	Halep, Kilis, Anteb, İskenderûn, Antakya, İdlîb, Harim, Cîsr-i Sugur, Mira, Bâb, Beylan, Cebel-i Seman, Rakka, Menbiç
Maraş	Maraş, Zeytûn, Elbistan, Andırın, Pazarcık
Urfa	Urfa, Birecik, Rûmkale, Suruç, Cemân

Bir başka eserde ise; Halep, 3 sancak, 32 kaza, 60 nâhiye, 4571 köyden meydana gelmiştir⁴⁰⁸.

Mehmet Hikmet, *Coğrafya-yı Umrânî* adlı eserinde, 1894 tarihi itibari ile Halep Vilayeti ve bağlı sancakları ve kazalarını şöyle belirtmektedir⁴⁰⁹.

⁴⁰⁶ Samur, a.g.e., s. 34.

⁴⁰⁷ Sami, a.g.e., C. III, s. 1974; Cevâd, a.g.e., C. I, s. 336.

⁴⁰⁸ Cevâd, a.g.e., C. I, s. 336.

⁴⁰⁹ Hikmet, a.g.e., s. 238.

Sancak	Kazaları
Halep	Halep, Anteb, Kilis, Antakya, İdlib, Beylân, Cîsr-i Sugur, Mirâtu'n-Nûmân, Harim, Bâb-ı Cubûl, Menbiç
Zûr	Ebû Kemal, Zûr (Deyr), Re'su'l-Ayın, Işâra, Urban
Urfa	Urfa, Birecik, Suruç, Rumkale
Maraş	Maraş, Zeytûn, Elbistan, Andırın, Pazarcık

Biz bu sancaklardan Zûr'u ayrıca “Mustakil Mutasarrıflık” olarak ele aldık. Maraş ve Urfa sancakları da bugün ülkemizin vilayetleri olduğu için değerlendirmeye almayacağız. Sadece Halep Vilayeti ve ona bağlı olan beldelerden hudutlarımız dışındaki yerleri göreceğiz.

Ahmet Rifat Efendi'nin eserinden bugünkü sınırlarımız dışında olan, Halep Vilayeti'ne bağlı yerlerin, Arap alfabesine göre alfabetik olarak adlarını veriyoruz:

Halep: İdlib, Eriha, I'zaz-ı Türkmen, I'zaz-ı Fellâh, El-Mısrîn, Akçay, İlbeyli, Bâb-ı Cubûl, Barîşâh, Cebel-i Şemân, Bâb, Cîsr-i Sugur, Cûm, Hârim, Derkûş, Rakka, Ravanden, Şemân, Şirvanlı, Urban, Meskene, Mirâtu'n-Nûmân⁴¹⁰.

d) Halep Vilayeti'nde Bulunan Yerlerin Adları ve Tarihî Coğrafyaları:

Halep Sancağı'na Bağlı Olan Yerler:

Rakka: Halep vilayet ve sancağında, Halep'in 220 km doğusunda, Fırat'ın doğu sahilinde bulunan bir kaza merke-

⁴¹⁰ Rifat, a.g.e.; Söz konusu eserin bütün ciltlerinden yapılan tarama sonucu, Halep Vilayeti'ne bağlı olan Maraş ve Urfa Sancağı ile bugün Türkiye sınırları içerisinde olmayıp eskiden Halep'e bağlı olan yerler verilmiştir.

zidir. Asıl Rakka, Fırat'ın batı sahilinde idi. Şimdiki, Rakka'nın yerinde Rafâka şehri bulunurdu. İkisine birden Rakka-teyn (İki Rakka) denirdi⁴¹¹.

Rakka'nın İskender tarafından yapıldığı rivayet edilmektedir. “Niy sūfūr” denmekteydi. Sonraları “Kalyunikūn” bile denmiştir. Rakka'nın kuzeyinde Urfa ve Menbiç, doğusunda ve güneyinde Zūr Sancağı, batısında Bâb kazası vardır⁴¹².

Rakka 638 yılında Sâ'd b. Vakkas tarafından gönderilen Cezire fatihi İyaz b. Ganem tarafından fethedilmiştir. Harun Reşid (786-809) Abbasiler devrinde burayı bir aralık hilafet merkezi yapmıştır. Bir de saray yaptırmıştı. Rakka, İslâm öncesi devirde olduğu gibi, sonra da imarını ve önemini korumuştur. Rakka civarında Hz. Ali ve Hz. Muaviye 656 yılında Sıffin Savaşı'nı yapmışlardı⁴¹³.

Bâb-ı Cubûl: Önceleri Bab-ı Bez'a da denirdi. Halep vilayet ve sancağında kaza merkezi bir kasabadır. Halep'in 37 km doğusunda bulunmaktadır. 5 nâhiye ve 25 kadar köyü vardır⁴¹⁴.

Meskene: Halep'e 90 km mesafede ve Fırat Nehri üzerinde bir iskele olup, Bağdad'tan gelen gemiler buraya kadar çıkabilirdi⁴¹⁵.

İdlîb: Halep vilayet ve sancağında kaza merkezi bir kasaba olup, Halep'in 50 km güneybatısında ve Asî Nehri'nin sağ kenarında, 2 km doğusunda bulunur⁴¹⁶.

⁴¹¹ Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2294; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 413; Rifat, **a.g.e.**, C. III, s. 299.

⁴¹² Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 413; Rifat, **a.g.e.**, C. III, s. 299; Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2294.

⁴¹³ Şeref, **a.g.e.**, s. 186; Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 2294.

⁴¹⁴ Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 114; Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1177.

⁴¹⁵ Şeref, **a.g.e.**, s. 186.

⁴¹⁶ Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 814.

Menbiç: Halep vilayet ve sancağında Fırat Nehri'nden 33 km batıda, Halep'in kuzeydoğusunda kaza merkezi bir kasabadır. Menbiç eski bir şehir olup, Makedonyalılar, "Hirepolis" derlerdi. Ebu Ubeyde b. Cerrah barış yolu ile almıştır. Abbasîler devrinde tamir edilerek genişletilmiştir. Eyyubîler de mamuriyetine önem vermişlerdi. Timur'un saldırısı ile gerileyen Menbiç, 1878 yılında yapılan Çerkez iskânı ile yeniden imar edilmiştir⁴¹⁷.

Cebel-i Sem'ân: Halep Vilayeti'nde ve merkez sancağa bağlı bir kasabadır. Daha önceleri Halep'e bağlı bir nâhiye idi. Kaza her yönden Halep ile çevrilidir⁴¹⁸.

Cisr-i Sugur: Halep vilayet ve sancağında Halep'in 115 km batı yönünde ve Nuseyrîler ile meskûn bir dağın eteğinde Asî Nehri üzerinde bir kaza merkezidir⁴¹⁹.

Hârim: Halep vilayet ve sancağında kaza merkezi bir kasabadır. Hârim'in 184 köyü vardır. Hırman'dan Harim denilmiştir. Halep yakınlarındadır⁴²⁰.

Mirâtü'n-Nûmân: Halep vilayet ve sancağında kaza merkezi bir kasabadır. Halep ile Hama arasında ana yol üzerinde olup, Halep'e 84 km mesafededir⁴²¹.

Câber Kalesi: Kuzey Suriye'de Fırat Nehri'nin orta kıyısında, Sıffîn karşısında Rakka yakınlarında bir kale harabesidir. Âşık Paşa-zâde'nin ifadesine göre "Türk Mezarı" denen bu yer, Anadolu Selçuklu-Türk Devleti'nin kurucusu Süleyman Şah b. Kutalmış'ın 5 Haziran 1086 tarihinde Halep ci-

⁴¹⁷ Sami, a.g.e., C. VI, s. 4440; Cevâd, a.g.e., C. III, s. 781.

⁴¹⁸ Cevâd, a.g.e., C. I, s. 278.

⁴¹⁹ Cevâd, a.g.e., C. I, s. 290.

⁴²⁰ Cevâd, a.g.e., C. I, s. 317.

⁴²¹ Kazvînî, a.g.e., s. 272, Hamavî, a.g.e., C. V, s. 156; Cevâd, a.g.e., C. III, s. 761.

varındaki şahadetinin hatıratıdır. Söz konusu bu mezar Câber Kalesi olarak bilinen mekândadır.

Türk Mezarı; Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in büyük babası Süleyman Şah'ın Fırat'ı geçerken boğulup buraya defnedildiği yer sayılmaktadır. Bu mezarı II. Abdulhamid Han (1876-1908) mükemmel olarak yeniden yaptırmıştır.

Caber Kalesi bugün Türkiye hududundan 100 km kadar uzakta, Suriye arazisinde olmasına rağmen, orası Türk toprağı sayılmış ve burada muhafızlar bulundurmak ve bayrak çekme hakkı Türkiye'ye verilmiştir⁴²².

D) BEYRUT VİLAYETİ:

a) Beyrut Adı ve Şehri, Tarihi Coğrafyası:

Beyrut: Osmanlı memleketlerinin en gelişmiş şehirlerinden olup, Suriye topraklarındaki Beyrut Vilayeti'nin merkezidir. 33°-54' kuzey paraleli ile 33°-7' doğu meridyenleri arasındadır. Şam'a bir karayolu ile bağlıdır ve Suriye'nin birinci iskelesidir⁴²³. Beyrut, Şam ile demiryolu bağı da bulunan, Şam'ın ve Suriye'nin en işlek limanı olan Akdeniz kıyısında yeşil bir tepelik üzerinde bulunan bir şehirdir⁴²⁴.

Beyrut; Irak, Cezire, İran ve Hind ticaretlerine etki eden önemli bir şehirdir. Beyrut'un eski adı Beritho, Berito ve Beryutus idi⁴²⁵. Eski adının Breoe olması ihtimali de olan Berytos; eski Mağoras ağızı, yeni Beyrut Nehri civarında önemli bir Fenike şehri idi. M.Ö. 1400 senesine doğru müstakil bir krallık iken sonra Gebal (Byblos)'a tabi oldu. Büyük

⁴²² R. Hartmann, "Caber", *İ.A.*, C. III, s. 1-2.

⁴²³ Sami, *a.g.e.*, C. II, s. 1432; Cevâd, *a.g.e.*, C. I, s. 220.

⁴²⁴ Şeref, *a.g.e.*, s. 190.

⁴²⁵ Sami, *a.g.e.*, C. II, s. 1432; Cevâd, *a.g.e.*, C. I, s. 220.

İskender zamanında da liman şehri olan Beyrut M.Ö. 140 yılında Suriyeli Diodotos tarafından tahrip edildi⁴²⁶.

Beyrut Akdeniz sahilinde; 43 mektebi, 7 camii, 12 mescidi ve sayısız kilisesi olan büyük bir şehir olup, eski adı Bâ-yerût idi⁴²⁷. Beyrut şehri çok eski olup, Fenikelilerin büyük ticaret merkezi idi. Silifkeliler, Büyük İskender, Romalılar hüküm sürmüşlerdir. 634 yılında Hz. Ömer (r.a.) zamanında, Yezid b. Ebî Sûfyan tarafından fetholunmuş, sonra yine Romalılara geçmiş ise de, Muaviye b. Ebî Sûfyan tarafından tekrar alınarak İslâm beldesi olmuştur⁴²⁸.

Müslüman hakimiyeti ile Beyrut'ta yeni bir devir başlayıp Emevi halifesi I. Muaviye nüfusu artırmak için İran'dan muhacir getirtti. Beyrut'ta gemiler yaptırdı, ilk deniz seferine girişti. Birçok âlim ve muhaddis (hâdis âlimi) burada çalışmıştır⁴²⁹.

1109 yılında Haçlılar tarafından ele geçirilen Beyrut, 1187 yılında Selahaddin Eyyubî tarafından geri alınmıştır⁴³⁰.

Beyrut, 1517 tarihinde Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlı ülkesine katılmıştır. Dürzî emirlerinden Fahreddin bazı tamirlerde ve yapılarda bulunmuş, şehrin sûr ve kalelerini yaptırmıştı. Mısırlı İbrahim Paşa'nın 1840'da Suriye'yi istilâsında, İngiltere ve Avusturya donanmasının yardımıyla Osmanlı askerleri Beyrut'u yeniden zaptedebildi. O zaman Beyrut şehri Saydâ eyaletine bağlandı ve daha sonra bu eyalete merkez oldu⁴³¹.

⁴²⁶ J. Hell, "Beyrut", *İ.A.*, C. II, s. 587.

⁴²⁷ Rifat, *a.g.e.*, C. II, s. 179.

⁴²⁸ Cevâd, *a.g.e.*, C. I, s. 221; Sami, *a.g.e.*, C. II, s. 1433.

⁴²⁹ J. Hell, *ag.md.*, C. II, s. 587.

⁴³⁰ Sami, *a.g.e.*, C. II, s. 1433.

⁴³¹ Sami, *a.g.e.*, C. II, s. 1433.

Beyrut'un tekrar kalkınması 1860'da başlar. Çeşitli sebeplerden dolayı Suriye ve Lübnan içlerinden Beyrut'a göçen Hristiyan ahali şehrin nüfusunu artırmıştır. Şehrin nüfusu 1800'e doğru 10.000 (on bin) tahmin edilirken, bu miktar XIX. yüzyılın sonuna doğru 100.000 (yüz bin) civarına ulaşmıştır. Bu suretle Beyrut, Şam'dan sonra Suriye'nin en büyük şehir ve irfan merkezi haline gelmiştir. Osmanlı hâkimiyetinin son yıllarında Beyrut ayrılıkçı Suriye Arap nasyonalist hareketlerinin de ortaya çıktığı yer olmuştur. 1918'den sonra Beyrut işgal edilmiştir⁴³².

b) Beyrut Vilayeti:

Halep Vilayeti'nin güneyinde, Akdeniz sahilinde, yukarıdan aşağıya doğru uzanmış bir vilayettir⁴³³. Beyrut Vilayeti, kuzeyinde Halep, doğusunda Halep ve Suriye vilayetleri ve Cebel-i Lübnan Sancağı, güneyinde Kudüs Mutasarrıflığı, batısında Akdeniz ile çevrilidir⁴³⁴.

Beyrut; vilayet usulüne göre Suriye Vilayeti'ne bağlı bir sancak merkezi iken, sonra ayrıca teşkil edilen vilayetin merkezi olmuştur. Beyrut Vilayeti, Trablusşam, Lazkiye ve Hayfa'ya önemli yollar ile bağlıdır⁴³⁵.

c) Beyrut Vilayeti'nin İdarî Yapısı:

Osmanlı idaresinde başlangıçta Şam Eyaleti'ne bağlı iken, XVIII. yüzyıla gelindiği zaman, 1700-1740 yılları arasında, Safed, Saydâ-Beyrut Eyaleti olarak ayrı bir eyalet haline getirilmiştir. Bu eyalete bağlı altı (6) sancak bulun-

⁴³² J. Hell, **a.g.md.**, s. 587-588.

⁴³³ Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 192.

⁴³⁴ Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 222, Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1434.

⁴³⁵ Sami, **a.g.e.**, C. II, s. 1434.

maktaydı: 1- Safed, Saydâ-Beyrut, 2- Nablus, 3- Cebel-i Aclun, 4- Nâhiye-i Vadiü'l-Heym, 5- Tedmür, 6- Kerk-i Şevbek⁴³⁶.

XIX. yüzyılda ise Beyrut Vilayeti olarak idari yapısı değişmiştir.

Sancak	Kaza Sayısı	Nâhiye Sayısı	Köy Sayısı
Beyrut	3	8	361
Akkâ	4	4	255
Trablus	3	5	683
Lazkiye	3	17	1440
Belkâ	3	9	2280

Beyrut Vilayeti'nin toplam 5 sancak, 16 kaza, 43 nâhiye, 5019 köyü vardı⁴³⁷.

Yine Beyrut Vilayeti, XIX. yüzyıldaki diğer bazı kaynaklarda; 5 sancak, 20 kazaya ayrılmıştır⁴³⁸.

Sancak	Kazaları
Beyrut	Beyrut, Saydâ, Sûr, Merciuynun
Trablus	Trablus, Safeytâ, Hısnu'l-Ekrad
Lazkiye	Lazkiye, Cebele, Sahyûn, Merkab
Akkâ	Akkâ, Hayfâ, Nasıra, Taberiyye, Safed
Belkâ	Nablus, Cemâîn, Benî Sâ'b, Cenîn

⁴³⁶ O. Kılıç, a.g.e., s. 58.

⁴³⁷ Samur, a.g.e., s. 33.

⁴³⁸ Sami, a.g.e., C. II, s. 1435; Cevâd, a.g.e., C. I, s. 223; Şeref, a.g.e., s. 188.

Ahmet Rifat Efendi, eserinde (1881-1882) Beyrut'u ayrı bir vilayet olarak değil, Suriye Vilayeti'ne bağlı bir sancak olarak ele almıştır. Burada bu eserden, Beyrut, Akkâ, Trab-lus, Lazkiye ve Belkâ sancaklarına bağlı kaza ve nâhiyelerin adlarını verelim⁴³⁹.

Sancak	Kaza	Nâhiye
Beyrut	Saydâ	İklimu'ş-Şûm
		Tebnîn
		Cebâa
		Sahil-i Mearka
		Şekîf
	Sûr	
	Merciuyun	

Sancak	Kaza	Nâhiye
Lazkiye	Lazkiye	Bayırbucak
		Benî Ali
		Behlûniye, Mezîrâ
	Cebele	Cerbâz
		Semtükıble
	Sahyûn	Kadmûs
		Kehf
Akkâ	Akkâ	Ummu'l-âm
		Terşihâ
		Cenin
	Hayfa	Sahil-i Aytabâb

⁴³⁹ Rifat, **a.g.e.**; Eserin bütünü taranarak ilgili yerler ve beldeler Arap alfabesine göre sıralanmıştır.

	Safed	
	Taberiyye	Itlit
	Akkâ	Akkâ Sahili, Merhîs
	Nasıra	
Belkâ	Belkâ	Benî Sâ'b
	Nablûs	Cemâîn
	Salt	
		Meşârik
		Meşârik-ı Cezâr
	Maan	
		Nablûsu Meşârik
Trablusşam	Cezize	Ir vad
		Çalı
		Canibi's-Sırt
		Ceğave
	Hısnu'l-Ekrad	Dûrîb
	Sâfiyâ	
	Trablusşam	Trablus İskeleyi, Tartus
	Akar	Akarusûlus, Kuveyta

d) Beyrut Vilayeti'nde Bulunan Sancaklar ve Tarihi Coğrafyaları:

1. Beyrut Sancağı: Beyrut Vilayeti'nin merkez sancağıdır. Beyrut şehri ve yakın çevresinden oluşan bir sancaktır.

Saydâ: Beyrut vilayeti ve sancağında ve Beyrut'un 39 km güneybatısında bir kaza merkezi kasabadır. Saydâ pek eski bir şehir olup, Saydûn adıyla, Fenikelilerin en büyük ve Akdeniz'in çok önemli bir ticaret merkezi idi. Fenikelilerden sonra İranlıların, Büyük İskender'in, Silifkelilerin ve Romalıların ellerine geçmiştir⁴⁴⁰.

⁴⁴⁰ Sami, a.g.e., C. IV, s. 2974; Cevâd, a.g.e., C. II, s. 505.

Şam'ın fethi sırasında, 635 yılında İslâm hâkimiyetine girmişse de, sonra Haçlılar ele geçirmiş, sonra da Müslüman Araplara geçmiştir. Yavuz Sultan Selim 1516 yılında Saydâ'yı Osmanlı topraklarına katmıştır⁴⁴¹. Uzun zaman Saydâ Eyaleti adı ile Saydâ eyalet merkezi olmuş, 1630 yılında Emir Fahreddîn tarafından limanı doldurulmuştu⁴⁴².

1837 yılında büyük bir deprem ile Saydâ harap hale gelmiştir. Saydâ kazası üç nâhiye, 137 köyden oluşmuştu. Kuzeyde Cebel-i Lübnan Sancağı, doğuda Merciyun ve güneyde Sûr kazası, batıda Akdeniz ile çevrilidir⁴⁴³.

Sûr: Beyrut vilayetinde ve sancağında kaza merkezi bir kasabadır. M.Ö. 2300 yıllarında inşa olunmuştur. Fenikeliler, Büyük İskender ve Bizanslılardan sonra 636'da Müslümanların idaresine geçmiştir⁴⁴⁴.

2. Akkâ Sancağı: Suriye sahilinde ve Beyrut Vilayeti'nde, Beyrut'un 120 km güneyinde 32°-55' kuzey paraleli ile 32°-43' doğu meridyenleri arasında bulunan bir sancak merkezi kasaba olup pek çok eski eseri vardır. Deniz tarafı harap, kara tarafı yeniden tamir olunmuş bir suru vardır. Akkâ çok eski bir yer olup; Akkû, Petûlmâyis, Akû gibi isimlerle anılmıştır. Fenikeliler zamanında büyük bir ticaret şehri idi⁴⁴⁵.

Akkâ şehri, Kudüs'ten 120 km kuzeybatıda, vaktiyle kale ve limanı çok meşhur olan bir yerdi⁴⁴⁶. Tevrat'ta Hacco "Akko" diye geçen Yunanlıların Ptolemais ve Fransızların Acre dedikleri Akkâ; Filistin'in batı kıyısındadır⁴⁴⁷.

⁴⁴¹ Sami, **a.g.e.**, aynı yer; Cevâd, **a.g.e.**, aynı yer.

⁴⁴² Rifât, **a.g.e.**, C. IV, s. 186.

⁴⁴³ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2974; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 505.

⁴⁴⁴ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 501.

⁴⁴⁵ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 3164; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 550.

⁴⁴⁶ Rifât, **a.g.e.**, C. V, s. 45.

⁴⁴⁷ F. Buhl, "Akkâ", **İ.A.**, C. I, s. 250.

Akkâ; Hristiyanlığın ilk devirlerinde Antakya patrikhanesine bağlıydı. Bizanslılardan, Müslüman Araplar Muaviye b. Ebî Süfyan eliyle fethetmişlerdir. Tolunoğulları Akkâ'ya hâkim olduklarında buranın imar ve inşâ işini daha da arttırdılar⁴⁴⁸.

1103 tarihinde Haçlılar Akkâ'yı zaptederek 84 yıl kaldılar. 1187'de Selahaddin Eyyubi tarafından geri alınmış ise de 1191'de tekrar Haçlılar eline geçmiş, Müslüman ahali katledilmiştir.

1291'de Mısır meliklerinden Eşref b. Kalavân tarafından, kesin olarak Haçlılardan geri alınmıştır. Mısır Memluklarının elinden alarak 1517 yılında Yavuz Sultan Selim, Akkâ'yı Türk topraklarına katmıştır. Osmanlılar şehrin imarına büyük önem vermişlerdir⁴⁴⁹.

Cezzar Ahmet Paşa (1775-1804) idaresi altında Akkâ yeniden inşa edildi. Bu sırada Napolyon Akkâ'ya hücum eylediyse de ve şehri alamayarak 1799'da geri çekilmek zorunda kaldı. 1832 yılında Mısırlı İbrahim Paşa Akkâ'yı alarak tamamen tahrip etmişti. 1840'ta İngiliz ve Avusturya donanmalarının yardımları ile Akkâ tekrar Osmanlı topraklarına katıldı⁴⁵⁰.

Akkâ Sancağı; Akkâ, Nasırıyye, Taberiyye, Hayfa, Sâfîd adlı 5 kaza ve 225 köyden meydana gelmişti⁴⁵¹.

Hayfa: Beyrut Vilayeti'nde Akkâ Sancağı'na bağlı bir kazadır. Akkâ'nın 13 km güneybatısındadır. Akkâ körfezi üzerinde bulunduğundan, limanı gemilerin uğrak yeridir. Hayfa'da bir kale ve hisar vardır. Hayfa'nın batısında Akde-

⁴⁴⁸ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 3164.

⁴⁴⁹ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 3164-3165; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 551; Rifat, **a.g.e.**, C. V, s. 45.

⁴⁵⁰ F. Buhl, **a.g.md.**, C. I, s. 250; Rifat, **a.g.e.**, C. V, s. 45; Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 3165.

⁴⁵¹ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 3165; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 551.

niz, kuzeyinde Akkâ, doğusunda Nasıra, güneyinde Belkâ Sancağı vardır. Hayfa kazasının 45 köyü vardır⁴⁵².

Nasıra: Akkâ Sancağı'na bağlı ve Akkâ'nın 40 km güneydoğusunda kaza merkezi bir kasabadır. Hz. İsa (a.s.) uzun zaman bu kasabada ikamet etmiştir. Nasıra kazası, sancağın doğu yönünde olup, arazisi dalgalı ve ovaları azdır⁴⁵³.

Taberiyye: Akkâ Sancağı'na bağlı kaza merkezi bir kasabadır. Taberiyye Gölü'nün doğusundadır. Harap olmuş bir sur ve kalesi vardır. Eski bir belde olup Romalılar devrinde yapılan kilise 1837 yılında deprem ile yıkılmıştır⁴⁵⁴.

3. Belkâ Sancağı: (Nablus): Bu sancağın merkez idaresi Nablus şehridir. Nabulus, Filistin topraklarında iki dağ arasında meşhur bir şehirdir. Yahudilere göre; Hz. Âdem (a.s.) Rabb'ine burada secde etti, İshak (a.s.) burada kurban edilmek istendi⁴⁵⁵.

Nablus'un eski adları; Seyham, Sichem ve Neapolis'tir⁴⁵⁶. Nablus, Beyrut'un 190 km güneyinde, Kudüs'ün de 55 km kuzeyinde sancak merkezi bir yerdir. Beyrut Vilayeti'nin en güneyinde yer alır. Kuzeyinde Akkâ Sancağı, doğusunda Suriye Vilayeti, güneyinde Kudüs Mutasarrıflığı, batısında Akdeniz ile çevrilidir.

Nablus'un doğu sınırını Şeria Nehri tayin eder. Arazisi gayet dalgalı olup dağ, ova ve vadilerle kaplıdır⁴⁵⁷.

Hz. İbrahim (a.s.) devrinde bile var olan Seyham (Nablus), Hz. Süleyman (a.s.)'ın vefatından sonra, İsrail hüküm-

⁴⁵² Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 354; Rifat, **a.g.e.**, C. II, s. 178.

⁴⁵³ Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4549.

⁴⁵⁴ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 510.

⁴⁵⁵ Hamavî, **a.g.e.**, C. V, s. 248.

⁴⁵⁶ F. Buhl, "Nablus", **İ.A.**, C. IX, s. 13; Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 807.

⁴⁵⁷ Sami, **a.g.e.**, C. VI, s. 4533.

darı Yurbiam tarafından imar edilmiştir. İranlılar devrinde Seyham, Sermaninlerin merkezi olmuş, sonraları Neapolis denilmişse de, Araplar bunu Nablus'a çevirmişlerdir. Haçlılar Nablus'u yakmışlar, fakat 1293 yılında tekrar inşa ve imar edilmiştir⁴⁵⁸.

Nablus, Yavuz Sultan Selim tarafından, 1516'da Mısır seferi sırasında Osmanlılara katılmış, 1918 yılına kadar Osmanlılar tarafından idare edilmiştir. Nablus Sancağı'na Belkâ Sancağı adı verilmekte idi. Beyrut Vilayeti teşkil edildikten sonra, Şeria Nehri'nin doğu kısmı Suriye Vilayeti'ne bağlanmış, batı kısmı ise Nablus Sancağı'na bağlanmıştı⁴⁵⁹.

4. Lazkiye Sancağı: Akdeniz sahilinde bir şehirdir⁴⁶⁰. Beyrut Vilayeti'ne bağlı, Beyrut'tan 180 km kuzeyde, denize doğru uzanan bir burun üzerinde bir sancak merkezidir. Lazkiye'de 65 metre yükseklikte bir tepe ve tepenin üzerinde güzel bir camii vardır. Lazkiye pek eski bir şehir olup, Fenikeliler zamanında, Rânüş, Silifkeliler de Laedike derlerdi. Lazkiye, Romalılar ve İslâm'ın ilk devirlerinde de imarî yetini korudu⁴⁶¹.

Şehir M.Ö. 3. yüzyılda, Selefkos I. Nicator tarafından kurularak annesi Laudiys'in adı verilmişti. Lazkiye Roma hâkimiyetinden sonra Müslümanların idaresine geçti. 715 yılında Bizanslılar Lazkiye'yi kuşatarak şehri yakıp yıktılar. Halife Ömer b. Abdülaziz'in halefi II. Yezid, şehri tekrar ihya ederek surlarını yaptırdı. Eyyubîler devrinde idarî bakımdan Halep'e bağlı olan Lazkiye arazisi 13. yüzyıl sonralarına doğru Trablus eyaletine katıldı. Lazkiye, Osmanlı idaresine Yavuz

⁴⁵⁸ Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 807.

⁴⁵⁹ F. Buhl, **a.g.md.**, C. IX, s. 14.

⁴⁶⁰ Hamavî, **a.g.e.**, C. V, s. 5.

⁴⁶¹ Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3963.

Sultan Selim'in Mısır seferinde girmiştir. Lazkiye, Trablusşam eyaleti içinde bir sancağa merkez olmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Beyrut Vilayeti kurulduktan sonra, Lazkiye Sancağı buraya bağlanmıştır⁴⁶².

Lazkiye Sancağı; Beyrut Vilayeti'nin kuzeyinde; Lazkiye, Cebele, Sahyûn, Merkab adlı 4 kaza, 17 nâhiye, 1440 köyden meydana gelmiştir⁴⁶³. Lazkiye ahalisinin çoğunluğu Anadolu'dan gelerek buraya yerleşen Türkmenlerden meydana gelmektedir.

Lazkiye, 1796 ve 1822 yıllarında meydana gelen büyük depremlerde de hayli zarar görmüştür⁴⁶⁴.

Cebele: Suriye sahilinde, Lazkiye'nin güneyinde, 638 tarihinde Müslümanlarca fethedilmiş bir şehirdir. Muaviye zamanında bir kale inşa edilmiştir. 1108'de Haçlılar, 1189'da da Selahaddin Eyyubî almıştır⁴⁶⁵.

Cebele, Lazkiye'nin 20 km güneydoğusunda kaza merkezi bir yer olup, Lazkiye Sancağı'na bağlı dört kazadan biridir⁴⁶⁶.

Merkab: Beyrut Vilayeti'nin Lazkiye Sancağı'nda, kaza merkezi olan bir kasabadır. Denizden 1000 m yüksek bir dağın yakınındadır. Bu dağda 1062 senesinde Müslümanlarca yapılmış bir kale vardır. Merkab, 258 köye sahiptir⁴⁶⁷.

5. Trablusşam Sancağı: Şam sahilinde, Beyrut Vilayeti'nde, Beyrut'un 65 km kuzeydoğusunda, Ebu Ali Nehri üzerinde, münferit bir dağın eteğinde bulunan, sancak mer-

⁴⁶² E. Honigsmann, "Lazkiye", *İ.A.*, C. VII, s. 22-23-24.

⁴⁶³ Sami, *a.g.e.*, C. V, s. 3964.

⁴⁶⁴ Rifat, *a.g.e.*, C. VI, s. 129.

⁴⁶⁵ F. Buhl, "Cebele", *İ.A.*, C. III, s. 36.

⁴⁶⁶ Sami, *a.g.e.*, C. III, s. 1770.

⁴⁶⁷ Cevâd, *a.g.e.*, C. III, s. 754.

kezi bir şehirdir⁴⁶⁸. Trablusşam, Kuzeybatı Lübnan'da demiryolu ile Türkiye ve Suriye'ye bağlı bir şehirdir⁴⁶⁹. Şehir pek eski olup, üç mahalleden oluşur. Üç şehir anlamında Tripolis⁴⁷⁰ adı verilmiştir. İslâm devrinde yapılan büyük kütüphane, Haçlılarca yakılmış şehrin tekrar ihya edilmesi, Yavuz Sultan Selim'den sonra Osmanlı hâkimiyeti ile olmuştur.

Trablusşam Sancağı, güneyde Cebel-i Lübnan Sancağı'yla, doğuda Suriye Vilayeti'nin Hama Sancağı ile kuzeyde Lazkiye Sancağı, batıda Akdeniz ile çevrilidir. Sancağın 567 köyü, 4 kazası ve 5 nâhiyesi bulunmaktadır⁴⁷¹.

Tartûs: Trablusşam Sancağı'na bağlı Trablusşam ile Lazkiye arasında, deniz sahilinde bir kasabadır⁴⁷².

Akar: Beyrut Vilayeti, Trablusşam Sancağı'nda bir kaza merkezi olup, kuzeyinde Sâfitâ ve Hısnu'l-Ekrâd kazaları, doğuda Suriye Vilayeti'nin Humus Sancağı, güneyinde Cebel-i Lübnan ve Trablus kazası, batısında Akdeniz vardır. Kaza çok eski olup, sayısız Fenike, Roma eserleri vardır. Akar'ın kaza merkezi Halbe adında bir kasabadır⁴⁷³.

Sâfitâ: Trablusşam Sancağı'nda ve sancağın kuzeyinde bir kaza merkezi olup, İbris Nehri ile sulanır. Kuzeyde Lazkiye Sancağı, doğuda Hısnu'l-Ekrâd, güneyde Akar kazaları ile batıda Akdeniz ile çevrili, eski eseri çok olan bir yerdir⁴⁷⁴.

⁴⁶⁸ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 1997.

⁴⁶⁹ Öngör, **a.g.e.**, s. 812.

⁴⁷⁰ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 510; Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2998.

⁴⁷¹ Sami, **a.g.e.**, C. IV, s. 2998.

⁴⁷² Rifat, **a.g.e.**, C. IV, s. 231.

⁴⁷³ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 551.

⁴⁷⁴ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 493-494.

E) CEBEL-İ LÜBNAN MUTASARRIFLIĞI:

a) Tarihî Coğrafyası:

Beyrut ile Suriye vilayetleri ve Akdeniz arasında müstakil bir sancaktır. Doğusunda Suriye, güneyinde Beyrut Sancağı ile kuzeyde Trablusşam Sancağı, batıda Akdeniz ile çevrilidir⁴⁷⁵.

Sancağın merkezi Deyru'l-Kamer adlı, Dürzîlerin yoğunlukta olduğu bir kazadır⁴⁷⁶. Bu sancağın merkezi olarak “Bâ-abadâ” gösterilmiştir.⁴⁷⁷

Deyru'l-Kamer; Cebel-i Lübnan Müstakil Mutasarrıflığı'nın merkezi olup, Beyrut ile Saydâ arasında ve Beyrut'un 30 km uzağında, Vâdiü'l-Kâmî Nehri'nin üzerinde ve dağlık bir mevkidedir⁴⁷⁸.

Lübnan veya Lübnaniye, Humus civarında Şam'a doğru bir dağ adıdır⁴⁷⁹. Cebel-i Lübnan; Şam hattının orta kısmında sahil ile beraber, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru uzanan bir dağdır. 33°-15' kuzey paraleli ile 34° doğu meridyenleri arasında uzanır⁴⁸⁰.

Lübnan; Suriye'de kuzeyden güneye doğru sahile paralel olarak uzanan Anti Lübnan dahi denen yerdir⁴⁸¹.

Lübnan; Suriye'yi Doğu Akdeniz kıyısından ayıran dağ kütlelerinin (Cebel-i Lübnan) bu dağ kütlelerini içine alan bölgenin adıdır. İbranice; Lebanon, Latince; Lîbânus, batı dillerinde Liban, Lebanon, Libanon ve Libano şeklinde söylenir.

⁴⁷⁵ Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3985; Şeref, **a.g.e.**, s. 191-192.

⁴⁷⁶ Şeref, **a.g.e.**, s. 192.

⁴⁷⁷ Safvet Bey, **a.g.e.**, s. 196.

⁴⁷⁸ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 403.

⁴⁷⁹ Hamavî, **a.g.e.**, C. V, s. 11.

⁴⁸⁰ Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3984.

⁴⁸¹ Cevâd, **a.g.e.**, C. III, s. 708.

Lübnan'ın güney sınırı Leytanî (Kâsımiye) Nehri'nin aşağı kısmıdır. Eski Fenike zamanında dahi bu bölge insanla meskûndur. İpek böceği, 17. yüzyıla kadar Lübnan'ın önemli ticaret kaynağı idi⁴⁸².

Lübnan; İbranice beyaz demektir, Suriye'de bir dağ silsilesidir. Halep Vilayeti'nin güneybatısından ve Antakya civarındaki Asî Nehri'nin sol yanı yakınından başlayıp, Şam ve Trablusşam arazisini birbirinden ayıran, Akkâ'nın kuzeyinden geçerek Saydâ'ya yakın bir yerde son bulan topraklardır⁴⁸³.

636 yılında Araplar tarafından Şam Eyaleti'ne bağlanan Lübnan, küçük millet gruplarının yaşadığı bir bölgedir. Lübnan; asırlarca coğrafyası gereği, yarı müstakil olarak, Dürzî, Nusayrî, Mutavâli ve çeşitli Hristiyan, Marûnî cemaatlerin gelişmesine hizmet etmiş bir bölgedir⁴⁸⁴.

Lübnan; Şam, Bağdat veya Kahire'deki hükümdarların emri altında gözüken küçük, yerli hanedanlarının hükmü altında bulunuyordu. Yerli reisler bu idare hakkını o hükümdarlardan alırlardı. 1288'de Memlûk hükümdarı Kalâvun, Cebel emirlerinin elinden iktidarlarını almıştır. Buna rağmen Lübnan'daki reisler, Yakındoğu'da birbirini takip eden, idareler, halifeler, Selçuklu Sultanları, Haçlılar, Eyyubîler, Memluklar ve Türk paşaları arasındaki iktidar kargaşalarında, hayret edecek şekilde maharetle idarelerini devam ettirme imkânı bulmuşlardır⁴⁸⁵.

Lübnan'da Dürzîler ayrı bir cemaat teşkil ederler. Dürzî adı ilk defa 11. asrın ilk yarısında Fâtımî halifesi Hâkim Bi-emrillah zamanında ortaya çıkmıştır. Öyle anlaşıyor ki, İs-

⁴⁸² Şehabettin Tekindağ, "Lübnan", *İ.A.*, C. VII, s. 101.

⁴⁸³ Rifat, *a.g.e.*, C. VI, s. 133.

⁴⁸⁴ Tekindağ, *a.g.md.*, C. VII, s. 102-103.

⁴⁸⁵ Tekindağ, *a.g.md.*, C. VII, s. 103.

lâm-Hıristiyan ve İslâm-Moğol savaşları zamanında, Lübnan'daki reisler maiyetlerini yerleştirmek için topraklarını genişletmişlerdir.

1306'dan itibaren Memluklar Lübnan'ı idareleri altına almışlardır. Lübnan'ın sahil kısımları askerî bölge haline getirilmiştir. Sonra Tanuhîler hüküm sürmüş, 1516'dan Suriye'yi fetheden Osmanlı Türkleri idareyi ele almışlardır. Sonra Dürzî Maan-oğulları, özellikle II. Fahreddin 17. asırda Osmanlılara problem olmuş, sonra Şihâbîler idareye geçmişlerdir⁴⁸⁶.

Şihâbîler, zaman zaman Osmanlı Devleti aleyhine faaliyetlerde bulundular. Şihâbîlerden II. Beşir b. Fahreddin 1789-1840 yılları arasında yarım asır boyunca büyük bir Lübnan devleti kurmaya çalıştı. 1840-1860 yılları arasında Lübnan doğrudan doğruya Osmanlı Devleti tarafından idare edildi.

Başta Fransa olmak üzere Avrupalıların teşviki ile Marûnî ve Dürzîler çatışmalar çıkardılar. 1860 yılında Dürzîler Marûnî beldelerine saldırdılar. 1861 yılında Lübnan olaylarından sonra Cebel-i Lübnan; Beyrut ve Şam eyaletlerinden tamamıyla ayrılarak ayrı bir mutasarrıflık yapıldı⁴⁸⁷.

b) Cebel-i Lübnan'ın İdarî Yapısı ve Bağlı Bulunan Yerler:

Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı; 8 kaza, 40 nâhiye, 913 köyden meydana gelmişti. Kazaları; Şevf (Şûf), Metin, Kasuravân, Zahle, Betrûn, Kure, Cezîn, Deyrû'l-Kamer'dir⁴⁸⁸.

Ahmet Rifat'ın kitabından taranarak elde edilen tablo ise şöyledir:⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ Tekindağ, **a.g.md.**, C. VII, s. 104.

⁴⁸⁷ Tekindağ, **a.g.md.**, C. VII, s. 105.

⁴⁸⁸ Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3985.

⁴⁸⁹ Rifat, **a.g.e.**; Kitabı'ndan taranarak çıkarılmıştır.

Sancak	Kaza	Nâhiye
Cebel-i Lübnan	Cebel-i Lübnan	Permana
		Betrûn
	Cebîl	Cebetü'l-Münızra
		Cebetü'l-Büşrâ
		Cerd-i Cenûbî
		Cerd-i Şimalî
	Cezîn	
		Cezît
	Deyru'l-Kamer	
	Şevf	
	Sûlimâ	
Cebel-i Lübnan	Cebel-i Lübnan	Arkûb
		Ayn-ı Terâzû
		Kâtra
		Kâluga
		Karnâil
		Kuveyta
	Kasuravân	
	Küre	
	Metin	
		Menâsîf
		Men-i Hâssa
		Hennel

Cebel-i Lübnan (Dağı): Suriye’de Cebel-i Şarkıyye’ye doğru paralel uzanır. Akdeniz’e kadar iner, yüksekliği 4000 metre kadardır. Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı bu dağın eteğindedir.⁴⁹⁰

⁴⁹⁰ Cevâd, a.g.e., C. I, s. 280.

Cebel-i Şarkî: Cebel-i Lübnan'ın doğu yönünde olduğundan, böyle isimlenmiştir. Suriye'de bir silsile-sıradağdır. Anti-Lübnan da denir. Dımaşk-ı Şam'ın yakınından Humus'a kadar uzanır.⁴⁹¹

Cebel-i Şeyh: Suriye'de, Cebel-i Şarkî'nin güneyinde bir dağ olup, Filistin'e doğru uzanır.⁴⁹²

Deyru'l-Kamer: Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı'nın merkezi olup, Beyrut ve Saydâ arasında dağlık bir yerdir.⁴⁹³

Zahle: Cebel-i Lübnan'da kaza merkezidir.⁴⁹⁴

Cezîn: Cebel-i Lübnan Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olup, Beyrut'a bağlı Saydâ'nın doğusunda 106 köyden ibaret bir yerdir.

Cebel-i Reyhan ve İklim-i Tifah adında iki nâhiyesi vardır.⁴⁹⁵

Beskentâ: Cebel-i Lübnan'ın Metin kazasına bağlı bir nâhiye olup, 9 köyü vardır.

Beşere: Cebel-i Lübnan'ın Betrûn kazasına bağlı 9 köyden oluşan bir nâhiye merkezidir.⁴⁹⁶

F) KUDÛS MÛSTAKİL MUTASARRIFLIĞI:

a) Kudûs Adı ve Kudûs Şehri Tarihî Coğrafyası:

Kudûs; Filistin bölgesinin ve adı olan mutasarrıflığın merkezi ve meşhur bir şehridir. Arapça'da Beyt-i Makdîs, eski adıyla İliyâ'dır. İbranice adı; Yerûselâm veya Urusa-

⁴⁹¹ Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1768; Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 279.

⁴⁹² Sami, **a.g.e.**, C. III, s. 1768.

⁴⁹³ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 403.

⁴⁹⁴ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 421.

⁴⁹⁵ Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 290.

⁴⁹⁶ A. Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 172.

lim'dir. Akdeniz'de iskelesi olan Yafa'nın 62 km doğusunda Lût Gölü sahilinin 38 km batısında, dağlık ve yüksek bir yerdir⁴⁹⁷.

Nebîler memleketi olan Beytül-Makdîs, Davud (a.s.) ve Süleyman (a.s.) tarafından kurulmuş ve geliştirilmiş bir şehirdir. Şehir, olduğu yerden büyüyerek genişlemiştir. Çok güzel yapıları olup, tamamen sur ile çevrilidir⁴⁹⁸.

Kudüs, Lut Gölü'nün bulunduğu çukur alanın batısında, Lut Gölü'ne 24 km, Akdeniz kıyılarına kuş uçuşu mesafe ile 52 km uzaklıkta olan, deniz seviyesinden 747 metre yüksekte kurulmuş bir şehirdir. Adı çok eski olan Kudüs, M.Ö. XIX. ve XVIII. yüzyıla ait Mısır metinlerinde geçmektedir. M.Ö. XIV. yüzyılda Tell Amarna mektuplarında şehrin adı Urusalim, Geç Asur metinlerinde ise Ursalimmu, İbranice Masoretik metinde ise Yruşim ve Yerûşâlayim şeklindedir. Müslümanlar bu şehre çeşitli isimler vermişlerdir. Bereket ve mubarek olmak anlamında "Kuds" denilmiştir. Tevrat'ta ve Kur'an'da adı hiç geçmemektedir⁴⁹⁹.

Jeruzâlem, Yerûzalem dahi denir. Önceleri Kudüs'ün mahalleleri birer sûr ile çevrili idi. Şehrin nüfusu M.Ö. 330'lu yıllarda, Büyük İskender zamanında 120.000 kişi idi. Eski Kudüs'teki en önemli eserler; Süleyman mâbedi, Siyon Kalesi, Hz. Süleyman'ın sarayı, bunların hepsi Bâbil hücumlarında yakılmış, tekrar inşa olunmuştur. Bazı tarihçiler Kudüs'ün eski Sâlem şehri mahallinde olduğunu ileri sürerler. Hz. Süleyman zamanında Kudüs, İsrail kavminin merkezi idi⁵⁰⁰.

⁴⁹⁷ Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3605.

⁴⁹⁸ Kazvînî, **a.g.e.**, s. 159-160.

⁴⁹⁹ Ömer Faruk Harman, "Kudüs", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, s. 323-324.

⁵⁰⁰ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 585-588.

Vaktiyle Siyon Tepesi'nin üzerinde, "Şehr-i Dâvud" ve Mûryâ üzerinde Hz. Süleyman'ın yaptırdığı mâ'bed vardı. Kudüs-i Şerif'in etrafında aralıklı beden şeklinde yapılmış, kaleler ile sağlam ve süslü bir yüksek sur vardır. Kudüs, zamanında bütün Yahudi krallarının hükümet merkezi iken, Süleyman (a.s.)'ın vefatı üzerine İsrailoğullarından on kabile halk ayrılarak, İsrail Devleti adında bir devlet kurdular. Kalan iki kabileye de Yahudi Devleti dediler⁵⁰¹.

Mısır hükümdarı Sezâk, Kudüs'ü istilâ etti. M.Ö. 606 yılından M.Ö. 587 yılına kadar Asur hükümdarı Nabûpulasar ve oğlu Kudüs'ü üç defa istilâ ederek, halkını esir edip, Bâbil, Irak v.s. yerlere uzaklaştırıp, sürgün ettiler, şehri de tahrip eylediler. Fars hükümdarı Keyhusrev, Bâbil'i fethettikten sonra tekrar M.Ö. 539'da Yahudileri af ve Kudüs'e iade eyledi⁵⁰².

Kudüs tekrar inşa ve imar olunarak, Büyük İskender idaresine geçti. Sonra Batlamûslara, sonra da Suriye'ye geçti. Suriyeli İpiyfân şehri tekrar yağma ettirdi ve Mescid-i Ak-sa'ya Jupiter'in heykelini yaptırdı. M.Ö. 170- M.Ö. 63'de şehir Romalı Pompie ve Karazûs tarafından yağma edildi ve Romalılara geçti⁵⁰³.

Yahudilerin 65 miladî yılında çıkardıkları ihtilal üzerine, Roma İmparatoru Neron, oğlu Titus vasıtasıyla Kudüs'ü zaptetmiştir. Tekrar 135 yılında çıkan ihtilalden dolayı Roma'dan gelen askerler Yahudileri kılıçtan geçirip, bir daha Kudüs'te Yahudi bulunmasını yasakladılar⁵⁰⁴. Yahudileri Kudüs ve havalisinden uzaklaştırdılar.

614 yılında Sasânîler (İranlılar) Kudüs'ü ele geçirdiler. 627 yılında Bizans İmparatoru Herakliyus, Kudüs'ü işgal et-

⁵⁰¹ Rifat, **a.g.e.**, C. V, s. 274.

⁵⁰² Rifat, **a.g.e.**, aynı yer.

⁵⁰³ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 588.

⁵⁰⁴ Rifat, **a.g.e.**, C. V, s. 275.

mişti. Fakat daha sonra 638 yılında Hz. Ömer (r.a.) bazı şartlar ile burayı İslâm beldelerine kattı⁵⁰⁵.

Kudüs halkı, şehri bizzat halifeye teslim etmek istedi. Hz. Ömer, Ebu Ubeyde'nin daveti üzerine 638 yılı içerisinde Câbiye'den Kudüs'e gelerek şehri Patrik Sophronios'tan teslim aldı ve anlaşmayı imzaladı. Kudüs halkıyla yapılan bu anlaşma temelde cizye ve haraç karşılığında mal ve can güvenliğini, din ve ibadet hürriyetini öngörmekteydi. Emevîler döneminde Muâviye b. Ebu Süfyan'ın devletin merkezini Şam'a nakletmesi, Suriye bölgesi gibi Kudüs'ün de önem kazanmasına sebep olmuştur. Emevîler devrinde Kudüs'te yapılan en önemli imar faaliyeti, Mescid-i Aksâ ve Kubbetü's-Sahra'nın inşası olmuştur⁵⁰⁶.

Eski mâ'bed yerine Hz. Ömer tarafından Mescid-i Aksa'nın mahalli ve mihrabı tayin buyruldu. Buraya bir mescit yapılmıştı. Daha sonra Emevî halifesi Abdulmelik b. Mervan (685-705) tarafından Mescid-i Aksa yapılmıştır. Haçlılar (1099-1169) şehre pek çok tahribat ve zarar vermişler, Mescid-i Aksa'yı kiliseye çevirmişler, Selahaddin Eyyubî 1187'de Kudüs'ü alarak Mescid-i Aksa'yı tekrar camii yapmıştır⁵⁰⁷.

Fatımîler (969-1171), Eyyubîler, Suriye Selçukluları ve Memluklar idaresinde kalan Kudüs, 1517 yılında Yavuz Sultan Selim tarafından Osmanlılara geçmiştir. Şehri çevreleyen suru Kanunî Sultan Süleyman 1534 yılında yeniden bina etmiştir⁵⁰⁸. Yine Kanunî Sultan Süleyman, Sahra Camii'nin duvarlarını yeşil, sarı ve mavi renkte çiniler ile kaplatmıştır.

⁵⁰⁵ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 588-589; Rifat, **a.g.e.**, C. V, s. 275.

⁵⁰⁶ Casim Avcı, "Kudüs". **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2002, s. 327.

⁵⁰⁷ Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3606.

⁵⁰⁸ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 588-589.

Duvarların alt kısmına mermer koydurttu, pencerelere renkli camlar taktırdı⁵⁰⁹. Kanunî Sultan Süleyman, Kudüs şehrini ciddî manada tamir ve onarıma tabi tutmuştur.

XIX. yüzyılda Kudüs'ün nüfusuna dair Osmanlı kaynaklarına göre; 1849 yılında şehirde 6184 Müslüman, 3744 Hıristiyan ve 1790 Yahudi olmak üzere toplam 11.682 kişi yaşıyordu. 1850'den itibaren nüfusta giderek artış görüldü. 1870'de Kudüs'te toplam nüfus 20.000, 1880'de 30.000, 1890'da ise 40.000 seviyelerine ulaştı. Son yıllarda Yahudi nüfusu dışardan göçler ile artırılmıştır. 1900 yılında Kudüs'ün nüfusu 10.000 Müslüman, 10.000 Hıristiyan ve 35.000 Yahudi olmak üzere toplam 55.000 kişi olmuştur⁵¹⁰.

Osmanlı döneminde Kudüs'te tekstil ve boyacılık, dericilik, sabunculuk ve metal atölyeciliği dallarında sanayi üretimi dikkat çekmektedir. Kudüs, tarihinin hemen her döneminde imar ve inşaa faaliyetlerine sahne olmuştur. Özellikle Memluk ve Osmanlı dönemlerinde yapılan büyük binalar, Camiler, medreseler, tekkeler, zaviyeler, ribatlar ve hankahlar şehrin ekonomik hayatına önemli katkılar sağlamıştır. Kanunî Sultan Süleyman zamanında ise tarihinin altın çağını yaşamıştır. Bu dönemde Kubbetü's-Sahra'da gerçekleştirilen inşaa faaliyetlerinin dışında, Kudüs surlarının yapımı (1536-1540), vakıflar ve günde yüzlerce fakiri doyuran Haseki Sultan İmarethânesi zikredilmelidir⁵¹¹.

b) Kudüs Mutasarrıflığı ve İdarî Yapısı, Bölgenin Coğrafi Yapısı:

Şam memleketinin güney kısmından ibaret müstakil bir

⁵⁰⁹ F. Buhl, "Kudüs", *İ.A.*, C. VI, s. 962.

⁵¹⁰ Kâmil Cemil El-Aselî, "Kudüs", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, C. 26, s. 337.

⁵¹¹ El-Aselî, *a.g.md.*, C. 26, aynı yer.

mutasarrıflıktır. Batıda Akdeniz sahilinden, Ürdün (Şeria) ve Kızıldeniz'in uzantısında olup, kuzeydoğudan Beyrut Vilayeti'yle, güneyde ise Tih Sahrası (Çölü) ve Mısır toprakları ile çevrilidir⁵¹². Kudüs, önemi dolayısıyla 1882'de Suriye'den ayrılarak müstakil bir mutasarrıflık haline getirilmiştir⁵¹³.

Suriye Vilayeti'nden ayrılarak müstakil hale gelen Kudüs Sancağı, Filistin diye bilinen bölgenin güney kısmında yer alır. Kudüs merkez sancağı 127 köyden oluşur. Yafa kazası 58 köyden meydana gelir. Gazze kazası 91 köyden oluşurken, Halilü'r-Rahman kazası 52 köyden meydana gelirdi. Kudüs'ün ayrı sancak olduğu, 1884 tarihli salnamede: "Kudüs-i Şerif Sancağı müstakil olarak idare olunmaktadır" cümlesiyle açıklanmıştır⁵¹⁴. Kudüs Sancağı II. Abdulhamid devrinde müstakil mutasarrıflık haline getirilmiştir.

Kudüs Sancağı; Kudüs, Yafa, Gazze, Halilü'r-Rahman isimleriyle 4 kaza, 428 köyden meydana gelir⁵¹⁵.

c) Kudüs Mutasarrıflığı'nda Bulunan Kazalar:

1. Kudüs Merkez Kazası:

Beyt-i Lalın: Beyt-i Makdîs'e (Kudüs'e) yakındır Hz. İsa (a.s.) burada doğduğu için Hristiyanlarca çok önemlidir⁵¹⁶.

2. Halilü'r-Rahman:

Hz. İbrahim'in kabri bulunan, güzel imar edilmiş, Beyt-i

⁵¹² Sami, a.g.e., C. V, s. 3606.

⁵¹³ Samur, a.g.e., s. 23.

⁵¹⁴ Samur, a.g.e., s. 24.

⁵¹⁵ Sami, a.g.e., C. V, s. 3607; Cevâd, a.g.e., C. II, s. 591; Şeref, a.g.e., s. 191.

⁵¹⁶ Kazvinî, a.g.e., s. 159; Şeref, a.g.e., s. 191; Cevâd, a.g.e., C. I, s. 219.

Makdîs yakınlarında, tarihçe önemli olan bir yerdir. Kudüs'te kaza merkezidir⁵¹⁷.

Hebron da denen bu kaza; Kudüs'ün güneyinde Gazze'nin doğusunda, eski Filistin toprakları üzerindedir⁵¹⁸.

Ürdün: Şam'ın batısında ve Gûtâ'nın kuzeyinde bir nâhiyedir. Taberiyye ile Kudüs arasında bir kasabadır⁵¹⁹.

3. Gazze Kazası:

Şam ile Mısır arasında güzel bir şehirdir. Muaviye b. Ebî Süfyan tarafından fethedilmiştir⁵²⁰. Gazze'ye Azza da denir. Filistin'in güneybatısında önemli bir ticaret şehridir. Mısır ve Arabistan yollarının kavşağında sahile yakın bir yerdir. Ebu'l-Fida, burasını küçük, hisarlı ve denizden kum tepeleri ile ayrılmış, meyve bahçeleri olan bir yer olarak tarif ederken, İbn Batutâ; bu müellifin aksine Gazze'yi; sursuz, nüfusu kalabalık, birçok camileri olan büyük bir şehir olarak tanıtmıştır⁵²¹.

Filistin topraklarında, Kudüs'ten 90 km güneybatıda çok eski bir şehir olup, Hz. İbrahim'den önce varolduğu söylenen, şimdiki halde, kaza merkezi bir yerdir. Pekçok defa harap ve imar oldu. 71 köyü vardır⁵²².

Gazze: Akdeniz'den 5 km içerde, 2 kum tepesi arasında çok eski bir yer olup, Filistin topraklarının beş büyük belde-sinden biridir. 634 yılında Hz. Ömer halife iken, İslâm memleketlerine katılmıştır⁵²³.

⁵¹⁷ Kazvîni, **a.g.e.**, s. 187; Şeref. **a.g.e.**, s. 191.

⁵¹⁸ Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 321.

⁵¹⁹ Kazvîni. **a.g.e.**, s. 141.

⁵²⁰ Hamavî, **a.g.e.**, C. IV, s. 202; Kazvîni, **a.g.e.**, s. 227.

⁵²¹ F. Buhl, "Gazze", **İ.A.**, C. IV, s. 760-161.

⁵²² Sanî, **a.g.e.**, C. V, s. 3279.

⁵²³ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 564; Rifat, **a.g.e.**, C. V, s. 136.

Gazze ve Remle; 1516 yılında Mısır Memluklularından Yavuz Sultan Selim tarafından kesin bir zaferle fethedilerek Osmanlı ülkelerine katılmıştı⁵²⁴.

4. Yafa Kazası: Akkâ ve Filistin toprakları arasında, Akdeniz sahilinde bir şehirdir⁵²⁵. Yafa, Kudüs'ten 55 km kuzeybatıda, Gazze ile Akkâ arasında, deniz kenarı çok eski bir yerdi. Yunan eserlerinde Bupa, Yafa adıyla geçer, 1 nâhiye, 126 köyü vardır⁵²⁶.

Bu Yafa kasabası, Asya'nın en eski beldelerinden olup, tarihini Nuh Tûfânı öncesi bir zamana kadar götürenler vardır. İsrailoğulları bu şehir ile denize ulaşmış, şehir sonraları Romalılar tarafından yakılmıştır⁵²⁷. Mısırlıların ve Asurluların da zaptına maruz kalmış olan Yafa, 12. asırda Haçlılar tarafından tahribâta uğramıştır. Mısır Memluklarından 1516'da Osmanlılara geçen Yafa, 1799'da Fransız Napolyon tarafından zaptedilmişse de, 1838'de büyük bir deprem ile harap hale gelmiştir⁵²⁸.

Yafa, Osmanlılar tarafından yine tamir edilip, bir kıyı şehri olarak, Kudüs'e bağlı bir kaza merkezi yapılmıştır.

d) Filistin Bölgesi:

Önceleri; Arz-ı Kenân, bazı Avrupa eserlerinde Arz-ı Mukaddes, İbranice adı ile; Erets Israel diye adlandırılan memleket olup, şimdi umumî olarak Filistin denilmektedir. Filistin adı, tarihin ilk çağlarına kadar gider⁵²⁹.

⁵²⁴ İ. Hakkı Çuhadar, **Sucûdî'nin Selim-Namesi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri, 1988, s. 18-19.

⁵²⁵ Hamavî, **a.g.e.**, C. V, s. 426.

⁵²⁶ Samur, **a.g.e.**, C. VI, s. 4784.

⁵²⁷ Cevâd, **a.g.e.**, C. I, s. 843.

⁵²⁸ Rifat, **a.g.e.**, C. VII, s. 195.

⁵²⁹ F. Buhl, "Filistin", **İ.A.**, C. IV, s. 636.

Önceleri Gazze ile Yafa arasında, Kenan diyarının güneyinde, Arz-ı Mukaddes'in batısında, sahil boyunca uzanan kısma ait olan Filistin adı, sonraları Şam kıtasının bütün güney kısmını içine alarak, Fenike'nin güney yarısını ve bütün Arz-ı Mukaddes'i ve Lût Gölü havzasını içine alan sahaya denilmiştir⁵³⁰.

Palestine de denen Filistin, önceleri İsrailoğulları'nın iskân ettikleri bir kısım arazi olup, Kudüs-i Şerif Sancağı ile Beyrut ve Suriye vilayetlerinin birer kısmından ibaretti⁵³¹.

Filistin'e Kudüs, Halilü'r-Rahman, Gazze, Nablus, Askalân, Havran dâhildir. Arabistan ile Suriye arasında bulunan Filistin bölgesini Romalılar; Celile, Sâmiriyye, Yahudiyye, İbraniyye adlarıyla dört kısımda isimlendirmişlerdir. Sonraları üçe taksim etmişlerdir. M.Ö. 1261 ve M.Ö. 1243 yılları arası 18 yıl Filistinliler, Yahudileri esaret zinciri içine aldılar. Sonraları, Hz. Davud (a.s.) Filistinlileri itaat altına aldı. Filistin bölgesi sonradan Persler, Selekoslar, Romalılar gibi toplulukların idaresinde kalmıştı⁵³².

Batı Şeria: Filistin'in Şeria Nehri ile Lut Gölü'nün batısındaki Judea ve Samaria bölgelerini kaplayan ve bugün Batı dünyasında West Bank veya Cisjordanie adlarıyla tanınan kesimdir. Bölgenin tek coğrafi sınırı, bugünkü Ürdün ile İsrail'i ayıran Şeria Nehri ve Lut Gölü'nün batı kıyılarından ibarettir. Tulkarim, Nablus, Cenin, el-Halil (Hebron), Beytülâhm, Ramallah ve Eriha bu bölgenin önemli şehirleridir. Batı Şeria, Filistinlilerin anavatan olarak kabul ettikleri yerdir⁵³³.

⁵³⁰ Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3421.

⁵³¹ Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 569.

⁵³² Rifat, **a.g.e.**, C. V, s. 208-209; Cevâd, **a.g.e.**, C. II, s. 569.

⁵³³ Fahir Armaoğlu, "Batı Şeria", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1992, s. 143.

Hız. Ömer (r.a.) zamanında Şam toprakları ile Filistin bölgesi de fethedilerek bölgede ticaret artmıştır. Haçlıların zaptından 1186'da Selahaddin Eyyubî tarafından kurtarılmıştır. 1517 yılında, Memluklu idaresinden Yavuz Sultan Selim tarafından alınarak Osmanlı topraklarına katılmıştı⁵³⁴.

Yavuz Sultan Selim'in 24 Ağustos 1516'da Mercidâbık Zaferi'nden sonra Osmanlı hâkimiyetine giren Filistin, idarî bakımdan Şam'a bağlı; Kudüs, Gazze, Nablus sancaklarına ayrılmıştı. Daha sonra 1832'de Mısır Valisi Mehmet Ali'nin oğlu İbrahim Paşa, Filistin ve Suriye topraklarını tamamen işgal etmiştir. 1840'tan sonra Filistin'de yeniden kudretli bir şekilde Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır. Türkler memlekette mevkilerini kuvvetlendirmek üzere birtakım ıslahata giriştiler ve bir birine zıt din ve mezheplerin rekabeti karşısında muaddes makamların idaresini maharet ve adaletle temin etmişlerdir⁵³⁵.

Filistin'e Osmanlılar zamanında Hafya'dan Kudüs'e kadar demiryolu yapılmıştır. Filistin'de 750 köy vardır. Kudüs, Habron, Remle, Gazze, Yafa, Hayfa, Akkâ, Safde, Nâsıra, Cenin, Nablus, Salt vs. şehir ve kasabaların hepsi Filistin topraklarındadır⁵³⁶.

Filistin'de bir Yahudi vatanı te'sis ederek, dünyanın çeşitli yerlerinden ve özellikle Doğu Avrupa'dan Musevîleri buraya yerleştirmek fikri, daha XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkmıştı. 1885'te Odesa'da kurulan Siyon Muhipleri Cemiyeti, Siyonizm hareketine bir başlangıç olmuştu. Fakat I. Dünya Savaşı'ndan önce Musevîler Filistin'de ancak küçük bir azınlıktan ibaret idiler. XIX. yüzyıl ortasında 12.000 (on iki bin) olarak tahmin edilen Musevîlerin sayısı, 1882'de

⁵³⁴ Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3423.

⁵³⁵ Besim Darkot, "Filistin", **İslam Ansiklopedisi**, C. IV, s. 637.

⁵³⁶ Sami, **a.g.e.**, C. V, s. 3424.

35.000 (otuz beş bin)’i geçmiyordu. Fakat o tarihlerden itibaren Filistin’de modern ziraaat usullerini uygulayan Avrupa ve Amerika’daki sermaye sahiplerinden yardım gören Yahudi kolonileri kurulmaya başlamıştı.

Birinci Dünya Savaşı başlarken Filistin’deki Yahudi sayısı 85.000 kadardı. I. Dünya Savaşı sırasında, 1917 yılında İngiliz Dışişleri Bakanı A. Balfour, kendi adını taşıyan meşhur deklerasyonu ile Filistin’de Yahudiler için “millî bir yurt” tesisini İngiltere adına taahhüt ve ilan etmiştir. Bundan sonra Filistin topraklarına devamlı Yahudi nüfusunun muhacerâtı ve iskânı sonucu hızla artan Yahudiler, büyük mâlî yardımlar görerek, araziyi ve memleket ticaretini ele almışlardır⁵³⁷. Filistin toprakları da Doğu Akdeniz’de insanlık tarihinin eski medeniyet merkezlerinden bir bölgedir.

⁵³⁷ Darkot, **a.g.md.**, C. IV, s. 638.

SONUÇ

Araştırma eserimizde, Irak ve Suriye toprakları olarak bilinen bu tarihî bölgeyi, ulaşabildiğimiz kaynaklar ve araştırma eserlerden faydalanarak, tarihî coğrafyası ve XIX. yüzyılda Osmanlı yönetiminde idarî yapısı bakımından ortaya koymaya çalıştık. Pek çok tarihî şehir ve belde hakkında tarih ve coğrafya lügatlerinden yararlanarak geçmiş medeniyetler hakkında bilgilere ulaştık. Irak ve Suriye bölgesinde bulunan şehir ve beldeleri, buralardaki önemli eserleri ortaya çıkarmaya gayret ettik.

Irak ve Suriye toprakları, XVI. yüzyılın başlarında Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman'ın padişahlığı döneminde Osmanlı idaresine geçtikten sonra başlangıçta eyalet şeklinde idare edilirken, 1864'ten itibaren vilayet olarak tanzim edilmiştir. Irak topraklarında, Bağdat, Basra ve Musul birer vilayet, Şehr-i Zûr müstakil mutasarrıflık haline getirilmişti. Suriye toprakları ise, XVI. yüzyıl başlarında eyaletler halinde tanzim edilmişken, 1864'den itibaren Suriye (Şam), Halep, Beyrut birer vilayet, Cebel-i Lübnan ile Kudüs müstakil birer mutasarrıflık haline getirilmiştir.

Anadolu ile binlerce yıldan bu tarafa iç içe olan bu bölgelerin araştırmacılar tarafından tarihî ve coğrafi bakımdan bilinmesi çok önemlidir. Tarih boyunca hangi milletler ve devletler Ortadoğu'da hüküm sürmüştür? Meydana getirdik-

leri önemli eserler nelerdir? Ne kadar süre bu topraklarda barınabilmişlerdir? Bu bölgedeki beldeler, tarihin hangi devirlerinde kurulmuşlardır? İnsanlık bu bölgede; ilmî, tarihî ve kültürel bakımdan neler bırakmıştır? Bugüne kadar hangi beldeler harap olmuş, ne gibi eserler ayakta kalabilmiştir? Bütün buna benzer sorulara cevap aranmıştır.

M.Ö. 3000-2000 yılları arasında, Ortadoğu'da bugünkü Irak ve Suriye bölgelerinde bulunan ve araştırmamıza konu olan şehirlerin ve beldelerin birçoğu insanlık alemi tarafından kurulmuş ve yerleşim yeri haline getirilmiştir. Söz konusu bu şehirler ve beldeler, tarihin her döneminde çeşitli ulaşım ve yönetim merkezi görevini de yapmışlardır. Bazıları dinlerin, bazıları kültürel hayatın merkezleri olmuştur. Uygarlık tarihi boyunca Mısır, Anadolu ve Mezopotamya ticaret yollarının kavşak noktalarında ve stratejik bölgelerinde yer alan bu şehirler, tarihin büyük devletleri arasında hâkimiyet mücadelesine de sahne olmuşlardır.

Irak ve Suriye topraklarında Mısır, Mezopotamya ve Anadolu coğrafyasında İlkçağ ve Ortaçağ'da hâkimiyet kuran hanedanlıklardan bazıları; Sümerler, Akadlar, Hititler, Mısırlılar, Aramîler, Makedonlar, Selekî krallıkları, Bâbilliler, Asurîler, Romalılar, Persler, Sasânîler, Doğu Roma, Emevîler, Abbasîler, Tolunoğulları, Büyük Selçuklular, Suriye ve Irak Selçukluları'dır. Daha sonra diğer Müslüman Türk hanedanlıklarından Artuklular, Atabeğler, Zengîler, Eyyubîler, Memluklar ve Yeniçağ'da 1516'dan 1922 yılına kadar Osmanlı Devleti buralarda hükümlan olmuştur.

İlkçağ'dan XIX. yüzyıl sonuna kadar, eski medeniyetlerin izleri ve Osmanlı Devleti'nin ortaya koyduğu idarî yapı birlikte incelenmiştir. 1516'dan yani Yavuz Sultan Selim'den itibaren Osmanlı Devleti'nin Irak ve Suriye coğrafyasında tatbik ettiği idarî yapı, yönetim anlayışı ve yapısal değişiklikler de bu araştırmada değerlendirilmiştir. Osmanlı idaresinde Irak ve Suriye toprakları nasıl yönetilmiş ve ne gibi hizmet-

ler götürülmüştür, kaynak ve araştırma eserlerden kısmen de olsa ortaya koymaya çalıştık.

Bu bölgeyi ve beldeleri tanıma, bizi Ortadoğu'nun tarihî coğrafya açısından ne kadar mühim bir yer olduğu düşüncesine götürmüştür. İnsanlığın ilk devirlerinden itibaren bu topraklarda yaşamış olduklarını ve bu bölgede tutunmak için devletlerin ne gibi mücadeleler verdiklerini kaynaklardan nakiller yaparak ortaya koyduk. Bundan sonraki araştırmalarımızda bu bölgenin demografik, stratejik, sosyo-ekonomik yapıları incelenebilir.

Araştırmamıza esas olan Irak veya Suriye'nin tarihî şehirlerinden, söz gelimi sadece “Bağdat”, “Kudüs” veya “Halep” gibi, her hangi biri derinlemesine incelenebilirdi. Nitekim doktora seviyesinde böyle şehir çalışmaları da yapılmıştır. Ancak biz bölgeyi genel olarak ele alan bir araştırma yapmayı tercih ettik.

Günümüzde Ortadoğu'nun jeopolitik ve jeostratejik önemi çok büyüktür. İlk çağların büyük medeniyetleri burada meydana çıkmıştır. Dünyanın en zengin petrol yatakları buradadır. Tarihın ilk devirlerinde bu bölgeler insanlık için nasıl önemli ise, bugün de önemini muhafaza etmektedir. Pek çok peygamber ve bilginler bu coğrafyadan çıkmıştır. Bu nedenle, her yönüyle bu bölgelerin bilinmesi lazım gelmektedir.

İslamiyeti kabul eden Türkler, IX. yüzyıldan itibaren Ortadoğu sahasına küteler halinde gelmeye ve yerleşmeye başlamışlardır. Abbasiler hâkimiyetinde bulunan topraklarda kısa süre içerisinde yerleşen Türkler; Mısır, Irak ve Suriye topraklarında kendi hanedanlıklarını kurmuşlardır. Ortadoğu bölgesinde kuvvetli bir tarih ve kültür kaynaşmasından oluşan ortak medeniyet söz konusudur. Türkler on asırdır Ortadoğu'da yaygın bir şekilde bulunmaktadır.

Bu durum, coğrafî bakımdan da geçerlidir. Irak'taki dağlık bölge, Anadolu'daki Güneydoğu Toroslar'ın devamı gibi-

dir. Güneydoğu Anadolu'nun devamı niteliğinde olan Suriye'nin ovaları ise çöl kuşağına kadar devam etmektedir. Türkiye'nin en önemli akarsularından olan Fırat ve Dicle nehirleri Suriye ve Irak topraklarından geçmekte ve bu ülkelere hayat vermektedir. Suriye'nin başlıca tarım alanları Fırat Nehri boyunca uzanan sahalardır. Asi Nehri kenarındaki tarım alanları dışında Suriye'de tarım açısından işlenecek toprak yok gibidir.

Irak arazisi Fırat ve Dicle sebebiyle bu açıdan daha şanslıdır. Fırat Nehri Suriye'den Irak topraklarına girmektedir. Mezopotamya adıyla anılan bu saha, Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı en eski tarım alanlarıdır. Bu nehirler arasındaki verimli topraklarda ortaya çıkan medeniyetler de tarihin en eski medeniyetlerindendir.

Mevcut olan bu coğrafi, tarihî ve kültürel mirasın oluşturduğu yapı, Türkiye'yi Irak ve Suriye toprakları dâhil bütün Ortadoğu ülkeleri ile iç içe kılmaktadır. Tarihin bilinen bütün devirlerinden bugüne kadar böyle devam ederek gelmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdurrahman Şeref; **Coğrafya-yı Umûmî**, Karabet Matbaası, 3. Baskı, İstanbul 1895.

Ahmet Cevdet Paşa; **Tezâkir**, (Yayınlayan: Cavid Baysun), C. I-IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1963.

Ahmet Hamdi; **Usul-i Coğrafya-yı Kebîr**, İstanbul 1875.

Ahmet Rıfat; **Lügat-i Tarihiye ve Coğrafiye**, C. I-VII, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1881-1882.

Ali Cevâd; **Memâlik-i Osmaniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı**, C. I-IV, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1895.

Armaoğlu, Fahir; "Batı Şeria", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.

Aynî Ali; **Kavânîn-i Âl-i Osman der Hulâsâ-ı Mezâmîn-i Defter-i Divan**, İstanbul 1863.

Bâkır, Abdulhâlik; "Basra", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.

Bayath, Nilüfer; **XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

Baykara, Tuncer; **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I**, T.K.A.E., Sevinç Matbaası, Ankara 1988.

Bayraktar, Hilmi; **XIX. Yüzyılda Halep Eyaleti'nin İktisâdî Vaziyeti**, Elazığ 2004.

El-Belazûrî; **Fütûhu'l-Buldân**, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Sevinç Matbaası, Ankara 1987.

Buhl, F.; "Akkâ", **İslam Ansiklopedisi**, C. I, M.E.B., İstanbul 1945.

_____ ; "Cebele", **İslam Ansiklopedisi**, C. III, M.E.B., İstanbul.

_____ ; "Filistin", **İslam Ansiklopedisi**, C. IV, M.E.B., İstanbul.

_____ ; "Gazze", **İslam Ansiklopedisi**, C. IV, M.E.B., İstanbul.

_____ ; "Kudüs", **İslam Ansiklopedisi**, C. VI, M.E.B., İstanbul, 1955.

_____ ; "Nablus", **İslam Ansiklopedisi**, C. IX, M.E.B., İstanbul.

Bulduk, Abdulgani; **El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi**, (Yay. Haz. Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik), Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 2004.

Çakar, Enver; **XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)**, Elazığ 2003.

Çuhadar, İbrahim Hakkı; **Sucûdî Selim-nâmesi**, (Basılmamış Yüksek Lisanas Tezi), E.Ü.S.B.E., Kayseri 1988.

Darkot, Besim; "Irak", **İslâm Ansiklopedisi**, C. 5/2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1950.

_____ ; "Havran", **İslam Ansiklopedisi**, C. V, M.E.B., İstanbul 1950.

_____ ; "Filistin", **İslam Ansiklopedisi**, C. IV, M.E.B., İstanbul.

Gündüz, Ahmet; “Kerkük”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. XXV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

_____; “Musul”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 31, İstanbul 2006.

_____; “Salnâmelere Göre Musul Vilayeti (1890-1912)”, **İkinci Ortadoğu Semineri Dünden Bugüne Irak Bildiriler I**, Editörler: Mustafa Öztürk, Enver Çakar, (27-29 Mayıs 2004), Elazığ 2006.

Harınnan, Ömer Faruk; “Kudüs”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 26, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.

Halaçoğlu, Yusuf; “Bağdat”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 4, İstanbul 1991.

Hartmann, R.; “Şam”, **İslam Ansiklopedisi**, C. XI, M.E.B., İstanbul 1970.

_____; “Caber”, **İslam Ansiklopedisi**, C. III, M.E.B., İstanbul.

_____; “Basra”, **İslam Ansiklopedisi**, C. II, M.E.B., İstanbul 1946.

Hayr, Saffûh; **Suriye**, Dimaşk, (Şam) 1985.

Hell, J.; “Beyrut”, **İslam Ansiklopedisi**, C. II, M.E.B., İstanbul 1946.

Honıgmann, E.; “Kerbelâ”, **İslam Ansiklopedisi**, C. VI, M.E.B., İstanbul 1955.

_____; “Lazkiye”, **İslam Ansiklopedisi**, C. VII, M.E.B., İstanbul.

_____; “Musul”, **İslam Ansiklopedisi**, C. VIII, M.E.B., İstanbul.

_____; “Suriye”, **İslam Ansiklopedisi**, C. XI, M.E.B., İstanbul 1970.

İslâm Ansiklopedisi, C. I-XIII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1945-1988.

Kâtip Çelebi; **Cihânnümâ**, Süleymaniye Ktb., Ayasofya Kitaplığı, Nr. 2606, İstanbul 1732.

Keskin, Mustafa; **Hindistan Müslümanlarının Millî Mücadele’de Türkiye’ye Yardımları (1919-1923)**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1991.

Kılıç, Orhan; **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin İdarî Taksimatı- Eyalet ve Sancak Tevcihatı**, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997.

Kılıç, Remzi; **Kanunî Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.

_____; **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasî Antlaşmaları**, Tez Yayınları, İstanbul 2001.

_____; “Musul Vilayeti Tarihî Coğrafyası ve XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İdarî Yapısı”, **İkinci Orta-doğu Semineri Düünden Bugüne Irak Bildiriler II**, Editörler: Mustafa Öztürk, Enver Çakar, (27-29 Mayıs 2004), Elazığ 2006.

Konrapa, M. Zekâi; **Bolu Tarihi**, Bolu Vilayet Matbaası, Bolu 1960.

Köprülü, M. Fuad; **Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

Kramers, J.H.; “Kerkük”, **İslam Ansiklopedisi**, C. VI, M.E.B., İstanbul.

Kunt, İ. Metin; **Sancaktan Eyâlete**, Boğaziçi Üniversitesi Yay., 1. Baskı, İstanbul 1978.

Kuşçu, Veysel- Çağlıyan, Ayşe; “Ortadoğu Açısından Türkiyenin Jeopolitik Önemi”, **Orta-Doğu Araştırmaları Dergisi**, C. I, S. 2, Temmuz 2003, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ 2003.

- Mantran, Robert; "Hama", **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.
- Mehmet Hikmet Efendi; **Coğrafya-yı Umrânî**, Nişan Berberiyân Matbaası, İstanbul 1894.
- Mehmet Neşrî, **Kitab-ı Cihânnûma**, (Yayınlayan: F.R. Ünat-M.A. Köymen), Ankara 1949-1953.
- Mustafa Nuri Paşa; **Netâyicü'l-Vukuat**, (Sadeleştiren: Neşet Çağatay), I-IV, T.T.K. Yayınları, Ankara 1979-1980.
- Öngör, Sami; **Coğrafya Sözlüğü**, Maarif Basımevi, İstanbul 1959.
- Pakalın, M. Zeki; **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, I-III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1946.
- Peçevî, İbrahim; **Tarih-i Peçevî**, C. I-II, Amire Matbaası, İstanbul 1281-1283 h.
- Safvet Bey; **Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmânî**, Amire Matbaası, İstanbul 1913.
- Sahillioğlu, Halil; "Osmanlılar Zamanında Irak'ta İdarî Taksimât", **Studies On Turkish-Arab Relations, Annual -1986**, İstanbul 1986, (s. 224-248).
- Samur, Sebahattin; **Suriye Vilayetinin İdarî ve Sosyal Yapısı (1840-1908)**, A.Ü.S.B.E., (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1989.
- Sauvaget, J.; "Halep", **İslam Ansiklopedisi**, C. V, M.E.B., İstanbul 1950.
- Severcan, Şefâettin; **Keşfi'nin Selim-nâmesi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), E.Ü.S.B.E., Kayseri 1988.
- Sobernheim, M.; "Baalbek", **İslam Ansiklopedisi**, C. II, M.E.B., İstanbul 1946.
- _____ ; "Hama", **İslam Ansiklopedisi**, C. V, M.E.B., İstanbul 1950.

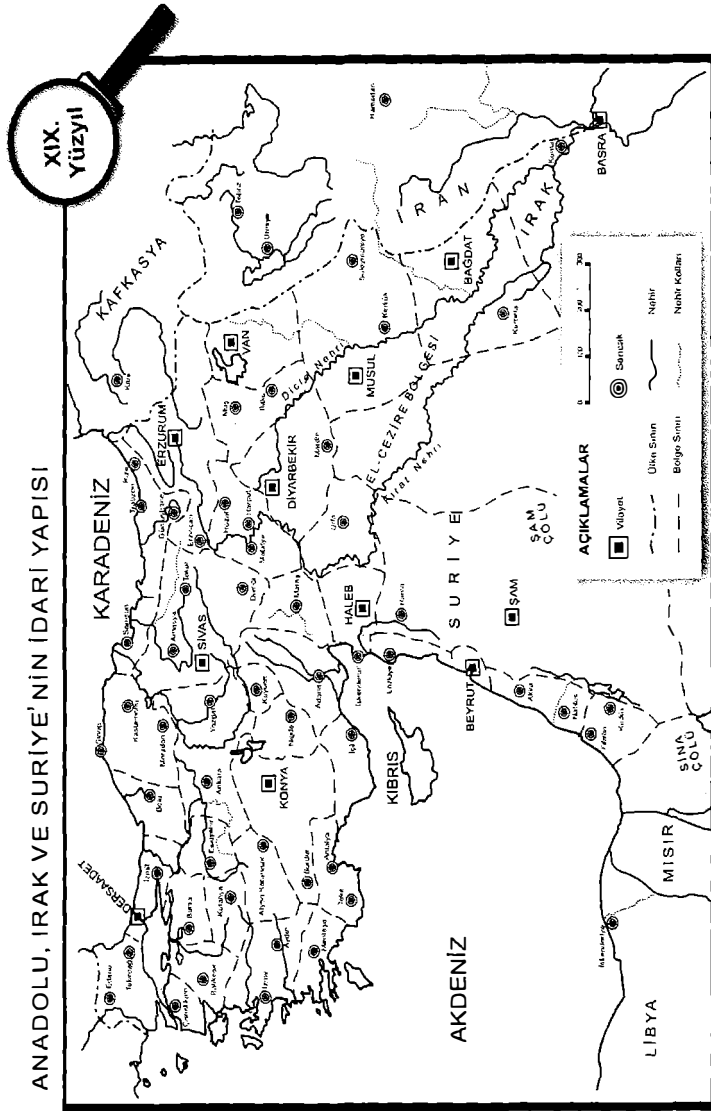
- _____ ; “Humus”, **İslam Ansiklopedisi**, C. V, M.E.B., İstanbul 1950.
- Streck, M.; “Bağdat”, **İslam Ansiklopedisi**, C. II, M.E.B., İstanbul 1946.
- Şemseddin Sami; **Kâmûsu’l-Âlâm**, I-VI, Mihran Matbaası, İstanbul 1889-1898.
- Tekindağ, Şehabettin; “Lübnan”, **İslam Ansiklopedisi**, C. VII, M.E.B., İstanbul.
- Togan, Zeki Velidî; **Umûmî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970.
- Turan, Osman; **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.
- Uğur, Ahmet; **İbn-i Kemal**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İzmir 1987.
- _____ ; **Yavuz Sultan Selim**, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1989.
- Umar, Ömer Osman; **Osmanlı Yönetimi ve Fransız İdare-si Altında Suriye (1908-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004.
- Unat, Faik Reşit; **Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Kılavuzu**, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1974.
- Violet, H.; “Samarra”, **İslam Ansiklopedisi**, C. X, M.E.B., İstanbul.
- Yâkut b. Abdullah El-Hamavî; **Mu’cemü’l-Büldân**, Beyrut Kitabevi, I-II, 1968, III-V, 1957.
- Yazıcı, Tâlib; “Halep”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1997.
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi; **İslâm Tarihi Dersleri**, A.Ü.İ.F., Yayınları, No. 154, Ankara 1982.

Yüksekoğlu, Kadriye; **Şükrî-i Bitlîsî ve Selim-nâmesi**, (Mısır Seferi), (Basılmamış Lisans Tezi), E.Ü.İ.F., Kayseri 1988.

Zekeriyya El-Kazvînî; **Âsâru'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd**, Sâdır Kitabevi, Beyrut 1969.

Zetterstten, K. V.; "Kûfe", **İslam Ansiklopedisi**, C. VI, M.E.B., İstanbul 1955.

HARİTALAR

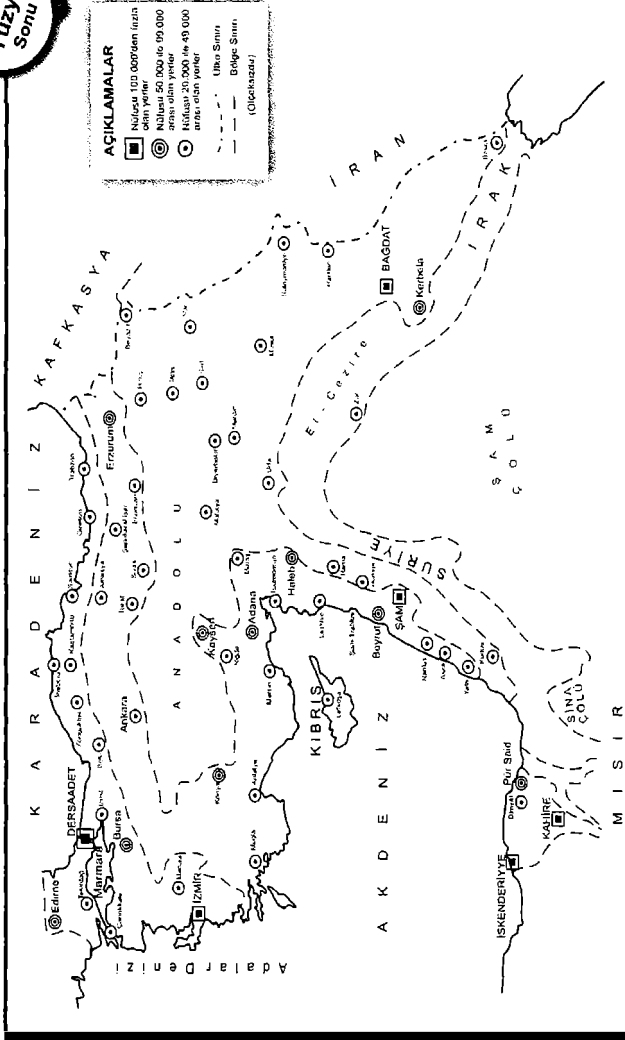

Harita 1

Saffet Bey'in, "Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmanî" adlı eserindeki harita örnek alınarak yeniden çizilmiştir.

XIX.
Yüzyıl
Sonu

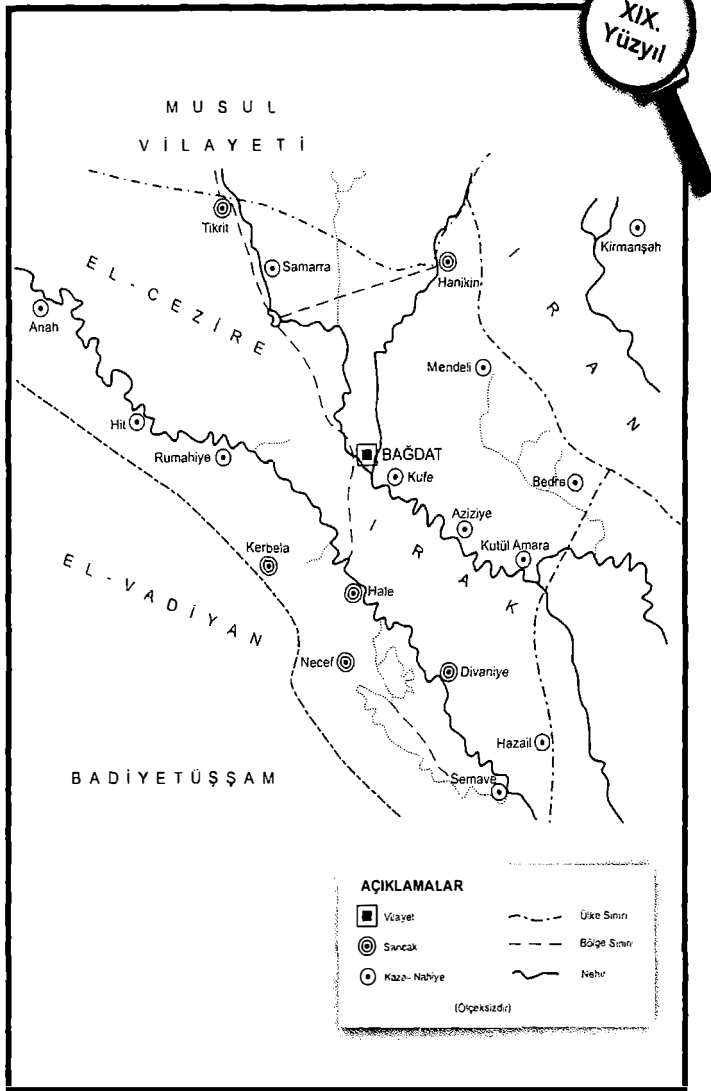
ANADOLU İRAK VE SURİYE'DE NUFUS YOĞUNLUĞU

Harita 2

Saffet Bey'in, "Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmanî" adlı eserindeki harita örnek alınarak yeniden çizilmiştir.

BAĞDAT VİLAYETİ YERLEŞİM BİRİMLERİ

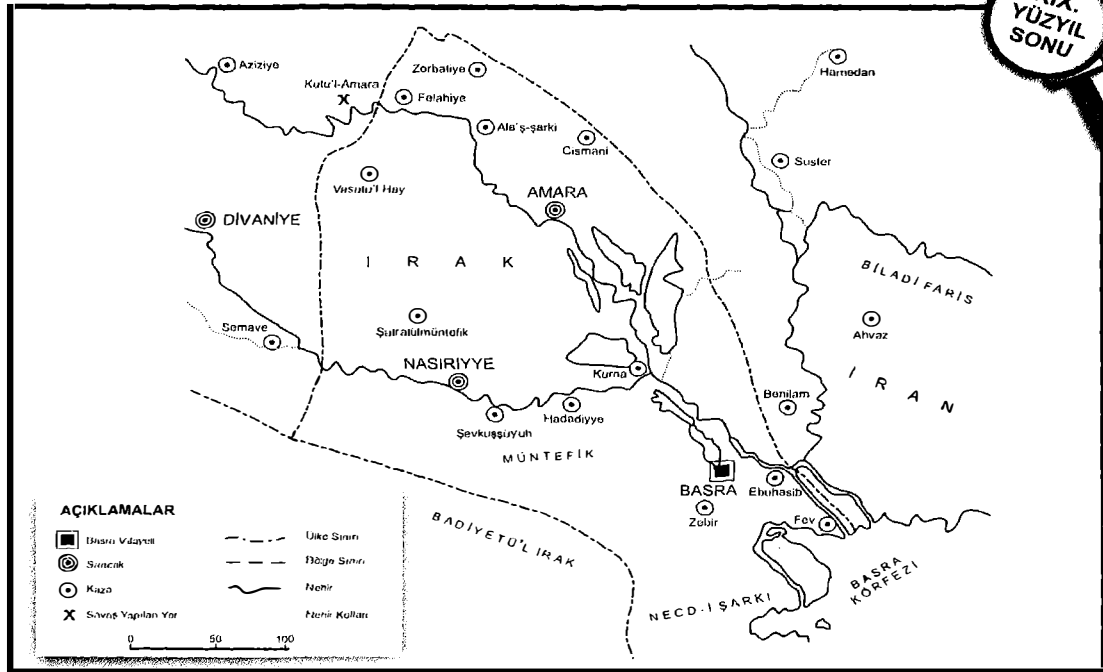

Harita 3

Saffet Bey'in, "Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmanî" adlı eserindeki harita örnek alınarak yeniden çizilmiştir.

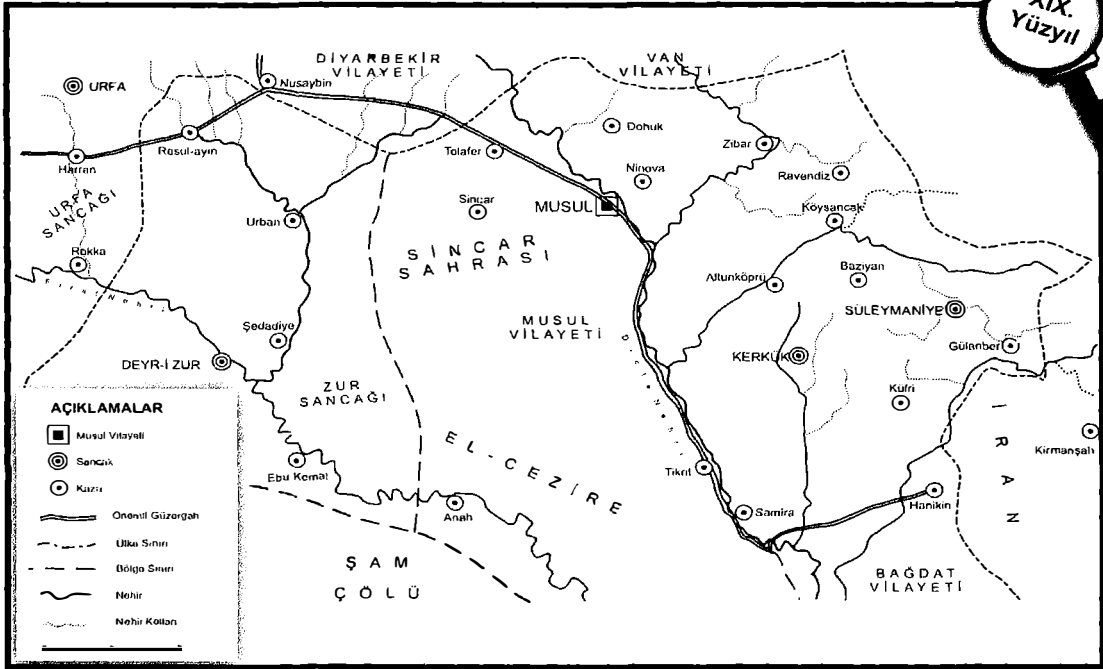
AÇIKLAMALAR

		Ulke Simri
		Bdige Simri
		Nehir
		Nehir Kullari

MUSUL VİLAYETİ VE ZUR SANCAĞI

XIX.
Yüzyıl

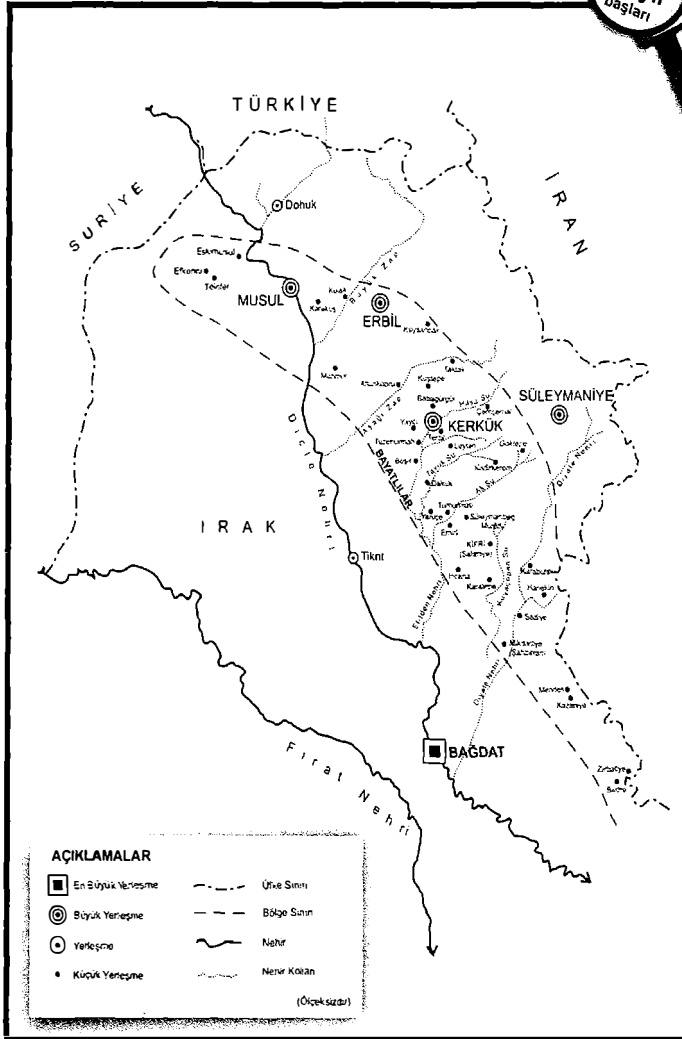

Harita 5

Saffet Bey'in, "Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmanî" adlı eserindeki harita örnek alınarak yeniden çizilmiştir.

IRAK'TA TÜRKMENLER'İN YERLEŞİM BÖLGESİ

XX.
Yüzyıl
başları

Harita 6

Nilüfer Bayatlı'nın, XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti, adlı eserindeki harita örnek alınarak yeniden çizilmiştir.

MUSUL EYALETİ YERLEŞİM BİRİMLERİ

XIX.
Yüzyıl

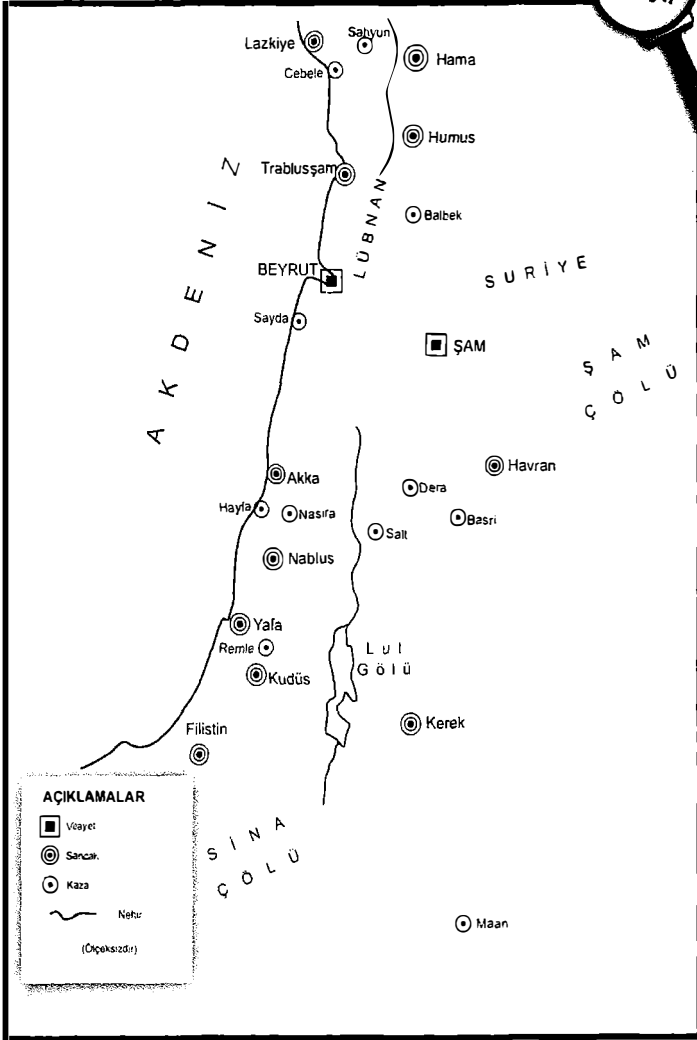

Harita 7

Nilüfer Bayatlı'nın, XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti, adlı eserindeki harita örnek alınarak yeniden çizilmiştir.

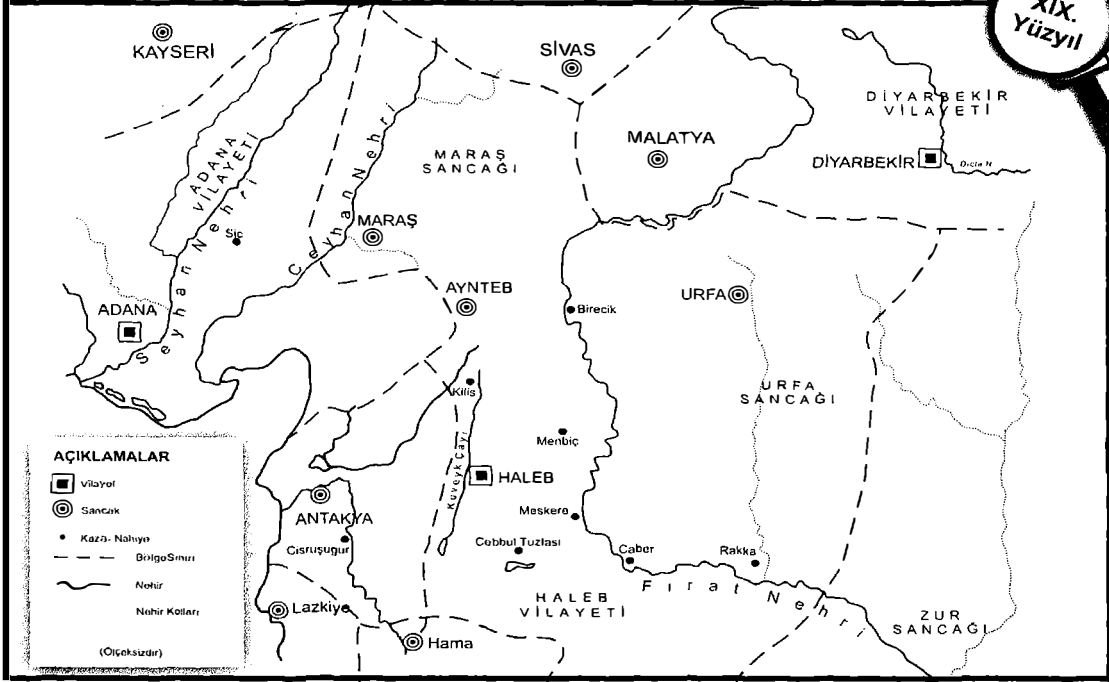
SURİYE VE BEYRUT VİLAYETLERİ YERLEŞİM BİRİMLERİ

XIX.
Yüzyıl

Harita 8

HALEP VİLAYETİ YERLEŞİM BİRİMLERİ

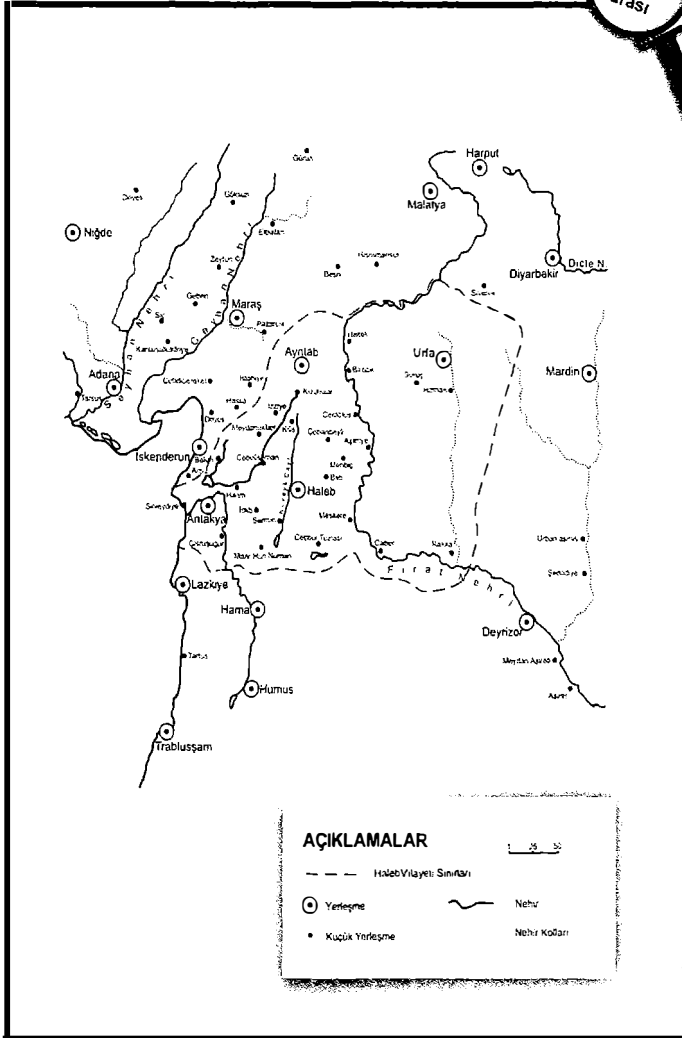

Harita 9

Saifet Bey'in, "Yeni Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmanî" adlı eserindeki harita örnek alınarak yeniden çizilmiştir.

HALEB EYALETİ İDARİ YAPISI

1840
1867
arası

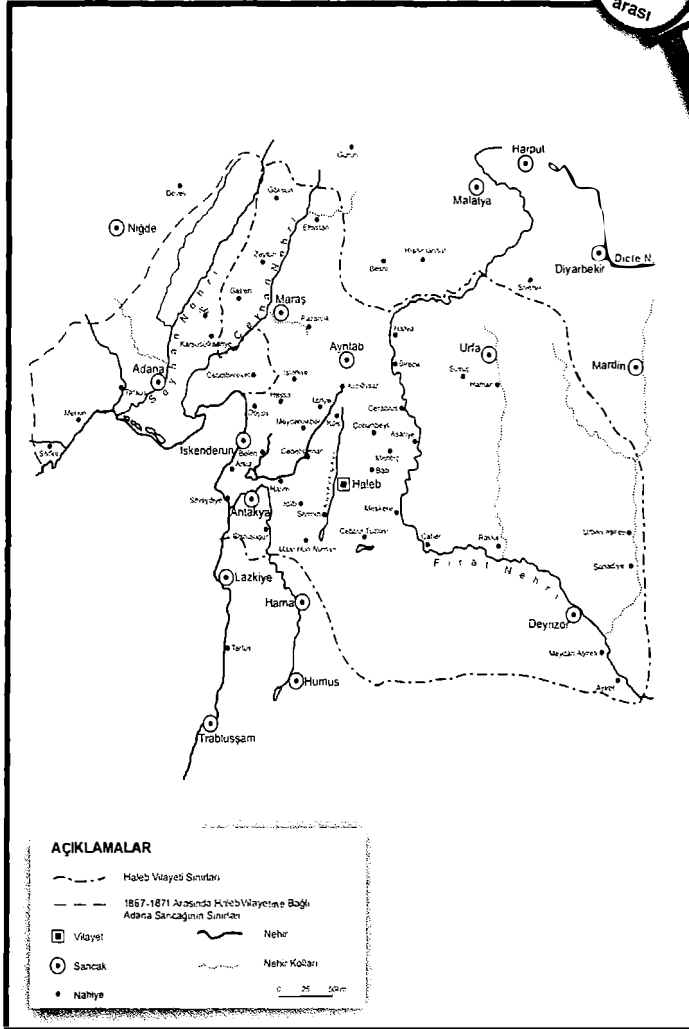

Harita 10

Hilmi Bayraktar'ın, XIX. Yüzyılda Halep Vilayetinin İktisadi Vaziyeti, adlı eserindeki harita örnek alınarak yeniden çizilmiştir.

HALEB VİLAYETİ İDARİ YAPISI

1867
1900
arası

Harita 11

Hilmi Bayraktar'ın, XIX. Yüzyılda Halep Vilayetiinin İktisadi Vaziyeti, adlı eserindeki harita örnek alınarak yeniden çizilmiştir.

DİZİN

- Âhire** 116
A'zeme 58
Abbâsî Devleti 50
Abbâsiler 19, 37, 47, 50, 51, 55, 67, 68, 70, 72, 100, 104, 124, 129, 130, 160, 161
Abdulhamid Han 22, 131
Abdulkâdir Geylânî 52
Abdûlmelik b. Mervan 150
Abdurrahman Şeref 24, 27, 163
Acîr 56, 58
Aclûn 35, 108, 110, 116, 117, 118, 119
Acre 137
Adana 124, 125, 126
Âdem (Hz.) 102, 139
Âdem 22, 102, 139
Afrika 15, 24, 37
Ahd-i Atik 102
Ahire 116, 117
Ahmet Rıfat 22, 27, 45, 74, 83, 109, 128, 135, 145, 163
Ahmet Uğur 17
Ahvâz 70, 71
Akar 136, 142
Akarusûlus 136
Akıloğulları 79
Akkâ 40, 41, 106, 107, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 144, 154, 156
Akkâ körfezi 138
Akko 137
Akkoyunlu 70, 90
Akkoyunlular 47, 79
Akkû 137
Aklica 108, 109
Akra 86, 87, 88
Akû 84, 137
Alâ 16, 108, 110
Ala'l-garbi 60, 61
Ala's-şarki 60, 61
Alâc 60, 61
Ali (Hz.) 65, 68, 70, 129
Ali Cevâd 23, 38, 163

- Ali Rızâ Paşa 80
 Almus 85
 Altınorda Hanlığı 15
 Altun Köprü 55, 56, 57, 84
 Amâlika 115, 120, 121
 Amâra 40, 48, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 66, 73, 74, 75, 76
 Amâra Sancağı 75, 76
 Amerika 23, 24, 157
 Âmid 42
 Anadolu 16, 20, 25, 28, 37, 43, 46, 47, 71, 91, 92, 97, 100, 104, 121, 124, 130, 141, 159, 160, 161, 162, 163
 Ana 56, 57, 58, 59, 60, 77
 Andırın 126, 127, 128
 Antakya 126, 127, 128, 138, 144
 Anteb 126, 127, 128
 Anti-Lübnan 102, 147
 Arabistan 42, 71, 76, 77, 92, 97, 102, 153, 155
 Aram 97
 Arâmîce 119
 Arâmiyyin 99
 Arap 20, 45, 47, 59, 68, 83, 97, 98, 100, 102, 104, 135
 Arap çölü 97, 102
 Arapça 21, 26, 49, 68, 78, 147
 Araplar 43, 45, 69, 70, 71, 78, 98, 99, 120, 138, 140, 144
 Arbela 92
 Arem 46
 Arhâ 35
 Arkûb 146
 Arnan 118
 Artuklular 160
 Artukoğulları 106, 124
 Arz-ı Kenân 154
 Arz-ı Mukaddes 105, 154, 155
 Asi nehri 113, 115, 162
 Âşık Paşa-zâde 130
 Askalân 155
 Asur 77, 105, 148, 149
 Asurca 102
 Asurlular 45, 67, 72, 87, 99, 102, 120
 Asya 15, 16, 24, 37, 43, 44, 50, 77, 80, 97, 103, 124, 154
 Atabeg 124
 Atabeğ İmâded-dîn Zengî 79
 Atabeğler 19, 79, 99, 160
 Avrupa 15, 23, 24, 37, 154, 156, 157
 Avrupahlar 16, 69, 145
 Avusturya 132, 138
 Azerbaycan 70, 77
 Aziziye 56, 58, 59, 60, 62
 Aznun 108, 109
 Azza 153
Baalbek 108, 109, 110, 111, 112, 167
 Bâb 128, 129
 Babellonia 50
 Bâbil 63, 67, 105, 148, 149, 160
 Bâbil harabeleri 51, 63, 67
 Bâbil Kalesi 45, 88
 Bâbilistan 48, 67
 Bâbiller 45, 72
 Bâbilliler 102
 Babilonya 102
 Bâbilün 44
 Bab-ı Bez'a 129
 Bâb-ı Cubûl 128
 Baclân 35
 Bacvân 85
 Bacvanlu 35
 Bâdiyetü'l-Arab 97
 Bağdat 6, 17, 21, 23, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 75, 78, 79, 80, 81, 82, 90, 92, 93, 104, 122,

- 123, 124, 144, 159, 161, 165, 168
 Bağdat Beylerbeyliği 52
 Bağdat Sancağı 56, 61, 62, 63
 Bağdat Seferi 52, 79
 Bağdat tarihi 51, 53
 Bağdat Vilayeti 48, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 71, 72, 74, 80, 90, 91, 94
 Bağıyla 58
 Bahreyn 16, 76
 Bahtâ 60, 61
 Bahtan 85
 Balfour 157
 Bârin 114
 Barişâh 128
 Basîre 94, 95
 Basra 17, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 48, 50, 53, 54, 55, 56, 58, 60, 63, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 108, 109, 123, 159, 163, 165
 Basra Körfezi 42, 44, 45, 53, 69, 71, 72, 76, 77
 Basra Mutasarrıflığı 56, 58
 Basra Sancağı 56, 72, 74
 Basra Vilayeti 53, 63, 64, 66, 68, 71, 72, 73, 74, 75, 76
 Bataha 72, 73, 74
 Batı Hunlar 15
 Batı Şeria 155, 163
 Batman 43
 Baybars 99
 Bâyerût 132
 Bayır bucak 135, 136
 Bâziyân 56, 82, 83, 89
 Becvânlu 81
 Bedâ 60, 61
 Bedevîler 116
 Bedre 35, 55, 56, 58, 59, 60, 63, 65
 Behlûniye 135, 136
 Belkâ 119
 Belkâ 119, 134, 135, 136, 139, 140
 Belkas 93
 Benânî 85
 Benârikû 62
 Benî Ali 135, 136
 Benî Sâ'b 134, 136
 Benî Said 72, 73
 Benîesed 60, 61
 Benîlâm 56, 60
 Beradost 85
 Beritho 131
 Berlin 21
 Beroea 120
 Berrü's-Şam 42, 64, 92, 97, 103, 105
 Beryutus 131
 Beşere 147
 Beşir 84
 Beşir Şihap 106
 Betrûn 145, 146, 147
 Bevârin 60
 Beylan 126, 127
 Beylerbeyi 6, 25, 28, 31, 32, 81, 94, 114
 Beyrut 10, 11, 17, 21, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 97, 103, 104, 105, 106, 107, 112, 114, 119, 124, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 147, 152, 155, 159, 165, 168, 169
 Beyrut Sancağı 136, 143
 Beyt-i Lahm 152
 Beyt-i Makdis 105, 147, 152
 Beytül-Makdis 148
 Beytül'Ebyat 103
 Beytül-Lihye 103
 Beytülahm 155
 Bika 110, 111
 Bikâü'l-Aziz 108, 109, 110
 Bikâü's-Şarkî 108, 109
 Bilâdû's-Şam 97, 98, 99, 100

- Bineşte 60, 61
 Birecik 35, 43, 126, 127, 128
 Birleşik Arap Emirlikleri 16
 Bıyıklı Mehmed Paşa 91
 Bizans 103, 115
 Bizanslılar 102, 137, 138, 140
 Breoe 131
 Bucak Müdürü 34
 Bulgaristan 24
 Bupa 154
 Bürke 19
 Bursıba 68
 Busra 116
 Bût 85
 Büyük İskender 45, 46, 67, 72, 92, 99, 105, 115, 124, 131, 132, 136, 137, 148, 149
 Büyük Selçuklular 15, 19, 47, 160
 Büyük Süleyman Paşa 54
 Buz-Ardaşır 77

Câber Kalesi 130, 131
 Caber Kalesi 131
 Câbiye 150
 Camii Kebir 122
 Cammese 35
 Canibi's-Sırt 136
 Cebbârî 84
 Cebel 93, 144
 Cebele 35, 56, 58, 134, 135, 136, 141, 164
 Cebel-i Dâlves 60
 Cebel-i Dürûz 108, 109
 Cebel-i Kalmûn 108, 109, 110, 112
 Cebel-i Lübnan 11, 17, 38, 39, 40, 41, 97, 101, 133, 137, 142, 143, 145, 146, 147, 159
 Cebel-i Reyhaniyye 108, 110
 Cebel-i Sahil 108, 110
 Cebel-i Şarkiyye 146
 Cebel-i Şeyh 103, 105, 112, 113, 118, 147
 Cebeliyye 60, 61, 66
 Cebetü'l-Büşrâ 146
 Cebetü'l-Münızra 146
 Cebhetü'l-Alî 108, 109
 Cebîl 146
 Cebûr 85
 Cediyye 60, 61
 Ceğave 136
 Celayir 68
 Celâyirli 90
 Celâyirliler 47
 Celile 155
 Cemâîn 134, 136
 Cemân 126, 127
 Cemel Vak'ası 70
 Cengiz Han 47
 Cenîn 134, 135, 136
 Cennetü'l-Arz 49, 101
 Cerbâz 135, 136
 Cerbuiyye 58, 59, 60, 61
 Cerd Şihar 108, 110
 Cerd-i Cenûbî 146
 Cerd-i Şimalî 146
 Cevdet Paşa 125, 163
 Cezîn 145, 146, 147
 Cezire 43, 46, 47, 48, 53, 54, 58, 59, 77, 78, 80, 88, 92, 95, 104, 124, 131
 Cezire-i İbn-i Ömer 43
 Cezît 146
 Cezize 136
 Cezzar Ahmet Paşa 106, 138
 Çınare 84
 Cisjordanie 155
 Cîsr-i Sugur 126, 127, 128
 Coğrafya 21, 22, 23, 24, 26, 27
 Cûdî 29, 31, 87, 154, 164
 Cûdî Dağı 46

Çaldıran 48, 79, 90
 Çalı 16, 19, 125, 136

Dâbık 99

Dâhiliye Nezareti 34

Damas 103

Dârâ 92

Dârü's-Selâm 49

Davud (Hz.) 103, 155

Davudiye 56, 57, 84, 85

Deara 60, 61

Decil 60

defterdâr 32

Dehne 71

Dekûk 84

Düleym 56, 57, 58, 59, 60, 62

Der'â 108

Derâ 108, 109, 116, 117

Derbend 84

Derbent 56

Deriye 60, 61

Deriyye 66

Derkele 84

Derviş Paşa 125

Devariyan 84

Devâsir 60

Devle 84

Devleke 84

Deyr Kasabası 93

Deyre 84

Deyr-i Rahbâ 35

Deyr-i Rumân 94

Deyr-i Zûr 38, 39, 41, 92, 94

Deyrû'l-Kamer 108, 109, 145

Deyru'l-Kamer 143, 146, 147

Dicle 42, 43, 44, 45, 46, 49, 50, 53,

55, 62, 66, 69, 70, 71, 74, 75,

76, 77, 78, 80, 81, 86, 87, 88,

162

Diltave 58, 60

Dımaşk 21, 39, 101, 102, 103, 104,

105, 108

Diodotos 132

Divâniye 40, 58, 59, 60, 61, 64

Divaniye 56, 63, 64

Divaniyye 43, 48

Diyâle 58

Diyale 63

Diyarbakır 42, 43, 46, 48, 50, 80,
81, 88, 92, 124

Diyâr-bekir 42

Diyâr-ı Mudar 42

Diyâr-Mudar 42

Diyâr-Rabia 42

Doğu Akdeniz 16, 97, 143, 157

Doğu Roma 37, 46, 99, 102, 105,
124, 160

Dohuk 82, 83, 85, 86, 87

Dubiric 72, 73, 75

Dübül 35

Dûmâ 108, 109, 110, 111, 112

Dünya 16, 24, 37, 48, 49, 50, 62,
67, 155, 156, 157, 161

Dûrîb 136

Durûz 108, 110

Dürzî 118, 132, 144, 145

Dürzîler 106, 144, 145

Dürzîler 116

Ebdîser 60, 61

Ebu Ali nehri 141

Ebu Cafer 49

Ebu Cevâir 58, 59

Ebû Kemal 126, 128

Ebu Süleyman 85

Ebu Ubeyde 150

Ebu Ubeyde b. Cerrah 112, 114,
130

Ebu'l-Fida 114, 153

Ebu'l-Hasib 60, 72, 73

Ebu'l-Kemal 94

Ebucevâdir 60, 61

Ebugarib 60

Elazığ 25, 124

el-Bağdâdî 21

Elbedir 60, 61

Elbistan 126, 127, 128

- El-Cezire 42, 43, 44, 45, 47, 48,
77, 78, 88, 92, 94, 102, 164
- El-Ekrad 108, 109
- el-Hamavî 21, 42
- El-Hamra 69
- El-Hasâ 48
- El-Hazra 78
- el-Mevsıl 77
- El-Mısırîn 128
- Emat 114
- Emesa 115
- Emevî Devleti 103
- Emevîler 19, 37, 47, 68, 70, 72, 78,
100, 124, 150, 160
- Emiru'l-Ümerâ 28, 32
- Epikanya 114
- Erbil 35, 56, 57, 82, 83, 84, 90, 91,
92
- Erciyes Üniversitesi İlahiyat
Fakültesi Kütüphanesi 21, 22,
23
- Erdeşir 70
- Eriha 55, 128, 155
- Eşref b. Kalavân 138
- Eyyûb (Hz.) 117
- Eyyubiler 15, 47, 99, 100, 106,
114, 119, 125, 130, 140, 144,
150, 160
- Eyyubiler Devleti 47
- Fahreddin (II.)** 145
- Fahreddin 132, 137, 145
- Fars 20, 42, 76, 149
- Fâtımî halifesi 144
- Fatımîler 100, 106, 150
- Fenike 97, 104, 105, 131, 142, 144,
155
- Fenikeliler 98, 99, 136, 137, 140
- Filistin 16, 20, 47, 97, 104, 105,
117, 137, 139, 147, 152, 153,
154, 155, 156, 157
- Filistin bölgesi 100
- Filistin toprakları 101, 157
- Fırat 42, 43, 69
- Fırat nehri 43, 44, 45, 46, 53, 63,
64, 65, 66, 67, 68, 70, 71, 74,
78, 88, 92, 94, 97, 121, 123,
128, 129, 130, 131, 162
- Fırka-i İslâhiye Ordusu 125
- Fuzulî 52, 55
- Garbiye** 58, 60
- Gazer 81
- Gazneliler 15
- Gazze 35, 100, 107, 152, 153, 154,
155, 156
- Gebal 131
- Geç Hitit Devleti 121
- Göktürkler 15
- Grekler 102
- Gülenber 56, 82, 83, 86, 89
- Gülenber Kalesi 89
- Güneş Mâbedi 111
- Güneş Tanrısı 111
- Güney Yemen 16
- Güneydoğu Anadolu 47, 91, 162
- Gûtâ 103, 153
- Hâbil** 103
- Habur çayı 95
- Habur nehri 95
- Hacc yolu 104
- Hacco 137
- Hacıkara 60
- Hacıyevm 106, 107
- Haçlılar 99, 114, 115, 132, 137,
138, 140, 141, 142, 144, 150,
154
- Hadise 62
- Hafar 36
- Hafya 156
- Hâkim Biemrillah 144
- Halbe 142
- Hale 63, 64, 67

- Hale Mutasarrıflığı 56, 58
 Hale Sancağı 63, 64, 66, 74
 Halep 17, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 50, 92, 93, 97, 99, 100, 101, 104, 105, 107, 113, 114, 115, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 133, 140, 144, 159, 161
 Halep Beylerbeyi 114, 126
 Halid b. Velid 102, 103, 115, 118, 124
 Halilü'r-Rahman 152, 155
 Hâlis 60
 Halikan 84
 Halman 121
 Hâm b. Kenan 102
 Hama 108, 113, 114, 115, 116, 123, 126, 130, 142
 Hamdanîler 79
 Hamdanoğulları 104, 124
 Hamidiyye 108, 109, 110, 112, 113, 116
 Hanefî Mezhebi 52
 Hani 43
 Hânikin 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62
 Harbetiniyye 60
 Haride 72, 73
 Harim 126, 127, 128, 130
 Harîr 35, 85, 94, 108, 109, 116, 117, 118
 Harran 42, 95
 Harun Reşid 50, 51, 129
 Haruniyye 60
 Hasan (Hz.) 68
 Hasankeyf 43, 91
 Haseki Sultan 151
 Hasbayâ 108, 109, 110, 111, 112
 Hatip Bağdâdî 53
 Havlan 77
 Havran 40, 41, 81, 107, 108, 109, 110, 112, 116, 117, 118, 119, 155, 164
 Havva 103
 Hay 61, 73, 74
 Hayfa 107, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 156
 Hayzup 84
 Hâz 93
 Hazaal 60, 61
 Hazail 60, 61
 Hazarlar 15
 Hazro 43
 Hebron 153, 155
 Hebzel 81
 Hefûf 56, 58, 72, 73, 76
 Heliopolis 111
 Hernel 146
 Herutyan 85
 Het 58
 Heyt 62
 Hicaz 20, 66, 100, 101, 119
 Hille 43, 55
 Hind 69, 77, 123, 131
 Hindiye 56, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 66
 Hirepolis 130
 Hristiyan 111, 118, 133, 138, 144, 145, 151, 152
 Hırman 130
 Hısnu'l-Ekrah 134, 136
 Hıssiye 108, 109
 Hit 60
 Hitit İmparatorluğu 121
 Hitit Krallığı 121
 Hititler 37, 114, 160
 Horasan 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 65, 70, 77, 78
 Hülagu 50, 51, 79, 104, 122
 Humus 35, 39, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 126, 142, 143, 147, 167
 Hunlar 15
 Hûr 60
 Huraybe 70

- Hürmüz Boğazı 76, 77
 Hüseyin (Hz.) 64, 65
 Huvîyder 60
 Huzistan 71
- I'zaz-ı Fellâh** 128
 Irak arazisi 162
 Irak demiryolları 55
 Irak toprakları 16, 45, 48, 54, 162
 Irak Ülkesi 45, 48
 Irakeyn 52
 Irakeyn Seferi 52, 71, 80
 Irvad 136
 İtlit 136
 İyaz b. Ganem 46, 122, 129
 Ayn-ı terâzû 146
- İbrahim (Hz.)** 103, 139, 152, 153
 İbrahim 101, 120
 İbrahim Paşa 71, 115, 123, 125, 132, 138, 156
 İbrance 120, 143, 144, 147, 148, 154
 İbraniyye 155
 İdlîb 126, 127, 128, 129
 İhşitoğulları 19, 47
 İkikapılı 108, 109
 İklimü'l-Belân 108, 109
 İklim-i Tifah 147
 İklimü's-Şûm 134, 135
 İlbeyli 128
 İldenizler 19
 İlhanlı 90
 İliyâ 147
 İmâdiyye 35, 56, 57, 82, 83, 85
 İmam Musa Kâzım 51, 52
 İmam-ı Azam 52
 İmam-ı Azam Ebu Hanife 51
 İngiliz 138
 İngilizler 115
 İpek böceği 144
 İran 24, 42, 43, 45, 46, 47, 50, 53, 55, 62, 63, 65, 68, 70, 71, 75, 76, 77, 80, 88, 89, 90, 105, 106, 121, 122, 131, 132
 İranlılar 46, 72, 77, 88, 102, 105, 120, 140, 149
 İrbid 108, 110, 116, 117
 İsa (Hz.) 139, 152
 İşâra 126, 128
 İskender 129
 İskenderiye 60, 61
 İskenderün 126, 127
 İslâm 42, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 65, 67, 69, 72, 77, 78, 103, 106, 112, 122, 129, 132, 137, 140, 142, 144, 145, 150, 153
- Kâbil** 103
 Kadmûs 135, 136
 Kafkasya 24
 Kahire 123, 144
 Kalâtür-Rumâd 62
 Kalâtüssekîr 60, 61
 Kalâvun 144
 Kalıkanlı 84
 Kâluga 146
 Kâmusu'l-Âlam 39
 Kuneytır 108, 109
 Kanunî Sultan Süleyman 48, 52, 65, 71, 79, 89, 114, 122, 126, 150, 151, 159
 Karaca Ahmet Paşa 126
 Karadağ 56, 89, 93
 Karahanlılar 15
 Karahasan 84
 Karakoyunlu 70, 90
 Karakoyunlular 47
 Karamitler 66, 70
 Karatepe 84
 Karnâil 146
 Kâsınıye 144
 Kâsiyûn 103
 Kasr-ı Şirin 35, 55

- Kasuravân 145, 146
 Katana 110, 111, 112
 Katar 16, 56, 58, 72, 73
 Kâtia 146
 Katif 56, 58, 60, 61, 66, 72, 73, 76
 Kâv 60
 Kavalalı Mehmet Ali 123
 Kavalalı Mehmet Ali Paşa 106
 Kaymakam 31, 33, 100
 Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesi 23, 24
 Kaza 30, 31, 56, 58, 59, 61, 73, 74, 86, 110
 Kazaniyye 60
 Kâzimiyye 56, 57, 58, 59, 60, 62
 Kazvin 21
 Kazvîni 21
 Keban 43
 Kebîse 58, 60
 Kefîl 60, 61
 Kehf 135, 136
 Kehrîz 60
 Keldâniler 67, 70, 118, 120
 Kenan toprakları 105
 Kerbelâ 39, 40, 48, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 165
 Kerbela Sancağı 68
 Kerek 40, 41, 108, 109, 119, 120
 Kerek Sancağı 119, 120
 Kerence 93
 Kerkük 39, 40, 48, 55, 56, 57, 82, 83, 84, 89, 90, 91, 92, 94, 164, 166
 Keşaf 35
 Ketezefûn 44
 Kevkeb 94
 Keyhusrev 105, 149
 Kilis 106, 107, 126, 127, 128
 Kirman 19
 Kitab-ı Makaddes 97
 Kızıl Ribat 35, 55
 Kızıldeniz 104, 152
 Kızıltepe 91
 Kızılarabâd 60
 Kızılca 56
 Konstantin 111
 Köysancak 82, 83, 85, 90, 91
 Kozan 125
 Kubbetü's-Sahra 150, 151
 Küçük Asya 16, 97
 Küçük Habur 87
 Kuds 148
 Kuds-i Şerif 107
 Kuds-ü Şerif 38, 39, 41, 101
 Kudüs 17, 35, 39, 40, 99, 104, 105, 106, 107, 118, 139, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 161, 164, 165
 Kudüs Mutasarrıflığı 133
 Kudüs-i Şerif 149, 152, 155
 Kudüs-i Şerif Sancağı 152, 155
 Kûfe 49, 52, 65, 67, 68
 Kûfe Camii 68
 Küfrî 56, 57, 91
 Küfrîtân 108, 110
 Kuneytira 116, 117, 118
 Kuran 148
 Kurdelan 60
 Kure 145
 Kurna 44, 56, 58, 72, 73, 74, 75
 Kûtü'l-Amâra 56, 57, 58
 Kuveyt 16, 45, 56, 58, 72, 73, 74
 Kuveyta 136
 Köysancak 56, 57
 Kuveyta 146
 Kuzey Suriye 102, 120, 130
 Kuzey Yemen 16
Laedike 140
 Lahsa 36
 Latince 143
 Lazkiye 40, 41, 100, 105, 106, 107, 133, 134, 135, 136, 140, 141, 142, 165

- Lazkiye Sancağı 140, 141, 142
 Lebanon 143
 Lahsa 56, 58, 66
 Lahsa 61, 76
 Lahsa Sancağı 76
 Leytanî 144
 Liban 143
 Libano 143
 Lîbânus 143
 Lice 43
 Lübnan 16, 17, 38, 39, 40, 41, 97,
 98, 101, 102, 105, 106, 111,
 133, 137, 142, 143, 144, 145,
 146, 147, 159
 Luristan 71
 Lût Gölü 118, 119, 148, 155

Maamir 60
 Maan 108, 109, 119, 120, 136, 145
 Maan Sancağı 108, 119
 Maarra 35, 114
 Mahlân 60
 Mahmudiye 60
 Makedonyalılar 111, 115, 118, 130
 Maliye Defterdarlığı 35
 Mâmuretü'l-Hamid 83
 Mansuriyye 60
 Maraş 40, 124, 125, 126, 127, 128
 Mardin 48, 79, 91, 95
 Marûnî 106, 144, 145
 Masoretik 148
 Matematikî Coğrafya 27
 Medhatiyye 58, 59, 60, 61
 Medinetü'l-Mansûr 49
 Medinetü's-Selâm 48, 49
 Medinetü's-Şems 111
 Medreseler 20, 79, 103, 151
 Medresetü'l-Mustansiriyye 55
 Mehâvil 60, 61
 Mehmet Ali 106, 123, 156
 Mehmet Ali Paşa 106
 Mehmet Bayraktar Paşa 80
 Mehmet Hikmet 23, 59, 127, 167
 Mehmet Zeki 26, 28
 Mejde 116, 118
 Melikşah 65, 79
 Memlûk hükümdarı 144
 Memlûk Sultanı 99
 Memluklar 15, 19, 37, 100, 106,
 119, 144, 145, 150, 160
 Menâsîf 146
 Menbiç 126, 127, 128, 129, 130
 Mendeli 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63
 Men-i hâssa 146
 Mercidâbık 99, 100, 122, 126, 156
 Mercuiyun 134, 135, 137
 Merhîs 136
 Merkab 134, 141
 Merke 89
 Merûzî 87
 Mervan (II.) 78
 Mesaf 115
 Meşârik 136
 Meşârik-ı Cezâr 136
 Mescid-i Aksa 149, 150
 Meşhed-i Ali 65
 Meşhed-i Hüseyin 64
 Mesîb 60, 61
 Meskene 128, 129
 Metin 145, 146, 147
 Meyâdin 94
 Meyyâfârikîn 43
 Mezîrâ 135, 136
 Mezopotamya 16, 37, 41, 42, 43,
 44, 45, 46, 80, 88, 121, 160,
 162
 Midhat Paşa 54
 Milli Eğitim 26
 Mir Mahmudî 85
 Mir Yusufî 85
 Mira 126, 127
 Mirâtu'n-Nûmân 126, 128
 Mîr-i Mirân 126
 Mîrizer 60, 61

- Mısır 15, 19, 20, 24, 37, 43, 44, 46,
47, 71, 78, 99, 100, 102, 104,
106, 114, 115, 119, 124, 125,
132, 138, 140, 141, 148, 149,
152, 153, 154, 156, 160, 161
- Misyaf 112, 113
- Mithat Paşa 106
- Moğol 45, 47, 50, 70, 90, 118, 122,
145
- Moğollar 47, 79
- Mu'aviye 69
- Mu'tasım 21, 66
- Muallaka 110, 111
- Muaviye 129, 132, 141
- Muaviye b. Ebî Süfyan 132
- Muaviye b. Ebî Süfyan 138, 153
- Muâviye b. Ebu Süfyan 150
- Mudar 43
- Muhyiddin A'râbî 100
- Murad (IV.) 52, 71, 80
- Musa Kâzım 51, 52, 62
- Musevîler 156
- Mustafa Keskin 17
- Mustafâiyye 60
- Mustansır Billâh 55
- Musul 17, 23, 35, 36, 38, 39, 40,
41, 43, 47, 48, 50, 51, 54, 57,
77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 85,
87, 88, 90, 91, 92, 94, 124, 159
- Musul eyaleti 35, 81, 82
- Musul Sancağı 57, 86, 87, 90
- Musul Vilayeti 53, 77, 80, 81, 82,
83, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92,
165, 166
- mutasarrıf 33
- Mutasarrıflık 17, 30, 33, 38, 40, 41,
56, 57, 58, 92, 101, 128, 145,
152, 159
- Mutavâli 144
- Müeyyed-zâde Abdurrahman 122
- Mülkiye Mektebi 24
- Müntefik 40, 48, 56, 58, 60, 61, 72,
73, 74, 75, 76
- Müntefik Mutasarrıflığı 56, 58
- Mürdesoğulları 124
- Mûryâ 149
- Müseylemü'l-Kezzâb 66
- Müslüman 20, 69, 80, 91, 99, 132,
137, 138, 151, 160
- Müslümanlar 97, 100, 104, 118,
141, 148
- Müzeyrib 116
- Nablus** 35, 41, 107, 134, 139, 140,
155, 156
- Nablus Sancağı 119, 140
- Nablûs'u Meşârik 136
- Nabûpulasar 149
- Nâhiye 17, 23, 25, 31, 33, 34, 38,
39, 40, 41, 56, 58, 59, 60, 61,
62, 63, 65, 68, 72, 73, 74, 76,
83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 91,
92, 94, 95, 100, 108, 109, 110,
111, 113, 114, 116, 117, 118,
120, 127, 129, 130, 134, 135,
137, 141, 142, 145, 146, 147,
153, 154
- Napolyon 138, 154
- Nasıriyye 56, 58, 72, 73, 74, 75,
105
- Neapolis 139, 140
- nebîler 22, 148
- Nebk 108, 109, 110, 111, 113
- Necef 52, 57, 59, 61, 65, 66, 68
- Necid 40, 58, 61, 66, 71, 73, 76
- Necid Mutasarrıflığı 56, 58
- Necid Sancağı 66, 76
- Nefûde Çölü 76
- Nehrevân 60
- Nehr-i Şah 60, 61
- Nemrud b. Gûş 67
- Neron 149
- Nesimî 55
- Nicator (I.) 140

Ninova 77, 78
 Ninovalar 45
 Niy sûfûr 129
 Nuh 45, 66, 88, 101, 154
 Nukûd 93
 Nusaybin 42, 88
 Nusayrî 144

Odesa 156

Okyanusya 24
 orman 23, 64, 71, 116
 Orta Anadolu 37
 Ortaçağ 49, 99, 118, 160
 Ortadoğu 15, 16, 19, 20, 37, 38, 39,
 40, 42, 50, 159, 160, 161, 162
 Osman (Hz.) 70
 Osman Bey 131
 Osmanlı 16, 17, 20, 22, 23, 24, 25,
 26, 28, 29, 30, 31, 34, 38, 39,
 44, 48, 50, 52, 53, 54, 71, 79,
 80, 89, 91, 93, 97, 100, 103,
 104, 106, 112, 114, 119, 121,
 122, 123, 124, 131, 132, 133,
 137, 138, 140, 142, 145, 151,
 154, 156, 159, 160
 Osmanlı Devleti 15, 16, 19, 20, 23,
 25, 26, 28, 32, 34, 35, 36, 38,
 39, 48, 53, 56, 79, 81, 82, 92,
 93, 100, 106, 126, 131, 145,
 160
 Osmanlıca 98
 Osmanlılar 20, 28, 31, 37, 48, 54,
 71, 72, 79, 93, 100, 104, 106,
 115, 125, 138, 140, 150, 154,
 156

Ömer (Hz.) 46, 68, 69, 70, 78, 99,
 102, 122, 124, 132, 150, 153,
 156

Ömer b. Abdülaziz 140
 Önasya 42

Palestine 155

Palu 43
 Paris 21
 Paske 93
 Patrik Sophronios 150
 Payas 125
 Pazarcık 126, 127, 128
 Permane 146
 Pers 44, 121
 Persler 37, 99, 155, 160
 Pervari 85
 Petûlmâyis 137
 Ptolemais 137

Rabia 43

Rahaliyye 60, 61
 Rahbe 43
 Rahmaniye 60
 Rakka 35, 36, 42, 43, 54, 91, 101,
 107, 127, 128, 129, 130
 Rakkateyn 129
 Ramallah 155
 Ramazanoğlu Uzun Süleyman
 Paşa 52
 Rânûşe 140
 Ranya 82, 83, 84, 90, 92
 Raşayâ 108, 109, 112
 Raşiya 108, 109
 Raşiyâ Kazası 110
 Rava 60
 Ravanden 128
 Râvendûz 56, 57, 82, 83, 84, 90, 91
 Re'su'l-Ayn 94, 126, 128
 Re'sü'l-Ayn 95
 Remle 36, 72, 154, 156
 Reşadiye 60
 Revak dağı 94
 Rıdvaniyye 60
 Roma 44, 136, 140, 142, 149
 Romalı Pompie 149
 Romalılar 37, 46, 88, 95, 98, 102,
 105, 111, 115, 117, 120, 124,

- . 132, 139, 140, 154, 155, 160
 Romanya 24
 Rûhî 55
 Rûm 111
 Rumeli 122
 Rumkale 43, 126, 127, 128
- Sâ'd b. Vakkas** 129
 Saad b.Ebî Vakkas 68
 Safed 35, 36, 107, 133, 134, 136
 Safevî 51, 65, 79, 80, 90
 Safevî hükümdarı 71
 Safevîler 37, 47, 52, 91, 93, 110
 Safeytâ 134
 Sâfid 138
 Sâfiyâ 136
 Safvet Bey 24, 73
 Şah İsmail 51, 65, 71, 79
 Sahil-i Aytâbâb 135, 136
 Sahil-i Mearka 134, 135
 Sahara Camii 150
 Sahyûn 134, 135, 136, 141
 Salah 53, 116
 Salahîyye 58, 59
 Sâlem şehri 148
 Salhat 116, 117, 118
 Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i
 Osmaniyye 40
 Salt 5, 13, 108, 119, 120, 136, 156
 Sâm 101
 Samarra 51, 60, 66, 67
 Sami Öngör 24
 Sâmira 56, 57, 58, 59, 60, 66
 Sâmiriyye 155
 Samsat 43
 Sancak 25, 29, 30, 33, 56, 58, 59,
 61, 74, 82, 86, 108
 Sancakbeyi 30, 32, 33
 Sasânîler 37, 46, 70, 106, 124, 149,
 160
 Satukale 84
 Saydâ 35, 36, 101, 107, 133, 134,
 135, 136, 137, 143, 144, 147
 Saydâ eyaleti 101, 132, 137
 Sebahattin Samur 25
 Sebha 94
 Seklave 84
 Selahaddin Eyyubî 47, 114, 118,
 122, 125, 132, 141, 150, 156
 Selahiye 84
 Selahiyye 82, 83, 90
 Selçuklu 50, 63, 65, 70, 79, 130,
 144
 Selçuklular 28, 37, 72, 104, 124
 Selefkos 140
 Selefkoslar 155
 Selem 116
 Selhat 116
 Selimiye 108, 110, 112, 113, 116,
 126
 Selimiyye 35, 108, 109
 Selman Bey 58
 Selûs 44
 Sem'ân 130
 Semavât 35, 55
 Semâve 58, 59, 60, 61, 64
 Semâve 56, 58, 59, 63, 64
 Semnânî 53
 Semtükûle 135, 136
 Serçe 84
 Sevâkin 60, 61
 Sevkü's-Şüyuh 56, 58
 Sevkü's-şuyûh 72, 73, 74
 Seydigân 84
 Seyfud-Devle 63, 122
 Seyham 139, 140
 Seyhan 60, 85
 Sezâk 149
 Sichem 139
 Sicistan 70
 Siffin 129, 130
 Silifkeliler 99, 121, 122, 132, 140
 Silifkiya 46
 Silvan 43, 87

- Sincar 78, 88
 Sincâr 82, 83, 85, 86, 88
 Singar 88
 Sırbistan 24
 Sivas 124
 Sosyal Bilimler 25
 Süleyman (Hz.) 103, 105, 111, 139, 148, 149
 Süleyman Şah 130, 131
 Süleyman Şah b. Kutalmış 130
 Süleymaniye 40, 48, 56, 82, 83, 86, 89, 90, 91, 93
 Süleymaniye Sancağı 56, 89, 90
 Sûlimâ 146
 Sultan 32, 33
 Sultan Bâyezid (II.) 19
 Sultan Selim (II.) 89
 Sûr 98, 134, 135, 137
 Suriye 16, 17, 19, 20, 25, 26, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 47, 92, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 125, 130, 131, 132, 133, 135, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 150, 152, 155, 159, 160, 161, 162
 Suriye Çölü 44, 98
 Suriye toprakları 15, 16, 19, 28, 34, 37, 38, 39, 97, 98, 102, 107, 156, 159, 160, 162
 Suriye Vilayeti 25, 97, 98, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 123, 124, 133, 135, 139, 140, 142, 152, 167
 Suriyeli İpiyfân 149
 Sürremenra 66, 67
 Sürtaş 56
 Suruç 35, 126, 127, 128
 Süryanice 120
 Suudi Arabistan 16, 45
 Suveyda 116, 117, 118
 Süveyş Kanalı 107
Şam 17, 25, 35, 36, 38, 39, 41, 42, 44, 46, 47, 50, 53, 64, 76, 78, 92, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 121, 123, 124, 125, 126, 131, 133, 136, 137, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 150, 151, 153, 155, 156, 159, 165
 Şam Çölü 44, 53, 76, 92, 103, 104, 105, 119, 124
 Şam Vilayeti 25, 110, 115
 Şamiye 63
 Şâmiyye 58, 59
 Şarta 56, 58
 Şatra 60, 61, 72, 73, 74, 75, 76
 Şatrâtü'l-Amâra 76
 Şatrü'l-Müntefik 75
 Şattü'l-Arab 69, 72, 73, 74, 77
 Şâver 84
 Şefaiyye 60, 61
 Şefaumer 108, 109
 Şehba 116, 118
 Şehr-i Dâvud 149
 Şehr-i Zûr 35, 54, 57, 82, 83, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 159
 Şehriban 58, 60
 Şehribâzâr 35, 82, 83, 89
 Şehrizer 54, 82, 90
 Şekif 134, 135
 Şemân 128
 Şemiran 86, 93
 Şemseddin Sâmî 22
 Şemseddin Sami 66, 91, 168
 Şenafiyye 58, 59

- Şenâkiyye 60, 61
 Şendâr 87
 Şeria 118, 152
 Şeria nehri 139, 140, 155
 Şeria Vadisi 118
 Şevatiyye 60
 Şevf 145, 146
 Şeyh Hasan Kebir 68
 Şeyh Miskîn 116
 Şeyh Said 116, 117
 Şeyhler 84
 Şihâbiler 145
 Şii 52
 Şirvan 84
 Şirvanlı 128
 Şivân 84
 Şükr-i Bitlisi 125

Taberiye Gölü 117
 Taberiyye 134, 136, 139
 Tâbi-i Cezair-i Cedide 36
 Tafîle 108, 109, 120
 Tafra 56, 58, 60, 61
 Taftekinoğulları 104, 106
 Tahmasiyye 60, 61
 Tahran 81
 Tanzimat Devri 25
 Tarihi coğrafya 19, 21
 Tarihi Coğrafya 26, 27, 28
 Tartus 136
 Tebnîn 134, 135
 Tedmür 35, 94, 134
 Telâfer 88
 Tepe Horbus 43
 Teredon 70
 Terşihâ 135, 136
 Tevrat 46, 88, 113, 137, 148
 Tikrit 35, 43, 66, 81, 82
 Timur 47, 51, 70, 104, 106, 112, 118, 122, 130
 Timurlar 15
 Titus 149

 Toluniler 100
 Tolunoğulları 15, 19, 47, 106, 138, 160
 Toroslar 45
 Trablus 41, 100, 105, 114, 133, 134, 135, 136, 140, 141, 142
 Trablusşam 24, 35, 101, 107, 141, 142, 143, 144
 Tripûlis 142
 Tulkarim 155
 Tuncer Baykara 25, 41
 Türk 15, 19, 47, 51, 55, 90, 99, 106, 123
 Türk Devleti 130
 Türkçe 22, 23, 24, 26
 Türkistan 15, 19
 Türkiye 15, 16, 25, 37, 45, 46, 51, 98, 124, 125, 128, 131, 142, 162
 Türkiye Selçukluları 15, 19, 25, 29, 31
 Türkler 15, 47, 156, 161
 Türkmen 100, 128
 Türkmenler 20, 100, 141

Ubeyde b. Cerrah 103, 112, 114, 115, 122, 124, 130
 Umman 16, 76, 77
 Umîmu'l-âm 135, 136
 Ummu'r-Rabiayn 78
 Urban 126, 128
 Urfa 40, 56, 57, 95, 124, 125, 126, 127, 128, 129
 Urusalim 147, 148
 Uzun Hasan 71

Ürdün 16, 45, 97, 98, 112, 117, 118, 119, 120, 152, 153, 155
 Üsküdar 52

Vadi-i Nasarî 108, 110
 Vadiü'l-Acem 108, 109, 110, 111, 112

- Vâdiü'l-Kâmi 143
 Van 80, 88
 Vâsıt 60, 61
 Vehhabiler 66
 Vehiştabâd 70
 Vilayet Nizamnâmesi 29, 31, 32, 33, 71, 125
- West Bank** 155
- Yafa** 148, 152, 154, 155, 156
 Yafa Kazası 152, 154
 Yahudi 20, 80, 91, 120, 139, 149, 151, 155, 156, 157
 Yahudi Devleti 149
 Yahudiler 118, 120, 157
 Yahudiyye 155
 Yâkût Hamavî 114
 Yamhad Krallığı 121
 Yavuz Sultan Selim 20, 48, 79, 92, 99, 100, 104, 106, 112, 122, 125, 126, 132, 137, 138, 140, 142, 150, 154, 156, 159, 160
 Yehûdiyye 60
 Yemen 20
 Yerküre 22, 24, 27
 Yermuk 102
 Yerüşâlayim 148
 Yerûselâm 147
- Yezid (II.) 140
 yezid 64
 Yezid b. Ebî Süfyan 132
 Yezid b. Süfyan 103
 Yruşim 148
 Yunanlılar 43, 114, 120, 121
- Zahle** 145, 147
 Zaho 35, 55, 56, 57, 82, 83, 85, 87
 Zap 50, 67, 81, 91, 115, 124, 125, 132, 138, 149, 154, 156
 Zâviye 60
 Zebdâni 108, 109, 110, 111
 Zebîd 60
 Zübeyr 56, 58, 60, 61, 72, 73, 75
 Zengene 35, 93
 Zengiler 70, 160
 Zengâbâd 56, 57, 60
 Zerdî 84
 Zeytûn 126, 127, 128
 Zibâr 56, 57, 82, 83, 85, 86
 Zîn 60
 Zorbatıyye 60
 Zûr 40, 41, 48, 56, 90, 93, 94, 95, 105, 124, 125, 128, 159
 Zûr Sancağı 17, 53, 80, 88, 92, 94, 95, 114, 129
 Zurâre 58, 59, 65

OSMANLI YÖNETİMİNDE IRAK_{VE} SURİYE

TARİHİ COĞRAFYASI XIX YÜZYILDA İDARİ YAPISI

PROF. DR. REMZİ KILIÇ

Ön Asya toprakları ya da Ortadoğu, Mısır'da Tolunoğulları'ndan (867-905) başlayarak Büyük Selçuklular (1038-1157) ile devam edip gelen süreç içerisinde bin yılı aşkın bir zamandır Türk devletlerinin yönetiminde kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin yıkılışı (1922) ile bu toprakların çoğu, Türkiye Cumhuriyeti devleti hudutlarının dışında kalmış olmasına rağmen, Türk tarihi ve kültürü açısından araştırılması son derece önemlidir.

Araştırmamıza konu olan XIX. yüzyılda Irak ve Suriye topraklarının "tarihi coğrafya" ve "idari yapı" açısından incelenmesi hususunun, Ortadoğu'nun coğrafi bütünlüğü ve dünyada XIX. yüzyıldaki gelişmeler dikkate alınırsa, bölge ülkeleri açısından ve dünya milletleri bakımından, toplumsal barış için ne kadar elzem bir konu olduğu ortaya çıkar. 1991 yılında 1. Körfez Savaşı, 2003 yılında ise 2. Körfez Savaşı ile Irak toprakları işgal edilmiştir. Bu hadiseler de bölgenin iyi tanınmasının gereğini bir kez daha öne çıkarmaktadır.

XVI. Yüzyıldan başlayarak, XIX. Yüzyılda Osmanlı yönetimi altında bulunan Ortadoğu topraklarının büyük bir kısmı; bugün Türkiye, Suriye, Irak, Suudi Arabistan, Ürdün, Lübnan, Filistin, İsrail, Umman, Katar, Kuveyt, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Güney Yemen ve Kuzey Yemen gibi, ülkelerin sınırları içerisinde yer almaktadır.

Bu çalışmamızda, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti devleti hudutları dışında kalan, Irak ve Suriye topraklarının XIX. Yüzyılda idari yapısı ile bu yerlerin tarihi coğrafyaları incelenmiştir. Bugün Irak ve Suriye topraklarında bulunan yerleşim yerlerinin, şehir ve beldelerin, tarihi seyir içerisindeki durumları araştırmamızda ağırlıklı olarak ele alınmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti yönetiminde XIX. yüzyıl içerisinde Lübnan, Filistin, Irak ve Suriye'deki şehirlerin idari yapısı, Arapça ve Osmanlıca eserlerden yararlanarak belirtilmiştir.

Prof. Dr. Remzi KILIÇ

www.idealkultur.com